

казан университетской библиотеке

9

СЕНТЯБРЬ • 1978

Казан утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ ОРГАНЫ

1922 елның май аеннан башлап чыга

194

9

СЕНТЯБРЬ
1978

Бу санда

Р. КӘРАМИ. Очар кошлар белән янәшә. Повесть.	3
Ә. БАЯНОВ. Яңа шигырьләр	39
БАТУЛЛА. Китек күңел. Хикәя	47
Г. ЛАТЫП. Тау тәкәсе. Шигырьләр	67

ОЧЕРКЛАР

Г. ПАУШКИН. Идел тугаенда	71
М. ВАСИН, Р. САБИРОВ. Варислар	79

ДУСЛАР ЖЫРЫ

Ж. ЖАББАРОВ. Мәңгелек. Шигырь	85
М. ГАЛИ. Сигезъюллыклар	86
В. ДАВИДОВ-АНАТРИ. Эшче Вәкил Сабитов янын- да кунакта. Шигырь	87
М. КАЗАКОВ. Яңа икмәк. Шигырьләр	88

БҮГЕНГЕ ПОЭЗИЯ ТУРЫНДА СӨЙЛӘШҮ

М. ГЛУХОВ. Сабыр төбе — саф алтын	90
А. ӘЛМИЕВ, Р. СӘЛИМУЛЛИН, С. ИХСАНОВА. Ә. ГАБИДИ хатлары	96

ЯШЬЛӘР ИЖАТЫ

Р. ИМАЕВ. Тынгысызлар. Шигырьләр	101
М. ХӘБИБУЛЛИН. Йолдызларга күктә кыен ми- кән!.. Шигырьләр	102
К. ШАФИКОВА. Сер сөйләдем... Шигырьләр	104
М. ЛАТЫПОВ. Яңара уйларым. Шигырьләр	105

ӘДӘБИ ТӘНҚЫЯТ

Ф. САФИУЛЛИНА. Сүзнә башлау җиңелме!	106
ЯШЬ ТӘНҚЫЯТЧЕНЕҢ БЕРЕНЧЕ РЕЦЕНЗИЯСЕ	
Х. ЯНОВ. Шифалы яңгыр сыман	115

ХАЛЫК ИЖАТЫ

М. САДРИ. Себер халык җырлары һәм әкиятләре.	118
--	-----

КПССның
ТАТАРСТАН
ӨЛКӘ
КОМИТЕТЫНЫҢ
ГАЗЕТА ҺӘМ
ЖУРНАЛЛАР
НАШРИЯТЫ
КАЗАН

Г. ДӘУЛӘТШИН. Борынғы болгар тарихи риваятьләре	128
Я. АБДУЛЛИН. Галимҗан Ибраһимов һәм татарларда иҗтимагый фикер тарихы	136

Л. Н. ТОЛСТОЙНЫҢ ТУУЫНА 150 ЕЛ

О. КАДЫЙРОВ. Тәрҗемәләр һәм цензура киртәләре	143
---	-----

ХӨСӘЕН ФӘЕЗХАНОВНЫҢ ТУУЫНА 150 ЕЛ

М. ГОСМАНОВ. Тарихыбызда Хөсәен Фәезханов урыны	149
---	-----

АБДУЛЛА АЛИШНЫҢ ТУУЫНА 70 ЕЛ

Р. КУКУШКИН. Шигъри әкиятләр остасы	159
---	-----

ИСТӘЛЕКЛӘР

М. ГАЙНУЛЛИН. Мин әдәбиятка ничек килдем	165
--	-----

НӘНИЛӘР ДӨНЬЯСЫ

Ү. САТТАРОВ. Кызым хикәяләре	172
--	-----

ЕЛМАЕП ТА, КӨЛЕП ТӘ...

Ш. ГАЛИЕВ. Әз-мәз мәзәк яки Котбетдиннең кырык тартмасы	176
Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары	190

Редакциянең адресы. Казан, 420066, ул. Декабристов, 2.

Телефоннар: баш редактор — 3-07-60, баш редактор урынбасары — 3-07-69, җаваплы секретарь — 3-07-09, проза бүлгә — 3-07-69, поэзия бүлгә — 3-07-69, тәнкыйть бүлгә — 3-07-63, сәнгать бүлгә — 3-07-63, очерклар бүлгә — 3-07-61, хатлар бүлгә — 3-07-61, корректорлар — 3-07-65, техник редактор — 3-07-65, машинисткалар — 3-07-60.

Баш редактор: Зәки Нури

Редколлегия: Әхсән Баянов (баш редактор урынбасары), Түфан Миңнуллин, Шәүкәт Галиев, Аяз Гыйләҗев, Ләбибә Ихсанова (жаваплы секретарь), Шәйхи Маннур, Рәфыйк Нәфигов, Атилла Расих, Гали Халит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев, Мирсәй Әмир

Техник редакторы Р. Нәбиуллина
Корректорлары Р. Сөләйманова, К. Корбанғалиева

Производствого бирелде 22/V-1978 ел. Басарга кул куелды 27/VII-1978 ел. ПФ 07095. Кагазь форматы 70x108¹/₁₆. Учетн.-изд. табак 14,2. Басма табак 12(16,8). Тираж 91000 экз.
Заказ В-170. Бәясә 50 тиен.

КПССның Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясе.
Казан, Декабристлар урамы, 2.

Рәфкать Кәрами

ОЧАР КОШЛАР БЕЛӘН ЯНӘШӘ

ПОВЕСТЬ

I

ояш мәрхәмәтсез кыздыра. Һава авыл мунчасындагы кебек эссе, хәлне ала. Күк йөзәндә ник кенә бер болыт эсәре күренсә — зәп-зәңгәр. Күз күрәме житмәслек ераклыктарга сузылган Идел үзенә йомшак дулкыннарын бетонга төрәнгән яссы ярға чәпелдәтеп бәрә дә бәрә. Аның аръягында, биек тау итәгендә, кечкенә шәһәрчек күренә. Ана ике яклап та яшел урман килеп тоташа. Өйләре шырпы кабыннан да кечкенә булып күренгән, яр буйлап тезеләп киткән авыллар турысыннан өчәрдүртәр баржа таккан буксирлар, озын-озын үзйөрешләр баржалар, ак теплоходлар, кечкенә су трам-

вайлары, суга тияр-тимәс кенә йөзүче «Ракета», «Метеор»лар узып торалар. Киң Иделдә жәеләп, салмак кына саллар ага.

Елга портында озын дамба Иделне икегә аера. Дамбаның бу ягындагы тыныч су өстендә зур-зур дулкыннар калдырып, причалларга пароходлар, теплоходлар килеп туктый. Энә хәзер дә берьюлы өч теплоход туктаган. Июль кояшы суда чагылып аларның түбәсендә, корпусында уйный, күзләрен камаштыра. Елгдан искән тымызык жил битләргә бәрелә. Су өстендә, балык чирткән күзләп, акчарлаклар оча.

Икенче причалга тәбәнәк юан торбалы иске бер пароход ешынган. Ул үзенә олакмый, кискәленеп, мартеннарга озатылачагынан уңайсызланган кыяфәттә тора.

Иске пароход янәшәсенә, үзенә матур һәм яшь, өр-яңа булуы белән горурлангандай башын югары күтәрәп, кит балыгына охшаганрак гәүдәлә ак «Метеор» килеп туктады. Трап салынуга пассажирлар берәм-берәм ярға агыла башлады. Кайберләре шунда ук туганнары, якиннары кочагына элгә, күбесе трамвай, троллейбуска агыла; вокзалга, көтү залына керүчеләр дә шактый күп. Яшь кенә бер кызы кулына чәчәк бәйләмә тоткан егет каршы алды һәм, халыкның күплегенә дә игътибар итмәстән, кочаклап үпте. Кыз, ачуланган булып, егетнең битенә букет белән суккандай итте. Ә үзе аның көчле кулларына тоты-

нып, башын егетнең жылкәсенә салды һәм алар вокзал буйлап киттеләр.

Әлеге кыз артыннан гына бер кулына уртача зурлыктагы кара чемодан, икенчесенә ак плащ тоткан яшүсмер төште. Аның өстендә вак шакмаклы аксыл пиджак, изуен ычкындырган ак күлмәк. Ул плащын икенче кулына авыштырып, барган уңайга тез башлары кабарыбрак торган тар балаклы чалбарын каккалап алды. Басмадан күтәрелеп, бер читкә китте дә, чемоданын жиргә куйды. Кая барырга белмичә аптырап, аннан да бигрәк зур кызыксыну белән, тирә-якка күз салды.

Елга пристаненда халык гөж килә. Пассажирлар — зур-зур чемодан күтәргән ирләр, кечкенә сумка, ридикюль тоткан хатын-кызлар, юл чемоданы яисә иңнәрәнә спорт сумкасы аскан яшьләр, таякка таянган картлар һәм жылы чүәк кигән карчыклар, чөлләдә дә ялтыравык козыреклы фуражка киеп йөрүче хәрбиләр — һәрберсе каядыр ашыга.

Жиннәрәнә алтын тасмалар таккан, киң балаклы кара чалбар кигән курсантлар һәм тельняшка жиннәрәнә терсәкләрәнә кадәр сызганып куйган матрослар теплоходларга бер кереп, бер чыгып йөриләр.

Эшсезлектән кая барып сугылырга белмәгән уналты-унжиде яшьлек үсмерләр килә. Берсе кызыл тасма белән муенына гитара аскан, кулларын кесәләренә тыккан, башкалары папирос чәйни, түгәрәк төтеннәр чыгара, авылдан килүчеләргә карап йөз чыера, жылкә аркылы читкә төкерәләр һәм гитарага кушылып, авыз эченнән ишетелер-ишетелмәс кенә нәрсәдер көйлиләр. Репродуктордан килгән-киткән пароход-теплоходларны әйтеп торучы хатын-кыз-тавышы ишетелә. Сирәк-мирәк, я бала елаган, я ашыгыч ярдәм машинасы тавышы чыгарып, буксирлар кычкыртып куя. Пароход, теплоход гудоклары Идел аръягындагы тауларга бәрелеп, уфылдап кире әйләнеп кайта.

Баягы яшүсмер пыяла, бетон һәм алюминийдан эшләнгән вокзал бинасына аеруча озак карап торды. Рәсемнәрдә ничә тапкыр күрсә дә, менә шулай акыннан, үз күзләре белән бу мәһабәт бинаны аның беренче күрүе иде.

Уң якта биек аяклы куәтле краннар баржалардан йөк бушата. Арырак, кечерәк тауны хәтерләтеп, ташкүмер өеме каралып тора.

Сулда ямь-яшел тополь һәм өрәңге агачлары арасыннан кара-саргылт, ак төтеннәрәнә чыгарып утыручы торбалары, биек телебашнясы, хисапсыз күп йортлары, яшел бакчалары белән ул яшәячәк зур шәһәр күренә. Менә нинди икән ул туганнан бирле диярлек ишетеп, укып белгән, күрер өчен күптән хыялланып йөргән шәһәр!

«И ямьле, нурлы шәһәр! Менә сиңа тагын бер яшь кеше килеп башня, үзенә сыеныр урын, әле берни дә эшли белмәгән, шулай да хезмәткә сусаган кулларына эш сорый. Кире какма аның үтенечен, фатиханы бир! Сине тагын да нурландыру өчен әллә ни майтара алмаса да, якты йөзегне каралтмас, аңа кызыллык китермәс ул. Кире какма аның үтенечен».

Үсмер үзенен инде шактый вакыт басып торганын абайлап, чемоданын кулына алды һәм, кулын артка куеп, вокзал тирәсендә әкрән генә атлап йөрүче табәнәк гәүдәле милиционер янына килде. Милиционер аңа кулы белән нәрсәдер аңлатты, шәһәргә таба төртеп күрсәтте. Үсмер егет рәхмәт әйтеп булса кирәк, баш кагып, шәһәргә чыга торган юл белән вокзалның икенче ягына юнәлде.

Вокзал каршындагы киң мәйданда жиңел таксилар кызган асфальт өстендә тәгәрмәч эзләре калдырып, чабып килгән уңайга кинәт туктыйлар. Автобус, троллейбус һәм трамвайлар пассажирларын көтәләр. Тәгәрмәчле арбалар анында утыручы ак халатлы юан апалар үтеп баручыларны сыра, квас эчәгә чакыралар. Трамвай тукталышындагы афишалар халыкны кинога, театрға; белдерүләр яшьләрне югару уку йортларына, техникум һәм техник училищеларга, һөнәр ияләрен завод-

фабрикаларга, төзелешлэргә эшкә; зур-зур плакатлар акчаны саклык кассасына салырга, ял итэргә ял йортларына, Кырымга, Кавказга барырга чакыралар; рекламалар кафе һәм рестораннарга өндиләр...

Егет трамвайга керү белән билет алды да тәрәзә янына жайлабрак утырды. Тавыш-тынсыз кузгалып киткән трамвай күперләр астыннан чыгып, тугызар катлы йортлар яныннан үтте. Биредә иске белән яна күзгә кискен бәрелеп тора иде. Һәр жирдә күтәрү краннары, тырыш бульдозерлар, тынгысыз машиналар, искеләрне ваталар, жимерәләр, яналарны төзиләр.

Тимер юл вокзалында ана икенче трамвайга күчеп утырырга туры килде. Моңысы әле бер, әле икенче якка бәргәләнеп, чытыр арба кебек, шалтыр-шолтыр чаба иде.

Менә безадан үсмернең сулышы тукталгандай булды — каршыда биек стеналы мәшһүр Кремль иде. Әнә кызыл кирпичтән салынган очлы башлы Сөембикә манарасы, ә арырак ап-ак Спас башнясы. Менә кайчан аңа бу тарихи урыннарны күрергә насыйп булган икән! «Әллә киләсе тукталышта төшөп, якыннан караргамы?» — дип тә уйлады ул. Ләкин бу уеннан кире кайтты. Өлгерер әле, ул бит хәзер шушында яшәячәк, теләсә атна саен, хәтта көнөнә әллә ничә килергә була. Ял көннәренә барысын да карап чыгар әле! Кремльне дә, музейны да, зоопарк... и-и, монда ийресе урыннар бик күп әле!

Казанка елгасы буенда — ком өстендә дә, эре-эре шома ташлар өстендә дә — халык. Елга уртасында көймәләрдә балыкчылар кармак салып утыра, кайберләре бауга бәйләгән кечкенә түгәрәк ятымә белән балык сөзә. Озын бауга ябышкан батыр йөрәкле таза егетләренә үз артыннан ияртеп, тиз йөрешле катерлар уза. Аякларына кич табанлы, кыска чаңгылар таккан егетләр, әле унга, әле сулга янтаеп, чүгәләп, шуып баралар, кечкенә трамплиннарда сикерәләр. Кайберләре, аягында тора алмыйча, барган унайга мәтеләп суга чума.

Қыскасы, кая карама шәһәр үзенә хас бер ритм белән яши, кешеләр үз эшләре белән мәшгуль. Каяндыр ерактан килүче бер үсмер егетнең һәрнәрсәгә хайран калып, гажәпләнеп карап баруына аларның исе китми, ана игътибар итүче дә юк.

Ә трамвай бер жирдә озак тукталып тормый, төшәселәренә төшереп, утырасыларны үзе белән ала да, тагын алга китә. Восстание тукталышында трамвай вак шакмаклы аксыл пиджак кигән, кулына кара чөмодан һәм ак плащ тоткан пассажирны да төшереп калдырды. Ул урам аркылы чыгып, түбәсенә күтәрү краннары, төрле зурлыктагы чаннар, башка корылма макетлары ясалган һәм зур хәрәфләр белән «Хезмәткә дан!» дип язылган биш катлы йортка килеп керде. Монда «Химстрой» тресты урнашкан иде.

II

Трестта безнең таныш егетне — Гөлүсне — озак тоткарламадылар. Кадрлар бүлегенә һәм комсомол комитетына кереп чыккач, ана бишенче төзү идарәсенә барырга куштылар.

Гөлүс уникенче номерлы автобуска утырып, шәһәрдән шактый еракта урнашкан үзенә аерым бер посёлок сыманрак жиргә килеп чыкты. Бер катлы озын конторага кереп документларын калдырды һәм янәшә генә дип әйтерлек урнашкан тулай торакка китте.

Ике катлы таш бинаның бер башында эшләрен механикалаштыру идарәсе, ә икенче башында егетләр тулай торагы иде.

Комендант, менә сиңа карават, урын-жир, өендәге кебек бул, ләкин жәмәгәт урынында икәннән онытма, дип чыгып киткәч, Гөлүс бүлмәдә берүзе калды.

Көн кояшлы булганга бүлмә эче яп-якты иде. Никельле карават башларында кояш уйный. Яшел эскәтер белән ябылган өстәл өстендә сай тәлинкә, сулы графин һәм яшел чәйник утыра. Аның артына бу-дильник кереп поскан. Өстәл әйләнәсендә урындыклар. Тәрәзә тупса-сындагы сулы банкада чәчәкләр. Ишек катында көзгеле киём шкафы. Аның өстендә кечкенә репродуктор, бер як стенада дөньяның политик картасы. Гөлүс, тулай торак шушы була микәнни, дип, һәрнәрсәне күз-дән кичерде. Бүлмә, бер карасаң, ниндидер кабинетны хәтерләтә, ә караватлар моның яшәү урыны икәнән әйтеп тора. Үзе чиста. Бүлмә идәнә эле генә ыюлган, ахры, идән ярыкларында су да кибеп житмәгән. Урын-жирләр пөхтә итеп жыештырылган, жәймәләр, мендәр тышы, сөл-геләр, салфеткалар — барысы да сәт кебек ап-ак, чиста.

Идәнә аяк эзләре калдырмаска тырышып, Гөлүс саклык белән ге-нә басты. Аннан, кире уйлап, туфлиларын ишек катына, чемоданы яны-на салып куйды. Ул эле һаман урын кирәк-яракларын култык астына кыстырган килеш иде. Аларны буш караватның сеткасына куйды. Үзе дә шунда утырды. Бүлмәдә тынлык. Аңа ничектер кызык та, унайсыз да. Чөнки эле аның моңарчы тулай торакта яшәгәнә юк иде. Дөрес, абыйсы сөйләве буенча, ул тулай торакның нәрсә икәнән күз алдына китерә иде. Ләкин йөз тапкыр ишеткәнчә, бер тапкыр күрү яхшырак диләр бит! Менә хәзер күрдә инде. Дөресен әйткәндә, ул анда көне-төнә шау-шу, жыр, музыка буладыр дип уйлаган иде. Ә монда үлек чыккан өйдәге кебек тынлык. Бер мәлгә аңа ямансу булып китте. Ул әнисен, аның, китмә, китсәң дә абыен янына Түбән Камага гына бар, дигән сүзләрен исенә төшерде. Абыйсы армиядән шунда кайткан иде. Кайту белән техник училищегә керде, кич белән укып аны бетергәч, үзе төзи торган заводта эшләячәк. Ә Гөлүс нигәдер аның янына барыр-га теләмәде. Чөнки аның үзе генә, әнисеннән, абыйсыннан, гомумән, аны белгән кешеләрдән читтә яшисе килә иде. Аны яңа жирләр, яңа кешеләр тарта иде. Ул эле үзенә булчак тормышын яхшылап күз ал-дына да китерми, каядыр еракта, томан артындагы кебек кенә үзенә төзелештә эшләвен һәм кич белән институтта укуын күрә иде.

Менә килде. Әзергә бәзәр дигәндәй, рәхим ит, тулай торак. Ә Гөлүс нигәдер, төзелештән ерак түгел төзүчеләр шәһәрчеге — палаткалар бу-лыр, аңа да шуларның берсеннән урын бирерләр, яз-көз яңгыр үтәр, ә кыш көне чыдый алмаслык салкын булыр, дип уйлаган иде. Соңгарак калган икән шул. Төзүчеләр шәһәрчеге бар-барын, исеме дә матур яң-гырый — «Яшьлек», ләкин анда палаткалар түгел, ә дүрт-биш катлы таш пулатлар. Нигәдер егетнең күңеле төште. Себер якларында бар-дыр эле ул хыялында йөрткән төзелешләр. Әллә...

Шулчак бүлмәгә бер егет килеп керде.

— Ә-ә, кунак бар икән! Сәлам бирдек! Таныш булайк — Альберт, — диде егет, колачларын жәеп килеп.

Гөлүс тә үз исемен әйтеп күреште.

— Исемен матур икән. Әниң гөл кебек матур булып үссен дигән-дер инде. Димәк, бергә торачакбыз. Бик яхшы, — дип, Альберт түргә узды. — Миңа вахтер хатын әйтте. Кем икән, мин әйтәм, картмы, яшь-ме, дисәм, үзбезнең чама икән. Әйдә, үз өендәге кебек бул, чишен, урын-жиреннә жыештыр. Юлда аргансыңдыр, ял итеп алырсың. Кай-сы яктан дидең эле?

— Алабугадан, — диде Гөлүс, егеткә туры карап.

Альберт озын буйлы, юка гәүдәле, егерме яшьләр тирәсендәге егет иде. Ул күпчелек озын кешеләр кебек берәз бөкрерәк, калку жилкәле. Шотландка дип йөртелә торган кара сакалы аны үз яшенә караганда олырак күрсәтә.

— О, алайса, син Шишкинның якташы! Дөньяда иң хөрмәт иткән

кешем, жирдә табына торган аллам шул, — диде Альберт, кара күзләрен зур ачып.

Аның күзләре үткен, ялт та йолт килеп тора. Ул бернәрсәгә дә артык озак тукталып тормый, һәр вакыт күзәтә, күзләрен уйнатып кына тора иде.

Альберт пиджагын салып урындык артына элде. Икенче урындыкны Гөлүскә якырак китереп, тездән аска киңәеп киткән һәм үкчәсенә үк төшөп торган чалбар балакларын озын бармаклары белән чеметеп кенә тотып, берәз күтәрдә дә урындыкка утырды.

— Син болай гынамы, әллә кызыл кенәгә — путевка беләнме? Ә-ә, ну да, алар хәзер модада. Ә мин үз теләгем белән. Туры килде инде, художество училищесыннан киткәч, кая да булса урнашырга кирәк иде. Шайтан, хәзер мин өченче курста була идем инде.

— Нишләп киттең соң?

— Мәжбүр иттеләр. Булды инде хәлләр. Сөйләсәң озак, үткән эшкә салават. Зарар юк, мин әле үземнекен итәрмен. Синең соң берәр һөнәр бармы?

— Юк.

Альберт егетнең буй-сынына, төс-битенә карап алды һәм әгәр портретын, я сынын ясарга туры килсә, Гөлүснең ярыйсы ук истә калырдай фигура икәнен чамалады. Уртачадан озынрак буй, кул-беләкләр таза, жилкә киң, дәрәс, Давид яисә Антей түгел, тик шулай да спорт белән ныклабрак шөгыйләнсә, менә дигән фигура чыгачак. Башы чагыштырмача зуррак, киң, текә мангай, чөм-кара чөч һәм тулып торган, житлегү чорын билгеләүче бетчәләр чыккан түгәрәк йөз, янаклары алсуланып тора. Кашлары калын, кара. Дәрәс, күзләре ничектер бик кычкырып тормыйлар, шулай да ихлас күңелдән, алдамыйча карый торганнар.

— Ә эшкә кая? Әйттеләрме әле?

— Индидер комплекслы бригадага.

— Кайсы СУ да?

— Ничек?

Альберт көлеп жибәрде.

— Монда төзелеш идарәсе дигәнне татарча да, урысча да СУ гына дип йөриләр. Строительное управление була.

— Ә-ә, алай икән. Бишенче.

— Ну, алайса, бер идарәдә. Ә кем бригадасы?

— Сафиуллин. Балки әле башка участка да булыр диделәр.

— Алар бездән ерак эшләми. Мин дә шул участка.

— Бүген эшләмисенмени?

— Отгул за прогул. Аңларсың әле. Да, менә ничек, ә! Бергә эшлибез дисен. Әлбәттә, анда эшләргә була. Но минем исәп башкачарак. Монда тамыр жәяргә жыенмыйм. Менә берничә картина язам да, берәр училищегә китәм. Бер Казан гына дигәнмени! Дөнья киң бит!

Альберт урыныннан торып, тәрәзә янындагы тумбочкадан бер кочак кәгазьләр тартып чыгарды. Аларны караватка жәеп салды да Гөлүснә чакырды.

— Менә, кара, болар эскизлар.

Гөлүс аларны берәм-берәм карый башлады. Ә Альберт, рәсемнәр күргәзмәсендәгә экскурсовод кебек, аларның һәрберсенә аңлатма биреп барды.

— Менә монысы химкомбинатның гомуми күренеше. Фенол, ацетон пехлары, арырак — факел. Краннар полиэтиленның беренче чиратында. Алар хәзер анда бик сирәк. Ә бу, — дип, егет икенче кәгазьне алды, — фрагмент. Монда — ташчылар, болары — монтажчылар. Ә, гомумән, картина триптих булчак. Син аны аңламыйсың...

— Өч кисәктәнме?

— Дөрөс. Молодец икәнсен. Беренче кисәк химкомбинатны төзи башлау чоры. Балки кыш көне, көчлө буран, кар фонында беренче казыкны кагучы кадровый төзүче булып ул. Брезент киём, резент бияләй кигән, зур куллар бер потлы кувалда белән тимер казык кага. Ә икенчесе төзелешнең иң кызган чагын, гомуми күренешен сурәтләячәк. Һәм шул гомуми фонда яшъ кыз белән яшъ егет. Символично яңгырасын өчен мин аларга кызыл киём киертәячәкмен.

Гөлүс көлөп жибәрде.

— Көlmә, кызыл киём, именно шулай, — диде Альберт һәм тәрәзә каршына басып кулларын өскә күтәрде. — Мина дан, шөһрәт алып киләчәк, зур юлга алып чыгачак, әле күнелемдә генә ясаган картинам ул. Өченчесе — төзүчеләрдән химикларга символик ачкыч тапшыру белән тамамлана.

Гөлүс рәсем сәнгатендә бик үк тирән йөзмәсә дә, Альбертның эскизлары ана әлләни ошамады. Кешеләр балта белән юнып ясалган кебек тупас, йөзләре жансыз, йончыган кыяфәтле иде. Хәзерге заман эшчесен Гөлүс алай күз алдына китерергә күнекмәгән. Химкомбинат күренеше дә болытлы, көндәгедәй караңгы иде. Шуна күрә ул:

— Рәсемнәрен ярыйсы, — дип кенә куйды.

Альберт егетнең жавабыннан канәгать түгел иде. Кая инде ул ана сәнгатьне, бигрәк тә рәсем сәнгатен аңлау. Монда бит талант, хис һәм нечкә тойгылар кирәк, ә алар һәркемгә дә бертигез бирелми... «Авыл карчыгына футбол ни дә, сиңа рәсем ни», — дип куйды ул эченнән генә. Шулай да әллә үзе дә рәсемнәренен бик үк шәптән түгеллеген сизенгәнгәме:

— Билгеле, болар әле эшләнеп бетмәгән, — диде. — Шуна күрә эскизлар гына да.

Ул кәгазьләрен жыеп алды һәм тумбочкасына салып куйды. Аннан сәгатенә карап:

— О, сәгать биш тула икән бит инде. Ашханәгә барып кайтабызмы? Якын гына, югыйсә минем эчтә бүреләр улый, — диде.

Гөлүс, миндә пешкән тавык, тагын вак-төяк бар, — дип чемоданына үрелде. Альбертның кара күзләре елтырап китте. Ул зур кулларын угалап куйды.

— Бик хуп, мәйле, үзбәк әйтмешли. Тавык янына чебне кирәк булып инде анын. Алайса, син, Гөлүс, чемоданыңны селкә тор, ә мин кибет тирәсен әйләнеп кайтыйм. Без бу вакыйганы джентельменнарча билгеләп үтәргә тиешбез.

Альберт пиджагын жилкәсенә салды да, көзгә каршына килеп, кара бөдрә чәчләрен төзәткәләп куйды. Анын чәчләренен алды да, арты да бертигез иде. Шуна күрә кечкенә башы зур булып күренә. Чәчләре кара булганга, ач яңаклары ап-ак.

— Минем кәеф бүген болай ярыйсы. Иртән мөшкел иде менә, яшерим. Кичә безаз булынган. Иртәнгә сәгать белән иске чүпрәгә безаз өстәгәч, үзе ярыйсы булып куйган иде тагын. Хәзер тагын чүт-чүт кенә булса, бездәге бер абзый әйтмешли, ишшу да ничаваланыр. Шулай бит?

Ул сул күзен кысып, Гөлүскә елмайды һәм инде чыгып китәргә борылгач, көзгегә янә бер карап алды да жәһәт кенә ишекне шартлатып япты.

Гөлүс башка койкаларга карап урын-жирен жыештырды. Майкадан гына калып, юынып керде. Чемоданыннан берәм-берәм ашау әйберләрен чыгарып өстәлгә куюга, кәгазьгә төргән ике шешә һәм тагын нәрсәләрдер күтәреп, Альберт кайтып керде. Ул шешәләрне тумбочкага тыкты да өстәл тартмасыннан тәлинкәләр, пычак, ипи, суган алды. Янә алып кайткан колбаса белән сырны матурлап турап, алар янына тозлаган кыяр, суган да кискәләп куйды. Гөлүскә дүрт стакан тоттырды һәм

үзе консерва банкасы ача башлады. Гөлүс стаканнарны чайкап керүгө ипи дэ киселгән иде инде.

— Менә монысы ярый, молодец, — диде ул, стаканнарны жентекләп карап. — Кая әле, әниң нәрсәләр жибәрде икән? О, пешкән тавык, йомыркалар, коймак! Так, так, вакыт күпме әле? Алтынчы ярты. Берничә минуттан егетләр пәйда булып.

Ул, шулай сөйләнә-сөйләнә, өстәлдәге ризыклар өстенә газета каплады. Урындыкларны өстәл тирәли тезеп куйды, кроватьларга күз салып чыкты. Шул вакыт ишек ачылды һәм бүлмәгә бер-бер артлы ике егет килеп керде.

— Сәлам, — диделәр алар икесе бертавыштан.

— Сәлам, сәлам. Менә, егетләр, кунак бар, дәрәсрәге, безнең белән торачак. Гөлүс.

— Безнең полк арта, алайса, — диде уртача буйлы, киң жилкәле, төптән юан гәүдәле егет. — Таныш булайык — Илфир.

Кызгылт битле бу егет егерме дүрт-егерме биш яшьләр тирәсендә иде. Маңгай өстендә чәче коела башлаган, беренче карашка куллары кыска, кечкенә сыман. Ләкин ул Гөлүснә кулын шундый итеп кысты, тегесе ирексездән елмаеп: «Кул түгел — тиски!» — дип куйды эчтән генә.

Икенче егет моны сизде, ахры.

— Син, Илфир, әкрәң. Юкса кеше әле үзенең хезмәт юлын башламаган, ә син аны инде больничныйда йөртмәкче буласың. Николай, — диде ул, Гөлүснә кулын юри йомшак кына кысып.

Николай озын буйлы, киң текә жилкәле, егерме өч-егерме дүрт яшьләрде булып. Кыска, сары чәчләре керпә инәсе кебек тырпаеп торалар.

Илфир кыска жиндә сары ефәк күлмәк һәм аксыл чалбардан иде. Ә Николай яшел күлмәк, кара чалбардан. Икесенең дә аякларында сандали.

Илфир әкрәң басып өстәл янына килде дә газетаның читен күтәреп карады һәм:

— Коля, кара әле, ресторанмыни! Болай булгач, ахшанәгә барып йөрисе юк. Шулаймы, Альберт? Кара әле, әллә киbettән урап кайтасынмы? — дип, кесәсенә тыгылды.

Альберт булдыклы кыяфәт белән:

— Анысы күптән әзер! — диде һәм тумбочкадан шешәләрне өстәлгә алып куйды.

Николай, «молодец!» дигәч, Альбертның түбәсе түшәмгә тигәндәй булды. Ул кулына тастымал тотып:

— «Эфәңделәр», өстәлгә рәхим итегез! Кичке аш бирелгән! — диде һәм официантларча урталай бөгелде.

Егетләр рәхәтләнеп көлделәр. Альберт үзе башкаларга караганда да ныграк көлдә һәм, барысы да утыргач, стаканнарны тутырып, тост тәкъдим итте.

— Хөрмәтле иптәшләр! Без бүген данлыклы төзүчеләр семьясына яшь дустаныбыз Гөлүснә кабул итәбез. Әгәр дә бер-ике айдан әнисе янына шылмаса, аннан менә дигән, ягъни беренче сортлы төзүче чыгачак. Чөнки ул таза, көр күңелле, эшкә дә, мин әйтер идек, кулы йогып тора булса кирәк. Иң мөһиме, — аның яшьлегә бар. Ә бездә яшьләр өчен юллар ачык! Аның исәнлегенә! Элеккесе, сонгысы булмасын! Илфир, бер йотымнан калганы сиңа. Әйдә, егеткә төзүчеләрчә чәкәшәп тә, эчеп тә күрсәтик әле.

Альберт белән Илфир стаканнарын уч төбә белән каплап күтәрделәр дә чәкәшәп алдылар. Нәкъ кирпечке кирпечкә бәргән тавыш чыкты. Гөлүс елмаеп куйды, ә Николай күз кысып алды, янәсе, күр безнекеләрне.

Альберт тирән итеп сулыш алды һәм бер йотуда стаканын бушатып та куйды.

Гөлүс, күзләрен зур ачып, мона ышанырга да, ышанмаска да белмиңә карап торды. Ул арада Илфир белән Николайның да стаканнары бушаган һәм алар тавыкны «чистарта» башлаганнар иде.

— Гөлүс, син нәрсә? Әйдә, әйдә, — диде Альберт, егетнең эчәргә кыймылча утыруын күреп.

— Мин...

Николай ана сүз әйтергә ирек бирмәде.

— Тартынма, Гөлүс, син монда хәзер үз кеше.

— Гөлүс, син болар эчкечеләр икән дип уйлама. Безнең алай тора салып эчеп утырган юк. Кунак килгәндә, дуслар булганда гына.

— Ә кунаклар безгә еш килә, дусларга да мохтажлык юк.

— Синең өчен шулай. Менә ул гына ешрак төшергәли, — диде Илфир, тәмләп кенә ашап утырган Альбертка күрсәтеп.

— Кая инде, Илфир, син гел арттырырга яратасың.

Илфир көлеп:

— Я, бетте, бетте. Син бит акыллы малай, — диде һәм көлеп Гөлүскә дәште. — Я, күрсәт егетлегенне, безнең мәрхүм мәче кебек утырма. Ул шулай, кайнар аш куйгач, башын чайкап, әйләнәсендә йөрер иде.

Гөлүс стаканны учлап тотты һәм күзләрен йомып, эчеп жибәрде. Аның күзләреннән яшь атылып чыкты, бер-ике тапкыр йөткереп тә алды. Альберт чәпчәккә белән кулына тоттырган тозлы кыярны кабып жибәргәч кенә хәле берәз жинеләйде. Аракының куәте аның бөтен тәне буйлап, аяк табаннарына кадәр йөгертә, калтыратып куйды, каз тәне барлыкка килде. Ул йөзөн чытып алды.

— Бигрәк әшәке, минем акны татыган юк иде әле.

— Беренче тапкыр гына шулай ул, аннары бер куркынычы да юк, — диде Альберт, стаканнарга тагын сала башлап.

Гөлүс үз стаканын кулына тотты.

— Миңа кирәк түгел.

— Әйдә, Гөлүс, син бит кызлар түгел. Белгән булсам, кызылны алган булыр идем дә бит, нишлисең... үзенә сер итеп кенә әйтәм: кызылда буяу күп була, ашказанына зарарлы, язва-фэлән эләктерүең бар. Ә бу файдалы гына. Аннан ничек диләр әле, аз булсын, яхшы булсын, диләрме?

Илфир Альбертның кулын тотты:

— Аңа житәр. Әйдә үзебезгә генә. Югыйсә кешенең бөтенләй бизүе бар.

— Ничего, — диде Николай, — сал әйдә тигезләп.

Берәз исерә төшкәч, Гөлүс гажәпләнеп Альбертка карап торды. Юк, ул беркайчан да алай булдыра алмас. Эңә, Илфир белән Николай да йотып-йотып кына эчәләр бит. Гөлүснә күңелә күтәреләп, ирексездән авызы ерылды, гәүдәсе жинеләйде. Ул үзенә хәлен космонавтларның авырлыкны югалту хәле белән чагыштырды һәм утырган урыныннан салмак кына күтәреләп китәр төсле тоела иде.

Альберт урыныннан торып, киём шкафыннан гитара алды һәм кызыл тасмасын иңенә киеп, үзенә озын бармаклары белән аккорд бирде. Аның бармаклары нәзек, чәнтиенә тырнаклары очлы итеп киселгән, шактый озын иде. Ул Илфирга күз кысып, дәртле, жинел көй уйнап жибәрде. Егетнең бармаклары гитара кыллары өстендә күз ярымәс тизлек белән йөри. Берәздән Гөлүскә кыллар өстендә ике кул күрүендә, аннан тагын берәү генә калды. Кызык, әллә Гөлүс исерде инде? Юк, ул исерек түгел. Ул хәзер урыныннан тора һәм... чайкалып киткән егетне Илфирның каты, көчле куллары тотып өлгерде.

Бераздан Альберт сагышлы, озын көй уйный башлады. Уйнап бетер-гөндө каты гына итеп сонгы аккордны бирде дә, гитарасын кочаклап, ачу бөлән:

— ...И никто не узнает, где могилка моя! — дип әйтеп куйды. — Олы телдән үтмәде, кече телгә житмәде. Тагын әйләнеп кайтырга кирәк, ах-рысы, Николай, ә? Монда рәт бар әле.

— Юк, житте, һәр нәрсәнең чамасы бар, — диде Илфир. — Күпкә китсә кызыгы бетә.

— Альберт, бар тагын алып кайт. Әйдә, икәү барабыз, бу юлы мин алам, — дип, Гөлүс урыныннан кузгалды. — Миндә дә акча бар.

— Юкны сөйләмә, утыр, — диде Илфир, каты гына тавыш белән һәм егетне жилкәсенә басып урынына утыртты. — Әзрәк сөйләшеп утырыйк. Югыйсә без сине, син безне белмисен.

— Минем нәрсәне белергә: тудым, үстем, мәктәп һәм... бетте.

— Ярар, Илфир, карчыклар шикелле сөйләшеп утыру кызык түгел әйдә, кинога киттек, — диде Николай.

Аның бу тәкъдимен Альберт та хуплады. Шулай да Илфир үз сүзендә торды.

— Алай ярамый, егетләр. Бераз танышмыйча булмый. Гөлүс, сөйлә.

Егет бераз вакыт нидән башларга белмичә, жәелгән авызын жыеп ала алмыйча утырды:

— Өйдә әни калды. Абый Түбән Камада эшли, — диде сүлпән генә.

— Ә әтиң? — дип сорады Николай.

— Әтиңе үтерделәр. Ул милиция работнигы иде.

Бүлмәдә ниндидер гадәти булмаган тынлык урнашты. Ачык тәрәздән каты жил исте. Кайсыдыр бүлмәдә пластинка әйләндерәләр. Күп-тән модадан чыккан «Қара мәче»не акырталар.

— Мин дөнья гизәм. Монда да командировкада гына. Әти-әни Саратовта. Белемем — урта, буюм — бер дә сиксән, авырлыгым — житмеш сигез, кырык дүртенче размер туфли киям.

Моны Николай теләр-теләмәс кенә әйтеп куйды. Аның соңгы сүзләреннән, юморга тартым булса да, көлүче булмады.

— Ә мин баш механик бүлегендә эшлим, электрик. Эшләү күбрәк участокларда. Нигәдер, егетләр, әткәй искә төште. Минекә тимерче иде, — диде Илфир, бер ноктага текәлеп. — Авылда бер иде. Мин башка малайлар алдында һәрчак мактана идем. Аның эшләмәгән эше, ясамаган әйберсе юк иде. Кем генә йомыш белән килсә дә, кире борып жибәрми торган иде. Аны әле хәзер дә гел яхшылык белән генә искә алалар. Сугышка кадәр ул авылда иң куәтле кешеләрнең берсе булган, сабан туйларында батыр калган. Сугыш, сугыш харап иткән үзен. Тәки мантий алмады шуннан кайткач...

— Ә синең әти-әниләрең кайда? — дип сорады Гөлүс, Альбертка борылып.

Кинәт егетнең көләч йөзе, болытлар арасына кергән кояш кебек, караңгыланды, сүрелде. Қара сакалы, куе кара кашлары жьерылды.

— Белмим, — диде ул ачу белән.

Гөлүс ни әйтергә белмичә аптырап калды һәм егетнең авырткан жиренә кагылганын аңлады.

Альберт кинәт урыныннан торды һәм беркемгә берни әйтми бүлмәдән чыгып китте.

— Илфир, аңа нәрсә булды? — диде Гөлүс, үзенә гаебен сизеп. — Сорыйсым калмаган икән, әйеме?

— Әйе. Аның әтисе дә, әнисе дә исәннәр. Әмма ул аларны белми. Альберт балалар йортында тәрбияләнгән.

— Ә ничек соң ул аларның исән икәнен белә?

— Балалар йортынан киткәндә тәрбиячеләр әйткәннәр.

— Менә ничек!

Гөлүс бераз вакыт ишеккә карап торды да түзмәде, урыныннан күтәрелде. Ул айнып киткәндәй булды.

— Кирәкми. Альберт андый егет түгел, хәзер керер, — диде мона кәдәр дәшми утырган Николай.

Гөлүс кире утырса да, аның тынычлыгы югалды. Ул Альберт алдында үзен гаепле сизде һәм урынсыз сорау биргәнәнә үкенеп бетә алмый иде. Ләкин сүз чыпчык түгел, чыгып китсә, тотып булмый.

Илфир байтак вакыт төзелеш турында, аның үткәне, киләчәге, анда эшләгән кешеләр турында сөйләде. Гөлүс аны кызыксынып тыңлады. Ә Илфир сөйли белә иде. Чөнки ул һәр нәрсәне үз күзләре белән күргән, күп объектларны төзүдә катнашкан.

— Гөлүс, химкомбинат әле бик яшь, яна гына эшли башлады. Ә безнең трест шушы комбинатны төзү өчен хөкүмәт карары нигезендә оештырылган. Хәзер бездә өч меңнән артык кеше эшли. Комбинатның беренче комплекслары моннан биш ел элек сафка баскан. Комплекстың нәрсә икәннән аңлайсыңмы?

— Юк, — диде Гөлүс.

— Ул — завод эчендә завод дигән сүз. Чөнки комплекс үзе дистәгә яқын цехлардан тора. Менә шундый комплекслар анда дистәдән артачак. Полиэтиленның комплекслары гына да өч-дүрт булачак, этилен, перекись, этилен окисы һәм башка комплекслар төзеләчәк. Ә күпчелек жиһазлар чит илдән сатып алына, алтын бәрабәрәнә. Аңладыңмы инде нинди зур төзелешкә килгәннән?

— Аңладым. Мин газеталардан укып беләдер идем инде.

— Ну, егет, — диде Илфир, кулларын жәеп жибәрәп, — газетадан син бер-ике сурәт тә, ике-өч мәкалә генә таба аласың. Ә монда эшләү, энә шуның казанында кайнау бу бөтенләй икенче нәрсә. Теләгән кешегә, чүлмәгә буш булмаган кешегә монда үсәргә дә була. Энә мастер булып килгән инженерлар хәзер идарә начальниклары, баш инженерлар. Монда, егет, перспектива бар, романтика гына түгел. Бигрәк тә синен ише яшьләргә...

... Альберт, тулай торак каршындагы эскәмиягә терәлеп, башын тотып утырган. Тере күзләре ничектер боегып калган, бернигә дә төбәлеп карамыйлар. Каяндыр килеп чыккан өөрмә тузан туздырып, жилләтеп узды. Әллә янгыр буласы. Тулай торак каршында кемнәндер юган керләре эленгән иде. Хатын-кыз киеме, бала чүпрәкләре дә бар. Әйе, тормыш аны да энә шул кемнәндер онытылып калган керләре кебек айкалдырды, чайкалдырды. Күпме кирәк иде яшь егеткә. Тормыш дулкынына, аның каты жиленә каршы торырлык түгел иде Альберт, буыннары сыек иде. Сыеныр куен, таяныр жилкә булмады һәм аны кая кирәк шул якка бөктеләр. Һәм менә хәзер... Шундый идеме соң аның хыяллары! Шушы куллары, кайнап торган хисләре, таланты белән шушында утырасы кеше идеме соң ул? Их! Дөнъясын актарыдай көч тә бар бит аның үзендә! Әллә нәрсәгә генә сарыф итә ул аны, үзе дә аңламый.

Бераздан Альберт бүлмәгә керде, һәм егетләр кинога киттеләр.

III

Клубта иске фильм икән. Бер егет, бүген кызларда ниндидер кичә, дигәч, жыйнаулашып шунда юнәлделәр. Илфир китапханәгә кереп китте. Кызлар тулай торагы биш катлы таш йорттан гыйбарәт иде. Ерак-тан ук музыка тавышы ишетелә. Ишек төбөндә, тәрәзә яннарында сөйләшеп торучы егетләр-кызлар күренә. Коридорда кыска итәкле күлмәк, биек үкчәле туфли кигән кызлар шак-шык басып тыз-быз йөриләр.

Вахтер янында ак күлмәкле бер кыз телефоннан сөйләшеп тора иде. Ул трубкасын куйды да:

— Егетлэр, анда «ашыгыч ярдәм» күренмиме? — дип сорады.

— Юк, — диде Николай һәм кызыл почмакка таба борылгач, кызының яшыләнгән күзләренә, борчулы йөзенә карап сорап куйды. — Нәрсә булды?

— Берәрсен роддомга илтәсе бардыр! — диде Альберт һәм шаркылдап көлөп жибәрде.

Аның ник көлгәнөн юньләп аңламаса да, Гөлүс тә авызын ерды. Николай үзе дә елмайды.

— Монда булгалый анысы да. Ә шулай да нәрсә бар?

Ак күлмәкле кыз кулларын угалап, өзгәләнеп:

— Бүлмәдәш кызыбыз авырый. Әллә кайчан шалтыраттым, машина һаман юк, — диде. — Югыйсә инде чыгып та киткән.

Кечерәк буйлы бер кыз килеп:

— Әле һаман юкмыни? — дип сорады.

Ак күлмәклесе башын ғына селкеде.

— Хәле ничек?

— Елый.

— Боларның моң-зарын тыңлап торудан файда юк, — диде Николай һәм егетлэргә дәште. — Эйдә, урамга чыгык әле.

Алар, айкала-чайкала тиз-тиз атлап, киң асфальт юлдан киттеләр. Берәздән арттан килүче машина тавышы аларны читкә тайпылырга мәжбүр итте. Борылып карадылар. Өр-яна зәңгәр «Москвич» иде бу.

— Альберт, эйдә туктатабыз, бәлки илтеп куяр, — диде Николай.

Ул арада Гөлүс янадан юлга чыкты һәм аякларын жәеп басты да, кулларын югары күтәрде. Машина тормозларын чыелдатып туктап өлгерде.

Шофер үзе генә иде.

— Чак тапталмадың бит, ахмак.

Аның сүзенә игътибар итүче булмады. Николай илөп ана:

— Дус, эш бар, — диде. — Общягада бер кыз авырый, эйдә шуны илтеп куйыйк әле.

Шофер, ябык йөзле яш кенә егет:

— Булмый, агайне, начальник янына ашыгам, болай да соңга калдым, — диде, сөгәтенә карап. — «Ашыгыч ярдәм» чакыртмадыгызмыни?

— Дәшкәннәр, юк бит һаман. Унбиш-егерме минуттан әллә ни булмас, илтеп куй инде, кеше бул.

— Булмый, егетләр, ачуланмагыз.

Шул арада Николай Альбертка күз кысып алды һәм тегесе машина артына чыгып, бик житди кыяфәт белән:

— Шеф, синен фараң ватылган бит. Бәрелдеңме әллә? — дип сорады.

Шофер, беркатлы бәндә, кабинадан чыгып аның янына килгән иде. Николай ялт — руль артына кереп утырды. Альбертның озын куллары шоферны урап алды. Әле һаман машина алдында торган Гөлүснә чак кына бәрөп екмыйча, Николай кузгалып та китте.

Машина, кырт борылып, кире тулай торақ янына элдергәч кенә Альберт акыра-бакыра тыпырчынып маташучы шоферны кулыннан ычкындырды. Шофер, аның артыннан Альберт һәм Гөлүс тулай торақка йөгөрделәр.

Алар килөп житкәндә, авыруны ике кыз култыклап баскыч төбенә алып чыгып киләләр иде. Көртеп утырттылар. Николай кузгалып китим дигәндә генә шофер рульгә ябышты. Николайның жөн ачулары чыккан иде, ахры. Жәһәт кенә кабинадан чыкты да, күз ачып йомганчы, шоферның кул-аякларынан эләктерөп, баш аркылы юл буена чөөп атты. Мескен шоферга авырткан сөякләрен сыпырып, уфылдап, машинасын күз карашы белән озатырга ғына калды. Аннан ул, нәрсәдер исенә төшөп, билөн уа-уа тулай торақка керөп китте.

Ун-униш минуттан Николай кайтып та житте. Бу вакытта аны ишек төбөндө зәңгәр билле саргылт машина һәм ике милиционер көтөп тора иде. Әдәп белән генә култыклап, аны тулай торакның беренче катындагы участок уполномоченные кабинетына, бүлмәдәшләре янына алып кереп киттеләр.

... Гөлүс төнгө берләр тирәсендә уялды. Башы чатный, авызында әллә нинди ят тәмнәр. Тамагы кипкән. Күзен ачар-ачмас үрелеп, өстәлдәге графинны алды. Суы жылы икән, сусавы басылмады. Ялан аяк чапчоп басып, коридорга чыкты һәм юыну бүлмәсенә кереп, краннан салкын су эчте. Берәз хәлләнгән сыман булды. Коридорда тумбочкага борынын төртеп утырган вахтер хатын яңа килгән егеткә карап башын чайкады һәм кулын селтәде. Гөлүс сүз дәшәрлек түгел, үз хәле хәл иде. Ул бүлмәгә кереп караватына ауды. Йокага киттем дигәндә генә кемнелдер түшәм жимерердәй гырлаганы ишетелә башлады. Гөлүс көч-хәл белән торып, почмактагы карават янына килде һәм:

— Николай, борылып ят, — дип, аның күкрәгенә кагылды.

Шулчак чыр итеп хатын-кыз кычкырды. Гөлүс куркып китте. Барышунда гына үзенә кулы ниндидер йомшак һәм түгәрәк жылы әйберне учлап торганын абайлады. Ул корт чаккандай кулын тартып алды һәм үз караватына таба чигенә башлады.

— Коля, кем ул? Мин куркам, — диде хатын-кыз тавышы пышылдап.

Николай ыңгырашып уялды да:

— Ят, егетләрдер, — диде. Альберт та уянган икән. Ул:

— Ну, Гөлүс, өлгөр дә үзен. Не теряешься! — диде. — Минем аның әле кулын да тотып караганым юк, ә син с ходу... Чиратсыз кермәкче буласың, ә? Тәртипсез икәнсең.

Ул хихылдап көлдә дә озын гәүдәсен иренеп кенә күтәрде. Гөлүс бу вакытта яткан иде инде.

— Коля, ә, Коля, — диде Альберт киерелеп, — әллә ниге...

— Мин каршы түгел, — диде Николай һәм аңа елышып яткан хатын-кызга дәште. — Барасыңмы?

— Коленька, ни сөйләсәң син?

Хатынның тавышы куркудан калтыранып чыкты. Альбертның Николай караваты янына килүен күрүе, ул мышык-мышык елый башлады.

— Син миңа өйләнәм дигән идең бит, Коленька.

— Белән ашадыңмы әллә? Тапкан юләрләрне.

Моңарчы дәшми-тынмый яткан Илфир башын калкытып, кырыс кына:

— Альберт, ну-ка марш койкаңа! — диде. — Ә син, кыз димме, хатын димме, тагын кердеңмени? Кыскасы, дуй моннан башын исән чакта. Эңә, арыш арасы да бик таман сиңең ишеләргә. Юкса йомшак жиреңне солдат каешы белән ярырмын.

Ул шулай диюгә, хатын сикереп торды, ашык-пошык күлмәген киде дә, урындыкка басып, тәрәзә тупсасына менде һәм жиргә сикереп төште.

— Ашка тарақан төште.

Альбертка җавап кайтаручы булмады. Берәздән урамнан теге хатынның ашыга-ашыга атлаган тавышы, ә бүлмәдә Николайның тагын каты итеп гырлаганы ишетелә иде.

Ләкин Гөлүснәң бу төнгө күрәселәре моның белән генә бетмәгән икән әле. Яртымы, берме сәгәттән ул үзен утлы табага баскандай тоеп, аякларын бутый-бутый уянып китте.

— Егетләр, торыгыз! Юл бирегез, велосипедчы килә!

Альбертның бу сүзләрен ишетеп, бүлмәдәшләре йокылы-уяулы торып утырдылар һәм эшнән нәрсәдә икәннән белгәч, эчләрен тотып көлә башладылар. Альберт Гөлүснәң аяк бармагы арасына кәгазь кыстырган да ут төрткән икән.

— Эңә, жәймән белән сүндер, исерек баштан чылаткансын.

Гөлүс, ни көләргә, ни еларга белмичә, идәндә таптана иде, караса — урын-жире дә, трусигы да юпь-юеш...

— Булды, егетләр, чирканчык алды, хәзер безнең коллективның тулы члене, — диде Николай тәмамсы уянып.

Альберт кулындагы стаканны Гөлүскә бирде.

— Мә, калганын аягыңа сип.

— Әй, кәмитче, — диде Илфир, — йокларга да ирек бирмисен.

Ләкин аның тавышында шелтә генә бар, күрәсен, бүлмә традициясен дәвам иттерүе өчен ул да Альбертка әллә ни ачуланмаган иде.

IV

Гөлүс йокыдан уянганда сәгать биш кенә иде әле. Егетләр алтыда торырга тиеш. Ул да әле берәз черем итеп алмакчы булып, одеалын башыннан ук бөркәнеп ятты. Алай нык булмаса да, башы да чатнап тора иде. Қая ул йоклау! Хәтта Альбертның төнге шуклыгы да аның кәфең жиһәрмәде. Бүген бит аның беренче эш көне! Беренче тапкыр хезмәт юлына аяк басачак! Бер караганда, сәеррәк тә. Әле күптәнме ваемсыз, берни уйламый йөргән чаклары? Күптәнме әле укуны бетерүе? Ә бүген эшкә. Ничек каршы алырлар? Эш авыр булыр микән? Башына төрле уйлар килә. Әнисе исенә төшә. Хат язасы булыр инде. Әнисе бит барып житкәч тә яз дигән иде. Әле эшкә тотынмас борын нәрсә язасың?

Көне нинди бүген! Гөлүснәң беренче мәртәбә эшкә барасын белгән кебек. Гел шулай ғына булып торсачы. Юк, алай кызык булмас иде. Яңгыры да булсын, кышкы бураннары да. Менә кайчан үз-үзенә сынап карарга мөмкин! Менә характерны кайда чыныктырырга була! Гөлүснәң күз алдынан берәм-берәм бергә укыган нәтәшләре уза. Алар да хәзер төрлесе төрле жирдә инде. Алабугада калганнары бик аз. Берничә елдан барың бергә жыеласы иде дә, бер сөйләшеп утырасы иде. Ничә елдан? Биш. Юк, ун елдан. Гөлүс ул вакытта кем булыр иде мкән? Институт тәмамланган була инде ул чакта. Төзүче инженер. Кызык, яңгыравы ук матур: үзе — төзүче, үзе — инженер. Дөньяда иң изге һөнәрләренң берсе бит ул. Ә хәрби училищегә киткән классташ малайлар — офицерлар, кызлар — врачлар, укытучылар... тагын әллә кем-нәр. Һе, кызык булыр иде...

Гөлүс байтак вакыт уйланып яткан икән инде, өстәлдәге будильник шалтырый башлады. Бер үк вакытта радио да кыштырдап алды һәм, озак та үтмәде, бөтен бүлмәне яңгыратып Гимн уйный башлады.

— Подъем! — дип кычкырып жиһәрде Илфир һәм одеалын атып бәрде дә сикереп торды.

— Старшина, куда пойдем? — диде Николай аны үчәкләп.

— Атаң башына. Альберт, подъем!

— Ишеттем, хәзер.

Альберт бөрешеп, иңбашларын угалап, күзен йомып ята бирде. Гөлүс тә сикереп торды, урын-жирен жыештыра башлады. Николай тәрәзәләргә ачып жиһәрде. Иртәнге салкынча һава бөтен бүлмәне тутырды. Илфир белән Николай трико чалбар, аякларына кедылар киеп, тәрәзәдән генә сикереп төштеләр дә, жинел, бер ритмдагы адымнар белән каршыдагы куаклыкларга таба йөгереп киттеләр. Безардан аларның тулай торактан читтә физзарядка ясаганнары күренде.

Альберт та теләр-теләмәс кенә торды. Ябык, озын кулларын бер-ике селеккәләде дә урынын жыйды, юынып керде. Тәрәзәдә Илфирның түгәрәк башы күренде.

— Алып бир әле, — диде ул көзгә каршында сакалын һәм чәчен тарап торган Альбертка.

Егет шифоньернын аскы тартмасыннан гантельләр һәм эспандер тар-тып чыгарды.

— Да, брат, чак котылдык, — диде Альберт.

— Нәрсәдән? — дип сорады ап-ак шадра сөлге белән битен сөртпә торучы Гөлүс.

— Кичә, милициядән.

— Нигә, без милициягә эләтекмени?

— Вот те на, фраер!

— Мин хәтерләмим.

— Кызларга рәхмәт. Алар якламаса, без бүген, кыркылган башларыбызны тотып, казна сәкесендә утырасы кешеләр идек.

Кичәге вакыйгалар әкрәлп Гөлүснә исенә төште. Йоклагач оны-тып жибәргән, күрәсен.

— Нигә, без хаклы идек бит, — диде ул.

— Хаклы сиңа! Машина кадәр машина алып киткәч, нинди хак ди ул...

Бары хәзер генә Гөлүс эшнен, үз «батырлыкларының» чын асылын төшенде.

Егетләр тулай торактан бергәләп чыктылар да, житлеккән арыш арасындагы тар сукмактан химкомбинат ягына таба киттеләр.

Көн чалт аяз, кояш шактый күтәрелгән, иртәнге алсу нурларын жир өстенә мул сипкән. Әрәмәлек ягынан кошларның иртәнге серенадасы ишетелә. Табигать, тереклек уяна, мәшәкат-борчулары, шатлык-бахетләре белән тагын бер көн туып килә. Гөлүс өчен ул бигрәк тә куанычлы. Бергә-бергә уен-көлкә сөйләшпә, шаярышып баруы бик рәхәт. Ул әле алга, әле артка карый — яңа жирләр, ят жирләр. Алда химкомбинатның зур-зур цехлары, биек-биек ректификация колонналары, төтен торбалары, башнялы күтәрү краннары күренә. Алар арасында биек торбадан чыккан газ яңа. Кызыл факел, көчле җилдә җилфердәгән әләм кебек, ерак-ерактан ук күренеп тора, һәм гүя ул тәүге мәртәбә төзелешкә күчә Гөлүснә сәламлы... Сул якта — яшел урман, тимер-бетон заводы, ә уңда — биек бина салынып ята. Егетләр Гөлүскә бу бинаның химфарм-завод булачагын әйттеләр. Ә артта — төзүчеләр шәһәрчеге. Анда озын бараклар да, бер-ике катлы йортлар да, бишәр этажлы таш пулатлар да бар. Алар ап-ак булып әллә каян күренеп торалар. Шәһәрчеккә исемне белмичә кушмаганнар — «Яшьлек» — жисеменә туры килә, кемнәр яшәвен белгертпә тора. Шәһәрчек ягынан химкомбинатка таба берөзлексез халык агыла. Болар — төзүчеләр, химиклар.

Бераздан Гөлүсләр дә ике яклап эшләнгән киң юлга чыктылар. Ике юл уртасында трамвай йөриячәк икән. Биек итеп ком, вак таш өйгәннәр, кайбер урыннарда рельслар китереп аударганнар, кара шпал өемнәре ята. Юл тулы кызлар, егетләр. Барысы да бериш — уналты-унжиде белән егерме дүрт-егерме биш арасы. Арада өлкәнрәкләр дә күренгәли, ләкин алар сирәк. Яшьләр шаян сүзләр әйтешәләр, җыр, көлгән тавышлар бөтен тирә-якны яңгырата. Аларның эшкә шушылай баруына Гөлүс хәтта гажәпләнәп куйды, гадәттә бәйрәмгә, демонстрацияләргә генә шундый күтәркенә кәеф, көр күнел белән баралар. Кызлар күбесе тар балаклы чалбар, төрле төстәге кофтадан, егетләр төрлечә кигән, погонсыз гимнастерка, галифе, матрос фланелкалары, кирза итекләр, ботиқалар, яшел, зәңгәр күлмәкләр, свитерлар, пиджаklar — бар да бар.

Аларны җитез автобуслар узып китә. Барысы да халык белән тулы, кайберләренә ишекләренә дә кысылып баралар. Әйтәрсәң бөтен шәһәр халкы монда җыела.

Химкомбинатка җитәрәк Гөлүс зур капка сыман нәрсә күрде. Анын өстендә кызыл флаг җилферди һәм эре хәрәфләр белән «Комсомолның Бөтенсоюз удар төзелеше» дип язылган иде.

Әле вакыт иртә булса да, юлда бетон, измә, колонналар, балкалар, такта төягән машиналар, автокраннар, арба, эретеп ябыштыру агрегатлары таккан бәләкәй тракторлар, бульдозерлар күренә башлады.

Ашханәгә кереп тамак ялгагач, егетләрнен юллары аерылды. Мәскәү монтаж идарәсендә эшләүче Николай белән Илфир бер якка, ә Гөлүс белән Альберт проходнойдан химкомбинат эченә кереп киттеләр.

Киң асфальт юлны тутырып, тегеләйгә дә, болайга да эшчеләр, төзүчеләр агыла. Юлның сул ягы буйлап тимер-бетон эстакадада ятучы төрле юанлыктагы торбалар еракка сузылганнар. Азрак баргач, бу торбалар тагын очрый: юлны аркылы кисеп унга, ә аннан сулга китәләр һәм бер цехны икенчесә белән тоташтыралар, аларга кайнар су, пар һәм чимал алып киләләр.

Альберт әле бер, әле икенче якка күрсәтеп, Гөлүскә аңлатып бара.

— Менә монысы комбинатның үзәк лабораториясе була, ә бусы — унга кара — эксперименталь, заводтагы бөтен процессларны эшли торган цех, завод в миниатюре булчак.

Медицина хезмәте күрсәтү пункты, газ коткару станцияләрен язучыларыннан укып Гөлүс үзе дә белде.

— Ә болары — газ бүлгеч цехлары, — диде Альберт кырыгар метрлы ректификация установкалары һәм тимер-бетон этажеркалар белән янәшә салынган биек, кызыл корпусларга күрсәтеп.

Чимал бирә башлаган цехлар яныннан узганда, Гөлүс борынын жьерып куйды: авыз тәмен ала торган газ исе килә иде. Цехларның зур ишекләре киң итеп ачып куелган. Эчтә кызылга, сарыга, тагын алла нинди төсләргә буялган торбалар, жиһазлар, мичләр, приборлар. Зур тәрәзәләр аша цех эчендәгә күперле краннар да күренеп кала.

Комбинат эчендә дә үтә зур ашханә төзелеп ята. Ә аның артында, бер караганда, артылаш жиргә күмөлгән чүлмәкне, икенче караганда, меңләгән литр су сыешлы самаварны хәтерләтүче ниндидер корылмалар. Егерме-егерме биш метрлы бу «чүлмәкләр»гә карап Гөлүс:

— Ә болары нәрсә? — дип сорады.

— Самаварлар, тик аларда су кайнатмыйлар, ә, киресенчә, суыталар һәм чистарталар. Болар — градириялар, — диде Альберт. — Ә арырак фенол, ацетон цехлары, сулда — полиэтилен комплексының беренче чираты.

Цехларның, корпусларның төзелеше дә Гөлүснә сокландырды. Алар берсеннән берсә биек, тәрәзәләр биш-алты метрлы, я кызыл, ак кирпичне аралаштырып бизәкләп, я тимер-бетон һәм пыяладан салынганнар. Тышкы яклары да яшел, сары, зәңгәр кебек ачык төсләргә буялган. Төрле-төрле чакырулар, лозунглар, плакатлар эленгән. Асфальт тротуарлар тирәли утыртылган куаклар, агачлар, чәчәкләр — барысы да эшчеләр күңеленә хуш килердәй нечкә зәвык белән эшләнгәннәр.

Ниһаят, егетләр цехлар арасынан зур гына төзелеш майданына килеп чыктылар. Анда кирпич стенасы өелеп бетмәгән озын корпус, күтәрү краны, төзүчеләр өчен ясалган будкалар бар иде. Майдан агач материалы, арматура, кирпич өемнәре, измә, бетон кабул итә торган тимер эржәләр һәм «көймә»ләр белән чуарланган иде.

Бер будка янында Альберт туктады һәм моннан ике-өч йөз метр ераклыктагы икенче корпуска күрсәтте.

— Гөлүс, сезнекеләр ә-әнә тегендә булыр.

Аннаны ул будка янында басып торучы уртача буйлы, калын гәүдәле ир белән күреште.

— Сәлам, бригадир.

— Сәлам. Кем ул? — дип сорады кызыл битле, утыз биш-кырык яшьләрендәгә бригадир, узып киткән Гөлүскә күрсәтеп.

— Новичок. Сафиуллинга бара.

— Бәй, үзезбегә алырга кирәк аны. Әй, егет, бире кил әле.

Гөлүс артына борылып, минме, дип сорады һәм Альбертның да кул изэвен күрөп, кире килә башлады.

— Бригадир, сүзе булмасмы соң?

— Курыкма. Миңа яшьләр кирәк, таза егетләр.

Ул Гөлүскә үзенә зур, дымлы кулын сузды.

— Яббаров.

Таныштылар.

— Миндә эшләргә телһсеңме?

Бригадир Һиртһән кан чыгардай кызыл йөзөнә сәер елмаю чыгарып, сул күзен кыса төһөп, базардан мал сайлагандай, Гөлүһне башыннан аягынача сөзөп карады.

Гөлүһнең аптыраулы карашы Альбертка төһәлдә.

— Әйдә, кайда да бер саз индә, — дидә бүлмәдәһе салкын ғына.

— Әйдәгез будкага. Бездә күһесе яшьләр, күнелһез булмас, — дидә Яббаров.

Будка төзүчеләр белән шыгрым тулы иде. Тәмәкә төһөнә, өһтәлгә шалт-һолт доһино суккан, Һалт-Һолт кәрт килеп төһкән тавышлар иһе-телә. Берәүләр пычкы үткәнли, балта кайрый, кадаклар салынган тарт-маларын актара, хатын-кыз көнбагыш Һиртә, кычкырыш, шау-шу, бары-һы да берьюлы сөйләшкән кебек, будка эһе колхоз базарыдай гөж килеп тора.

— Атаһь! — дип кычкырды берһе, ят кешенә күрөп.

Өһтәлһнең аргы башына тиз генә газета капладылар.

— Давай, дуплиһь! — дидә доһино уйнаучыларның кайһыдыр.

Өһенһесе, тычкан аулаган мәһе кебек, әкрән генә урыныннан торды, уң кулын күтәрдә һәм:

— Ну, әйдә чыгар! Ста-аһь! — дип будка яңгыратып акырып жиһәр-дә һәм өһтәлгә шартлатып сукты.

Стенадагы бердәнбер плакат селкенеп куйды һәм кыйшаеп калды.

Альберт берниһсә белән кул биреп, калганнары белән баш кагып иһәнләһтә.

— Альберт, нинди бөркет ияртеп килдән? — дип сорады озын буйлы, сары Һәчлө берәү.

— Бездә эһләячәк.

— Ә-ә, шулай ғынамыни?! — Ул өһтәлдәгә газетаны алып атты һәм каршыда утырган егеткә дәһтә. — Сана кәртәннә. Ниһә?

— Свара.

— Тагын отты! — дидә сары Һәчлө һәм эһәкә сүгенеп алды. — Бугор, берлөк бир әлө, получкадан кайтарырмын.

Яббаров, Гөлүс алдында бераз уңайһыһланды, ахры, шулай да кесәһеннән бер сумлык чыгарып, тегә егеткә бирдә.

Гөлүс тә игътибарһыһз калмады. Озынча буйлы яһь егеткә берьюлы берниһә пар күз текәлдә. Ул каушап калды. Егетләр әлө бер хәер, жит-мәһә, хатын-кыһларның да күзә анда. Кызыктыр индә, күрәһсә, яһа кешә бит. Бригада Һленнары төрлөһе-төрлөчә карый. Берәүләр дуһларча, иптәһләрчә якын итеп, икенчеләр аһтан ғына, бу егет ни эһ майтарыр икән дигәндәй, өһенчеләр иһә болай ғына, күз күрер өһен бирелгәнгә генә.

— Барыгыз да монда карагыз. Менә яһа иптәһ—Гөлүс Хәйруллин.

Бер эһчә:

— Әлө үзөһезгә дә юһльә эһ юк, ә һин һаһан кешә жыяһың, — дидә бригадирга.

Аның сүзә игътибарһыһз калды. Һөнки Яббаров ни эһлөгәнән үзө белә иде. Бригада менә-менә сүрүә ертылырга торган мендәр кебек, ә яһь-жилбәзәк, юаһрақ егетләр беркайчан да артык кашык булмый. Гөлүскә төрлө сораулар, шаяртулар яһа башлады.

— Егетә ярыһыһ күрөнә.

- Тик ни икэн, мыеги юк икэн элэ.
- Авылданмы? Бик ыспай күренэ.
- Өйлэнмэгэн микэн, чукуынган, астыртын карый.
- Ярарыгыз инде, оялтырсыз.
- Оялтты ди, хэзерге яшьләрдә аның әчмүхәсә дә юк.
- Гөлсинэ, син моның да башын әйләндерерсең инде, күзенә керер-дәй булып карап та утырасың, — диде кәрт сугучы сары чәчле.
- И-и, кәбих, синең уенда гел шул гына! — дигән булды кып-кызыл иренле, кап-кара нечкә кашлы бер хатын, тегеңә бик үк ачуланмыйча.
- Яна кеше килгәндә була торган гадәти шаяртулар берәз басылгач, Яббаров:
- Зиннәт, синең звенога булыр. Ризамы? — диде.
- Ярый, — дип, Гөлүскә карады өстенә тельняшка кигән егет.

V

Бригадир звеноларга эш бүлеп бирде һәм Гөлүскә, киттек, диде. Алар ярты метр биеклегендәге озын тимер чана өстенә утыртылган про-
 раб будкасына керделәр. Гөлүснәң направление кәгазен Яббаров уча-
 сток начальнигына бирде һәм колагына нидер әйтте. Участок началь-
 нигы — калын кара мыеклы егет — баш какты һәм Гөлүскә карап алды.
 Аннары ул тагын өстәлдәге сызымга иелде. Мастер инструктаж уздыр-
 гач, бригадир белән складка кереп балта, кул пычкысы, игәү, чүкеч,
 бияләй алдылар.

— Тартманы үзең ясарсың, — диде бригадир, алар яңадан будкага
 әйләнеп кайтканда.

Юлда ул Гөлүснәң каян килүе, белеме, семьяда кемнәр калуы һәм
 башкалар белән кызыксынды.

Будка тынып, бушап калган. Тик болыт кебек асылынып торган тә-
 мәке төтенә генә берничә минут элек монда кешеләр булганын искәртеп
 тора иде.

— Утыр. Эш коралларыңны куеп тор. Хәзер мине тыңла.

Яббаров өстәлнең икенче ягына, Гөлүс каршына килеп утырды. Тә-
 мәке кабызды.

— Эштә сак бул, — дип башлады ул сүзен һәм биш-ун минут чама-
 сы техника куркынычсызлыгы кагыйдәләрен, нинди эшләр башкарырга
 туры киләчәген сөйләде. — Берсеннән дә йөз чыермыйбыз: опалубка,
 басмалар ясыйбыз, бетон салабыз, кирәк икән, жир дә казыйбыз, түбә
 ябу, столярный эшләр, тәрәзә пыялалары кую да безнең жилкәдә. Соң-
 гы икесен әлегә сиңа эшләргә туры килмәс, аның осталары бар. Шулай
 да күз салгалап йөр, өйрән, сине берәү дә кил элэ, дус, өйрәтим элэ дип
 чакырмас, һәркемнең үз эше бар. Анладыңмы? Алайса, эш турында
 житәр, өйрәнерсең элэ. Ә болары икебезнең арада гына каласы сүзләр:
 безнең бригада үзенә бердәмлеге белән аерылып тора. Беребез дә фә-
 рештә түгел, шулай булгач, төрлө хәлләр булуы мөмкин, ләкин чүп өй-
 дән чыкмаска тиеш.

Кыска жинле буйлы күлмәк кигән Яббаров тагын тынып калды.
 Әмма саргылт күзләре Гөлүскә төбәлгән. Ул сүзен бетереп туктаган ке-
 ше сыман күренмәкче була, ләкин элэ сүз башлана гына һәм беренче
 тәэсирне белү аның өчен бик мөһим иде. Егет дәмши. Димәк, андый,
 акылы үзе белән. Дәвам итәргә мөмкин. Вақыт-вақыт фәлсәфәгә бире-
 леп китү дә комачауламас, юкса яшь-жилбәзәк унны бетерүе, күп белүе
 белән масаючан.

— Менә шулай: агай-эне ак мыек, бер-беребезне какмаек, каккан-
 суккан чаклар булса, бер-беребезне екмаек, дигәннәр борынгылар. Тү-
 рәләр килеп сораштыра башласа, бригадирыңны бик үтереп мактама —

ялагай диярләр, артык хурлама да — үчле кеше диярләр, үзөн турында начар фикер калыр. Алай-болай берәр хәл булып, тыкшына башласалар, мин белмим, яна кеше диген. Аның дәресе дә шулай бит: син яна кеше, яшь төзүче, бригада членнарын да, аларның кемлеген дә белеп бетермисен. Обедта нишлсез дисәләр, шахмат-шашка, домино уйныйбыз, диген. Бездә иң мөһиме — бердәмлек, русчалап әйткәндә, один за всех, все за одного. Ягъни, беребез өчен беребез үләк, беребез өчен беребез утка керәк. Монысын шаярып кына әйтәм, утка да, суга да керәсе юк. Сүзнең аның мәгънәсе бик күп төрле, егет.

Бераздан алар будкадан чыктылар. Озын корпусның әйләнә-тирәсендә халык мәж килә. Ташчылар поддоннарга кирпеч өя, балта осталары такта кисә, кадакый, бетон кабул итү өчен опалубкалар — тактадан фигуралы әржәләр ясый. Дөнья бетереп кранчыны сүгәләр.

— Тагын олаккан. Бар әле, Гөлүс, шуны алып кил,— диде Яббаров.

— Кранчынымы?

— Әйе. Әнә тегендә тагын бер кран күрәсенме, шунда булыр ул, чәчбикәсе янында.

Гөлүс бригадир күрсәткән якка карады. Ике-өч йөз метр ераклыктагы бер корпус янында иде ул кран. Гөлүс кранчыны алып килгәч, аның өчен гауга башланды. Ата малын бүлүче усал агай-энеләр кебек, аты-юлы белән сүгенеп, аны бүлешә башладылар. Күрәсен, бу хәл беренче мәртәбә генә кабатланмый, кранчы, ташчыларга һәм балта осталарына әллә ни игътибар бирмичә, үзенең «карга оясына» менеп китте. Циркта бау баскычтан менүче гимнаст кебек, ул йөгереп кенә менде дә, кабинасына кереп утырды һәм озын итеп сигнал бирде. Аннары Яббаров күрсәткән якка озын угын бора башлады. Ташчылар бригадиры бөтен ачуын кранчыдан Яббаровка күчерде. Гөлүскә бу галәмәтне аңлавы кыен иде әле, шуңа күрә бригадирның икенче эш кушуына ул бик шатланып риза булды. Бу юлы бригадир ана төзелеш майданына килеп туктаган машинадан такта бушатырга кушты. Аны бушатып бетергәч, ул трактор чанасына арматура төяште.

— Кая алып баралар соң моны? — дип сорады Гөлүс үзе белән бергә эшләүче урта яшьләрдәге, ябык чырайлы Садыйктан.

— Күп белсәң, тиз картаерсын. Сиңа барыбер түгелмени? Кушалар икән, эшлә. Безнең эш — бери больше, кидай дальше, акчасын гына түләсеннәр, — диде тегесе һәм шуның белән сүз бетте.

Төштән соң Гөлүс Садыйк белән иртән үзе бушаткан тактаны икенче урынга ташый башлады.

Садыйк:

— Китәм мин бу шарашка конторасыннан, — дип сукранды.

— Нигә?

— Бүген инде унжиденче число, әле булса получка алган юк. Қайчан булыр, беркем белми. Главкадан кайтмаганнар ди әле. Анасын эт орғыры, ике начальник, өч баш инженер, ә беринди тулык юк.

Гөлүс төзелеш структурасын юнәлп белмәсә дә, начальник та, баш инженер дә берәр генә булырга тиеш дип уйлый иде.

— Ничек алай соң ул?

— Начальник авырый диме шунда, судлашып йөри диме, вакытлыча тресттан берәүне куйдылар. ВРИО дигән сүзне ишеткәнең бармы?

— Юк.

— Временно исполняющий обязанностей... Менә шул: искесе кичә килеп киткән, ВРИО да йөри. Ә баш инженерны өч айга түбәнрәк баскычка төшерделәр, несчастный случай. Аның урынына ПТО¹ начальни-

¹ ПТО — производство — техника бүлеге.

гы йөри иде. Дөресе, алар икесе дә йөриләр. Ә кичә уже өченчесенә приказ килгән ди, хак булса.

— Ничек?

— ПТОныкы үз урынында кала, Коновны чөяләр, ә янасы... — Садыйк көлеп жибәрде. — Ә янасы кем була соң? Чыннан да. Анысы баш инженер була инде. Ә бүгенгә ничәү булып чыга? Өчәү. Хак булса, «хужа» да алышынасы икән. Әле бүген берәү сөйләп торды, аның абыйсы трестта эшли, шул әйткән.

— Алайса, начальниклар да өчәү була бит, — дип көлеп жибәрде Гөлүс.

— Шулай килеп чыга. Ә бернинди тулык юк. Эшнең дә рәте юк монда. Менә такта китергәннәр, яртысы бозык. Шушы каен тактадан опалубка ясап буламы инде? Мин Урта Азиядә дә мондый такта белән эшләмәдем, инде нинди урмансыз жир, югыйсә.

Садыйк такта өменә төртеп күрсәтте. Кәкре-бөкре такталар, бер башы калын, ә икенче башы, я уртасы — юка.

— Болардан табут ясап, начальник урынбасарының аякларын бөкләп тыгып куясы иде, тәре бугаз, ятсын иде шунда. Икенче юлы юньле такта алып кайтырмын, дигәч кенә чыгарасы иде.

— Син бигрәк инде.

— Бигрәкме, тәбәнәгрәкме, какай разница сиңа, — диде Садыйк ачу белән. — Күтәр, әйдә, ташуыңны бел. Тәре бугазлар, кеше жәфалап шушында аудармасалар. Мастеры ни карагандыр, алкаш. Ә шоферга нәрсә, кая кушса — шунда аудара. Аннан безгә чиләнәсе. Иман такта-сының...

— Син гел сүгенәсен.

— Ә син кисейная барышня булма. Сүгенми кара, юаш диярләр. Ә юашларны басалар.

— Усал булсаң — асарлар, — диде Гөлүс, нигәдер аның бу кешегә ачуы килми иде. — Әгәр урта булсаң — ил агасы ясарлар.

— Син булып кара ил агасы. Миннән чыкмас, пожалый.

Садыйк белән такта ташып бетергәч, Гөлүснә тагын бүтән эшкә һәм башка кеше янына куйдылар. Кырык биш-илле яшьләр тирәсендәге бер балта остасы белән алар пыяла кистеләр. Тәрәзә рамнары авыл өенекедәй кечкенә иде. Шуңа аптырап Гөлүс сорап куйды:

— Фатыйх абый, бу корпусның тәрәзәләре бик зур бит. Болар кая куела?

Шадрапак, түгәрәк битле оста чак кына елмаеп, башын чайкады.

— Күзең очлы икән.

Гөлүс аның сүзләрендә нинди мәгънә ятканын аңлап бетермәде. Кайтарып сорарга кыймады. Фатыйх абыйга пыяла тотышып, дәшми-тынмый эшләвендә булды.

— Нигә тынып калдың? — диде оста. — Заказ бирүче шулай кушкандыр. Мә әле, тот әле кискечне, бер сызып жибәр әле.

Гөлүс курка-курка гына пыяла кискечне кулына алды да Фатыйх абый урынына басты. Кәгазьдән өлгенәң үлчәмен карады. Әзерлек эшләрен төгәлләгәч, пыяла өстенә иелде. Карап торуга әллә ни хәйләсе булмаган эш үзенә бик тә игътибарлы булуны сорый икән. Гөлүснәң кискеч тоткан уң кулы өлгенәң яртысына да житмәде, һич кирәкмәгәндә калтырап, инструментын читкә алып китте. Егет яңабаштан сызып, өстәл кырыенда сындырмакчы иде, пыяла буйга гына түгел, аркылыга да ярылды.

Фатыйх абый кечкенә күзләрен челт-челт йомгалап, көлеп тора иде. Егетнәң кулынан кискечне алды.

— Беренчесе шулай булырга тиеш инде аның. Ату эшнең кызыгы да булмас иде.

Әллә егетнең гел үк өметсез түгеллеген күреп, әллә болай кәефе яхшы иде, аның теле ачылды.

— Теләгендә булса өйрәнерсен. Минем тирәдә ешрак чуал. Әнә, Зиннәт аптыратып бетерә торганые. Тегесе ничек тә, монысы ничек, ниңә алай да, ниңә болай, дип теңкәгә тия иде. Армиягә киткәндә кулы остарып менә дигән плутник-столәр булып китте. Башта ул да нәкъ синең шикелле юаш кына бер егет иде.

Сүз иярә сүз чыгып, Фатыйх абый тагын бер-ике шәкерте турында сөйләп алды. Аннан алар Гөлүс белән ныклап таныштылар. Бер-ике сәгать эчендә бер-бере турында шактый күп нәрсә белделәр. Фатыйх абый сорауларын да, эше кебек, бер жай белән ипләп кенә бирә. Анда да үзе сөйләгән арада гына.

Хәзер Гөлүс Фатыйх абыйның авылда туып-үсүен, сугышка кадәр Мәскәү метросын төзүен, аннан кайткач Казанда төпләнүен генә түгә, семьясында кемнәре барын, төзелештә кемнәр белән эшләвен, хәтта нәрсәләр яратуын да белә иде. Артык укымышлы булмаса да, ил һәм дөнья күләм вакыйгалардан хәбәрдар торучы, чын намус белән эшләп, эшләгән эше белән горурланып, вак-төяккә әллә ни исе китми торган кеше иде Фатыйх абый.

— Минем малай да кармакка йөрергә ярата. Килеп чык ял көнне, бергәләп Казанкага, я Иделгә төшәрбез, — диде ул, тагын бер көйрәтеп, хәл алырга утыргач. — Анда сәхрә бит, малай, рәхәтләнеп ял итәсен. Ну, шулай да безнең Кама эйбәтрәк, э? И-и, ана 'житәме сон! Бигрәк тә безнең Берсут яклары! Исән булсак, безнең эти картларга бер кайтып килербез әле, чакырсан, Алабугадан да урап әйләнербез.

— Чакырам, билгеле, — диде Гөлүс.

— Иртән сәгать өчләрдә торып чыгасың да, көймә белән кереп китәсең, мин сиңа әйтим. Әй, рәхәт тә инде шул вакытларда! Йока да туй-туймас кына, эзрәк салкынча да, ну шулай да беренче корбан балыкны тартып чыгаргач, кош тоткандай буласың инде. Аның менә шунысы рәхәт бит, балыкның авырлыгын кулыңда тоеп, тартып чыгаруы. Беренчесен чыгарып өлгермисен, икенчесе чиртә...

Менә шулай иркенләп сөйләшә, рәхәтләнеп эшли иде Фатыйх абый. Төштән соң Гөлүскә эш тә алай ук бертөрле ялыктыргыч булып тоелмады, кешеләр дә ягымлырак сыман күренде.

Ниһаять, сәгать биш булды. Берничә кеше кәрт уйнап будкада калды. Гөлүс егетләр белән уен-көлке сөйләшә-сөйләшә кайтып китте.

Эш авыр булды. Белмәгән-күрмәгән дигәндәй, күз алдына да китермәгән яна жир, яна кешеләр... Кул башлары, беләкләре сызлый, бармаклары авырта иде егетнең. Шулай да аның кәефе шәп иде. Ул кайту белән койкага ауды һәм тирән йокыга талды.

Ә икенче көнне, эшкә соңга калмыйм тагы дип, бүредәй ачыгып, иң беренче булып уяңды.

VI

Садыйкның сүзләренә Гөлүс бик үк ышанып житмәгән иде, әлбәттә, шулай да кайберсе дәрәскә чыкты: төзелеш идарәсенә яна начальник билгеләделәр.

... Ислам Бакирович Мәхмүтов иртәнге сигезенче яртыда конторга килде дә кабинетна кереп, зур өстәл артына барып утырды. Урындык киңә шыгырдап кына куйган иде, бүген ыңгырашып әкрен генә яңтая башлады. Мәхмүтов өстәлгә чак тотынып өлгерде. Урындыкны алыштырып куярга туры килде.

Ул таза беләкләрен өстәлгә жәеп куйды, аннары, сул кулы белән ия-

ген сыпыргалап, берничә минут тын утырды. Кичәге хәлләрне янә бер исенә төшерде.

Шушы кабинетта трест управляющие Кабышев белән кадрлар бүлеге начальнигы аны идарәнең инженер-техник работниклары һәм хезмәткәрләре белән таныштырдылар. Әзмә-күпме яхшы якларын искә алып, кыскача биографиясен әйтеп уздылар, аңа зур өмет баглауларын искәрттеләр һәм алда торган бурычлар, зур эшләр турында сөйләделәр.

Мәхмүтов күрсәтелгән ышанычны коллективка таянып, аның көче белән акларга тырышачагын әйтте. Дөрөс, ул үзенә кая килүен, нинди арбага жигелүен белә иде. Кайчандыр трестта дан тоткан, күркәм традицияләре булган, район һәм шәһәр күләмендә шаулаган төзелеш идарәсе — башка идарәләр өчен буй житмәслек гранит тау — бүген жиимерелергә тора, ул чатный, ярыла һәм менә-менә ишелеп төшәр шикелле. Үзе дә әле ничек икәннен анык белмәсә дә, Мәхмүтов идарәне торгынлыктан чыгару турында бик нык ышаныч белән әйтте һәм моны барысы да сизделәр. Беренче максатына иреште кебек. Эшләвенәң туге минутларыңнан ук кешеләрдә ышаныч, өмет тудыру иде аның максаты. Менә шул кыска гына танышудан соң, кем әйтмешли, тәхеткә менуенен тантаналы өлеше тәмамланды.

Управляющий, әлбәттә, ярдәм итәрбез, диде. Монын ничек буласын Мәхмүтов төшенә иде һәм шуңа күрә ул үзен йөзәргә өйрәтү өчен суга ыргытылган малай кебегрәк хис итте. Әйе, кичә аның башында гомуми картина ачыкланган кебек булды, чөнки ул бик озак уйланып ятты. Каян, ничек башларга, кешеләрдә үзгә һәм үзләрендә ничек ышаныч уятрга, беренче көннәрдә, әйе, бигрәк тә беренче көннәрдә соңыннан төзәтүе авыр булачак хаталар жибәрмәскә кирәк иде. Башта синең һәр сүзен, һәр хәрәкәтң уйланган булырга тиеш, чөнки син күз алдында, сине барысы да белә, ә син беркемне дә белмисең. Аннары килеп, син «яңа себерке», ничек «себерүенне» дә чамалап торачаклар.

Мәхмүтовның уң аягы урындык янындагы тимергә тиеп китте. Ул аңа кичә дә игътибар иткән иде. Бу — зурлыгы белән өстәлдәге папка чамалы шактый калын тимергә өч кыска торба беркетеп, кызыл байраклар кую өчен ясалган подставка иде. «Әйе, хәзер эшсез тора, әле тиз генә кирәге дә чыкмас», — дип уйлады идарә башлыгы һәм аны китап шкафы астына этәрәп куйды.

Шуннан соң аңа фәлсәфәгә бирелеп, уйланып утырырга туры килмәде. Эш көне башланды.

Ишектән кысылып диярлек бер яшүсмер кабинетка керде. Өрсән очарга торган озынча ябык гәүдә ишек төбөндә тукталды. Әллә исәнләште, әллә юк, Мәхмүтов ишетмәде.

— Я, тынлайм, — диде ул, беравык үсмергә карап торгач, чөнки тегенең сүз башларга исәбе юк иде.

— Менә килдем.

Тагын тынлык.

— Күрәм, — диде идарә башлыгы, үзе дә сизмәстән елмаеп. — Сөйлә алай булгач, ни йомыш? Кил, утыр, менә монда.

Үсмер утырмады. Яны белән борылып, тәрәзгә карап торуйн дәвам итте.

— Минне жибәрделәр.

— Кем жибәрде?

— Бригадир.

— Кемгә?

— Кадрлар бүлегенә.

— Кердеңме соң?

— Булдым. Начальнигы юк, бер апа сезгә керергә кушты.

— Сөйлә, алайса.

— Менә килдем. Бригадир жибәрде.

— Тукта эле, мин монысын ишеттем. Син рэтлэл сөйлө. Башта үзөн белән таныштыр: кем син, кайсы бригададан...

— Крючкин мин, Валерий. Бетончылар бригадасыннан.

— Я, шуннан?

— Менә килдем.

Мәхмүтов бөтен гәүдәсә белән калтырап, рәхәтләнеп көлөп жи-
барде.

— Ишеттем бит инде. Шуннан нәрсә?

— Өч көн эшкә чыкмаган идем.

— Прогул, димәк. Сәбәп?

— Чалбар эзләдем.

— Ничек? Чалбарыңны югалттыңмыни?

— Юк. Магазиннан эзләдем.

— Ә-ә, яңаны. Таптыңмы соң?

— Таптым.

Аның белән сөйләшкән арада идарә башлыгы өр-яңа блокнот алып, беренче битенә бу үсмер турындагы мәгълүматларны язып куйды.

— Менә нәрсә, Валерий, син аңлы егет — икенче юлы чалбар эзләргә эштән соң чык. Килештекме?

— Ярар.

— Син комсомолмы?

— Әйе.

Аннары үсмергә идарәнәң комсомол оешмасы секретарен чакырып кергә кушты.

— Исәнмесез, — диде уртача буйлы, жинел сөякле секретарь ишек-
тән керә-керешкә. — Тыңлыйм, Ислам Бакирович.

— Исәнмесез. Гафу ит, исеменче белмим.

Секретарь үз исемен әйтте.

— Менә нәрсә, Әзһәм, бу егет эшкә чыкмаган, кадрлар бүлгә начальнигы килгәнче ыкклап сөйләш, аннан бергә керерсез. Егетне кире үз бригадасына илтеп куйсын, жибермәсен, ә илтеп куйсын. Аңладыңмы?

— Ислам Бакирович, бәлки Валерканы үзем генә илтермен. Иннокентий Федорович авырый бит, ул кабат эшләмәячәк тә инде.

— Әйе, шулай бугай. Иштән чыккан. Алайса, яхшы, үзәң озат. Бригадирга да, участок начальнигына да әйт: моннан ары кешеләрне кадрлар бүлгәгә жибермәсеннәр. Башта бригадада, участка тикшерсеннәр, тиешле жәзасын бирсеннәр, в конце концов, тәрбияләсеннәр. Бу—аларның да эше. Килештекме?

— Яхшы.

— Төштән соң минем яңга кереп чык, ыкклабрак танышырбыз.

Егетләрне озаткач, Мәхмүтов инженер-техник работникларның исемлеген алып, һәрберсен жентекләп күздән кичерде. Күбесе махсус урта һәм югары белемле, практиклар да шактый. Ләкин аларның байтагы кайда да булса укый иде. Шулай да беркайда да укымаучылары да юк түгел. «Боларны нәрсә дип тоталар икән, карап карарбыз», — диде үз-үзенә.

Хезмәткәрләр исемлеген карагач, канәгать калды: производство-техник, план, эш һәм хезмәт хакы бүлекләре, бухгалтерия — барысы да махсус белемле кешеләрдән тора. Бригадирлар исемлегә белән дә танышып чыкты идарә башлыгы. Монда күбрәк тәжрибә һәм оештыру сәләтләренә карап эш иткәннәр булса кирәк, белем дәрәжәләре шактый чуар иде. «Монысы әле чыдарлык», — дип куйды ул.

Ишек шакидылар.

— Рөхсәтме?

Һәм шунда ук, жил-жил атлап, тәбәнәгрәк буйлы, күлмәкчән бер егет керде дә, начальник өстәле янына ук килеп тә житте.

— Исәнмесез. Мин гариза белән кәргән идем.

— Исәнмесез. Утырыгыз.

— Ярар безгә басып та, — диде егет.

Шулай да үзе утырды.

Мәхмүтов аның гаризасын кулына алды. Кызыл каләм белән резолюция салды.

— Ялгамыни?

— Әйе.

— Кайсы бригададан үзең? Ни эш башкарасыз?

— Гоголевтан. Торба салабыз.

— Эшләр барамы соң?

— Тәгәри.

Начальник көлеп жибәрде һәм гаризасын егетнең кулына тоттырды.

— Түбән таба инде, алайса.

— Сыер икәнсез, нәкъ өстенә бастыгыз. — Егет үз сүзләреннән үзе унайсызланып булса кирәк, тора башлады. — Гафу итегез, ялгыш ычкынды.

— Зыян юк, мин дә мулла кызы түгел. Ә нишләп аска тәгәри соң ул? Анламадым.

— Аңларсыз әле, берәз эшләгез.

Мәхмүтовны балыкчыларда кабына торган комар биләп алды. Әйтерсез син кармак салдың да, балык чиртеп куйды, ә аннары тынды. Юк, чирткәч, ул кабарга да тиеш бит дип уйлыйсың һәм бөтен игътибарың суга юнәлә.

— Ә минем синнән ишетәсем килә. Эш нәрсәдә?

— Бөтен бала дә шунда шул, бернәрсәдә дә түгел. Эше юк. Бишенче-алтынчы разряд сварщиклар, газорезчиклар чүп жыеп йөрибезд. — Тора-бара егетнең теле ачылды. — Ә нәрәт яба башлагач, эшләмәдегез, акча каян алыйк, диләр. Ана без гаеплемени?

— Билгеле сез түгел.

— Ә бит семья туйдырырга да кирәк. Киём-салымы, киносы дигән-дәй. Менә минем хатын эшләми, бала белән утыра. Фатирга утыз тәңкә түләп торам.

— Частныйдамыни?

— Әйе.

— Ниңә ел эшлисез?

— Ике. Өченче ките.

— Алай. Ялга кая барасың инде?

— Кая барыйм? Бармыйм. Сипушка салам. Кешедә утыз тәңкә түләп торганчы, эт куышы кадәр генә булса да, үземнеке булыр.

— Материалың бармы соң?

— Әз-мәз. Әле менә кирпич юк. Контордан сораган идем, бирмәделәр, не положено диләр.

— Дөрәс әйтәләр.

— Ә мин нишләргә тиеш? Үзем стройкада эшлим, ә моржага кирпич таба алмыйм...

Егет чак кына сүгенеп ташламады. Моңы Мәхмүтов та абайлады.

— Менә нәрсә, иптәш Кәлимуллин, син минем исемгә гариза яз. Кирпеч димә, ә ярты-йорты диген, русча половняк була. Мин сиңа бирермен.

— Чынмы? — диде эшче һәм Мәхмүтовның күзенә туры карады.

— Егет сүзе.

— Әй, баш бухгалтер барыбер уздырмый.

— Кем монда начальник? Минме, әллә баш бухгалтермы?

— Аңладым.

Егет Мәхмүтов сузган чиста кәгазьгә тиз генә гариза яза башлады.

Начальникның фамилиясен белә икән, исемен, атасының исемен генә сорады. Аннары ышаныр-ышанмас кына гаризасын аңа сузды.

Идарә башлыгы резолюция салды. Участокта да кул куйдырырга кирәген әйтте.

— Анысын гына беләм. Рәхмәт, Ислам Бакирович, — диде егет һәм кош тоткандай куанып чыгып китте.

Диспетчерлыкта эшләре беткәч, идарә башлыгы янына баш инженер Канов керде. Ул кырык-кырык биш яшьләрдәге, бөтенләй агарып беткән озын, куе чәчле, тәбәнәк, калынча гәүдәле мөлаем кеше иде.

— Бераз тоткарландым. «УМ»¹ га кереп чыктым. Водозаборда кичәдән бирле кранчы юк, бүген дә жибәрмәгәннәр, — диде Конов, кул биреп күрешкәч, начальник каршына урындыкка утырып.

— Булдымы соң?

— Таптылар. Үземнең машина белән озаттым.

— Сергей Макарович, миндә әле генә бер эшче булды. Қәлимуллин фамилияле, Гоголев бригадасыннан. Эш юк, ди.

— Әйе, беләм. Мин аларны вакытлыча башка идарәгә биреп торыйк дигән идем, Михайлов каршы төште. Бригадирның да теләге юк.

— Ничек инде ул теләге юк! Ә кеше эшсез утыра. Хезмәт хақы юк, план үтәлеше юк. Моны бит барыбыз да яхшы аңлый.

— Алар эшсез утырмый анысы, ләкин вак-төяк. Иртәгә ЖБИга жи-бәрбез аларны, эш фронты ачылды. Ә анда бетерүгә яңа комплекста тотынырлар.

— Алай булса ярый, — диде Мәхмүтов, бераз тынычланып.

Начальник белән баш инженер байтак вакыт кабинетта сөйләшеп утырдылар. Бер-бере белән ныклап танышудан (чөнки алар моңарчы трест кинәшмәләрендә берничә тапкыр гына очрашканнар иде) башланган сүз эшкә, идарәдәге хәлләргә, кадрларга, объектларга, алдагы планнарга күчте. Мәхмүтовка гомуми картинаны ачыкларга кирәк иде: объектлар ни хәлдә, акча, механизмнар, транспорт, төзү материаллары белән тәэмин ителү ничек куелган. Ул баш инженерның жир асты коммуникацияләре коруда тәҗрибәсе зур икән белеп бик шатланды, чөнки аның үзенә күбрәк гомумтөзелеш эшләре белән шөгыйльләнәргә туры килде.

— Сергей Макарович, миңа бер-ике көн сызымнар белән танышырга, һәр объектын жентекләп өйрәнәргә кирәк. Сөз үзегез монда хужа булырсыз. Бүген бүлек начальниклары белән сөйләшеп чыгам. Аннары партия, профсоюз, комсомол житәкчеләре белән дә ныклап танышырга кирәк. Калганын соңыннан, эш процессында сөйләшербез, хәл итәрбез.

Конов урыныннан торгач, начальник та күтәрелде һәм баш инженерның күзенә туры карап әйтте.

— Сергей Макарович, уртақ тел табып, кулга-кул тотынышып эш-ләрбез дип уйлыйм.

— Әлбәттә. Ансыз булмый да.

— Мин бик шат.

Мәхмүтов ана үзенә дәү кулын сузды. Аның кулын каты кысып, Конов:

— Мин дә, — диде.

... Көндөзгә ашка Мәхмүтов һәрчак өнә кайта иде. Бүген дә машинадан Восстание урамында төшөп калды. Милиция бүлегенә паспорт өстәле бинасы яныннан узганда ул зур пыяла ишектән чыгып килүче бер кешегә тап булды. Тәбәнәк буйлы, ябык гәүдәле, күзлекле бу кеше-не кайдадыр күргәне бар шикелле. Ләкин аның кем икән тәгаен генә әйтеп бирә алмас иде. Йөз чалымнары белән ул кемнеләр хәтерләтә,

¹ УМ — механизация идарәсе.

Эмма күзлеге ят сыман иде. Теге дә ана текәлеп карады һәм катып калды.

— Ислам, син түгелме?

— Мин, үзе. Тик...

Таныш кеше жанланып китте, күзендә шатлык очкыннары кабынды. Эйтерсең ул аның танымыйча узып китүеннән курыккандай, ашыгып:

— Саша, мин Саша! — диде. — Әллә оныттын? Новороссийскины хәтерлә...

— Син?! — дип кенә әйтә алды Мәхмүтов танып һәм кулларын жәеп аны кочагына алды.

Читтән караганда бик сәер күренеш иде бу: берсе озын, ике метрга якын буйлы, таза, икенчесе аннан бер башка түбән һәм ябык гәүдәле. Ике кеше урам уртасында, онытылып, бернигә игътибар итми кочаклашып торалар.

Икесенең дә күзендә яшә иде. Эйтергә сүз таба алмадылар, бер-беренә телсез кешеләрдәй ымлап эндәштеләр, аркаларыннан кактылар. Берәз хәл алгач, әле һаман да терсәкләреннән тотышкан хәлдә сорашу башланды.

— Син исәнмени, Сашок? Семагин! Ничек, сине бит...

— Менә күрәсен.

— Ай, Сашок, Сашок! Күпме дусларны югалттык бит. Синең исән икәнлегенә нич ышанып житим, — дип, Мәхмүтов фронтташының олыгайган йөзенә, сирәк саргылт чәчләренә карады.

— Госпитальдән ямаштырып, сөякләрне жыеп чыгардылар. Сөяге булса ите үсәр, дигән иде хирург. Үзең күрәсен.

— Сезнең катер шартлагач, без, беттеләр, дип уйлаган идек. Соңыннан да шундый хәбәр таралды.

— Без икәү генә исән калдык. Хәтерлисездер, Карпенко фамилияле украин егете бар иде.

— Ничек хәтерләмәскә! Жырлап утырганы әле булса колак төбендә шикелле. Аннан отып калган украин жырларын салып алгач үзем дә сузгалыйм.

— Менә шул да мин-исән калганбыз. Аннары госпиталь, демобилизация.

— Мин дә Берлинга барып житә алмадым. Кырык бишенең февралендә госпитальгә эләктем, менә — аяк. Яңгыр булса, әле дә сызлыйлар. Ә син сугыштан соң кайларда яшәдең соң? Ник бер хәбәр салмадың?

— Мәшәкәт белән үткән инде. Ульяновскида пединститут бетердем, авылда мәктәптә эшләдем, семьялы, бала-чагалы булдым. Ә сине Казанда дип ишеткән идем. Моннан бер-ике ел элек кенә...

— Нигә килеп чыкмадың соң? Тапкан булыр иден.

— Ара да ерак, вакыт та булмады. Менә монда урнашкач эзләп карарга исәп бар иде барын.

— Ничек, син дә Казандамыни?

— Әйе, шулайрак була инде. Әле менә эшкә урнашып, пропискага кереп йөрим. Хатын мондагы бит. Югыйсә торыр урыны да юк инде, һаман кайтыйк дип аптыратты.

— Ә эшкә кая керәсең?

— Бер төзү-монтаж идарәсенә, кадрлар бүлеге инспекторы булып. Укыту буенча юнәле эш тәкъдим итмәделәр, көтәргә куштылар. Эшсез ятып булмый бит.

Мәхмүтов кисәк кенә аның кулына кагылып сорады.

— Саша, әйдә безгә керик әле. Өй янында нишләп урамда торабыз соң без? Мин төшке ашка кайтам. Барын да өйдә сөйләшербез. Дөрөс, мин эш вакытында салмыйм, анысы очрашу хөрмәтенә кич булыр. Ә болай сөйләшеп утырырбыз, фронт хәлләрен, дусларны искә алырбыз.

Семагин сәгатенә күз салды.

— Юк, булмый, гафу ит. Минд сэгате-минуты белән барып житәргә кирәк. Квартир хужасы белән очрашасы бар, ул ялга китәсе.

— Тукта әле, ничек була соң әле бу. Ниме... Сашок... нич башым эшләми... Кич кил, алайса. — Мәхмүтов адресын әйтте дә, үз-үзенә ышанмагандай, кесәсеннән блокнот алып язып ук бирде. — Менә шушы йорт артында гына.

— Ярар, кич килеп чыгармын. Бүген булмаса, иртәгә.

— Юк, юк, бүген. Обязательно. Мин өйдә кисәтеп куям. Эзерләнеп, көтеп торырлар.

Китәргә жыенганда Мәхмүтов, кинәт нидер исенә төшеп:

— Сашок... тукта әле. Балки син эшкә безгә генә керерсен? Минем кадрлар бүлеге начальнигы авыру, янадан эшли алмас, диделәр, яше дә пенсия яшендә.

— Аңламыйм. Син кайда, кем булып эшлисең соң? Сине бит кайда-дыр баш инженер дип ишеткән идем.

Мәхмүтовка хәлне аңлатып бирергә туры килде. Семагин аны таб-рикләде һәм берәз икеләнеп:

— Белмим, мин вәгъдә иткән идем бит, — диде. — Берәздан, вакыт-лыча, тулай торактан булса да бер бүлмә биреп торырбыз, дип тә ышан-дырдылар.

Мәхмүтов аның ничәнче трестның кайсы төзү идарәсенә урнашырга жыенуын сорады да, эшне беткәнгә санады.

— Алардан мин үзем гафу үтенермен. Әйдә, безгә...

— Белмим, Ислам, ничек дип әйтергә дә белмим.

— Курыкма, көйләрбез, фронтовикка безнең трестта да бер бүлмә генә табылыр. Булмаса үземдә торып торырсын, өч бүлмәнең берсе ба-рыбер буш.

VII

Гөлүс үзенен хезмәт юлын башкачарак күз алдына китергән иде, ләкин язмыштан узмыш юк дип килешергә туры килде. Көннәр нигәдер бертөрләрәк узалар. Көне буге эштә, кич кайтып әзрәк ял итәсен. Берен-че көннәрне кайту белән караватка ава иде. Хәзер инде берәз ияләнде. Башта әзрәк волейбол уйнап ала, аннан кинога баргалый, кызлар ту-лай торагы янында «Пятачок»та танцыларда булгалый, китаплар ка-раштыра. Хезмәт хагы һәм аванс алган көннәр генә берәз бәйрәм төсе-нә керә.

Кичә дә акча алганнар иде. Касса янында күч аерган умарта корт-лары кебек гөж килгән халыкны икегә аерып, тирләп-пешеп урамга чык-канда, кемдер аны жиңеннән тартты. Әйләнеп караса, Альберт икән.

— Минне көт, бергә кайтырбыз.

Гөлүс теләр-теләмәс кенә ярар диде. Берәздан Альберт һәм тагын берничә егет контордан чыгып «Яшьлек» шәһәрчегенә таба киттеләр.

Кибеткә кереп чыктылар да, элекке күчмә халыклар өенә охшаган, фанера һәм пыяладан түгәрәк итеп эшләнгән, очлы башлы «Маруся рестораны»на керделәр. Аны кем һәм ни өчен шулай атагандыр, төгәен берәү дә әйтә алмас, ләкин аны башкача атаучы юк иде.

Ресторан эчендә элсәң балта асылынып торырлык зәңгәр төтен. Эштән кайтышлый монда кагылган ир-атлар инде кызара төшөп, бер-берсе белән гәпләшәләр, бәхәсләшәләр, кычкырып-кычкырып сөйләшә-ләр, кайберләре мәлжерәп борынын өстәлгә төртә башлаган.

Гөлүс кечкенә буйлы, сакал-мыегы житкән, кызыл борынлы бер аб-зый артына басты да үзенә нәүбәт житкәнне көтә башлады. Ак халат кигән, юан гәүдәле, кызыл иренле буфетчы хатын үзенен күпереп тор-ган кулларын бик жәһәт йөрткәнгәме, янса Гөлүс үзе беркая да ашык-магангамы, чират бик тиз килеп житкән кебек тоелды.

Ул арада бригадир да килеп керде. Урын юкка аптырап тормадылар, кая туры килсә шунда түнделәр. Гөлүс буш сыра миңкәсенә «ку-наклады». Альберт як-ягына карангалап, тиз генә шешәнә ачты, бокалларга — сыра өстенә — аракы салды.

— Әйдә, пүскәй безгә хуже булсын, — дип, ул бокалын күтәрде. — «Керпе» дусны «чеметеп» карыйк әле.

Чәкештеләр. Чыннан да, болай бик тәмле икән, хәмер тәме дә, сыра тәме дә бар, бер үк вакытта ниндидер ят эчемлек кебек тә. Бригадирга да ошый икән бу эчемлек.

— Иртән махмырга ике йөз грамм каймакны бер кружка сырада болгатып эчсән, башка берни кирәкми, егетләр, — диде ул.

Шулай сүз иярә сүз чыкты, тегесен-монысын сөйләштеләр, эш ту-рыннан башланган сүз семья хәлләренә күчте.

— Гөлүс, әниңә хат язасыңмы? — дип сорады Яббаров.

— Әйе.

— Яз, яз, онытма. Дүрт-биш көн саен язсаң да зыян итми. Рәхмәт кенә әйтер. Монда ничек, күнегеп життене инде? Ә? Күнелсез түгелме?

— Экрәнләп, — диде Гөлүс иренеп кенә. — Бер ияләнгәч, әллә ни түгел.

— Өйрәнә инде, өйрәнә, — диде Альберт, Гөлүскә күз кысып. — Авыз тутырып аракы эчә. Кызларны ғына яратмый.

— Хоть сезнең ышләрчә инде. Барыр жир дә, күрер кеше дә була. Шулай бит, Альберт? Шайтан, молодец малай син! Уз алдында булса да әйтәм, Гөлүс, Альберт во! — диде Яббаров, ун кулының баш бармагын тырпайтып. — Ә син Гөлүсне обижать иттермә. Чит-ят жирдә беренче вакытта кыен ул. Үзем беләм. Ә ничек өйрәнсән, шулай китә.

Яббаров сөйләгәндә бокалын күтәргәли, як-ягына карап ала, Гөлүс-не дә онытмый. Ничектер аңлап житкәрә алмый ул бу егетне. Альберт белән баштан ук алар уртакт тел таптылар. Ул чакта Яббаров әле звено башлыгы ғына иде. Бригадир авырып больницага кергәч, ул аның уры-нына калды. Әле хәзергә үзен ышанычлы сизми, чөнки Зиннәттән шик-ләнә. Дөрөсрәге, курка. Әгәр бригадир үз урынында эшли алмаса, я пенсиягә китеп барса, аның урынына Яббаровны түгел, Зиннәтне кую-лары бар. Шуна күрә ул хәзер һәрбер яна кешене үзенчә эшкәрткә исәп тота иде. Аның бердәмлек турында сөйләгәннәре дә, өйдәге чүпне читкә чыгармыйк диюе дә, бригада членнарының кыңгыр эшләренә күз йомып каравы да — барысы да шул бер максатка юнәлгән иде. Чөнки коллектив бригадирдан канәгать булса һәм аны калдырыпк дисә, бу инде ярты жинү дигән сүз. Шуна күрә ул бүген Альбертны кисәтеп куй-ган иде. Ә яшь-жилбәзәкнең ни әйтәсен алдан белеп булмый, чөнки аның кендеге бу төзелешкә берекмәгән. Ана акчаны, тулай торакны кая барса да бирәләр. Кем әйтмешли, бер башы да, үзе. Семьялы булса икенче мәсьәлә, аңа тегесе кирәк, монысы кирәк, бугаз киереп, бөөре-нә таянып сөйләшә алмый.

— Менә мин сина карап торам, Гөлүс дус, — диде Яббаров шулай уйланып утырганнан соң. — Әллә мине бик өнәп бетермисең инде? Бәлки син, бигрәк тә әрсез кеше бу безнең бригадир, дип уйлыйсыңдыр? Ә әрсез булмасаң, бу дөньяда яшәп тә булмый бит ул, Гөлүс дус. Менә гәжитләрдә Америкада, тагын әллә кайларда, фәләнчә кеше асылынып, фәләне атылып, тагын күпмеседер күперләрдән ташланып үләләр, дип язалар. Мин аларны кызганмыйм. Әйе, әйе, аптырама. Чөнки алар көч-сезләр, әрсез түгелләр, алар тормышны белмәүчеләр... Берәз читкә тай-пылдык. Менә син яшь әле, эшләвен дә, руслар әйтмешли, без году не-деля. Юк, син үпкәләмә... Беләм, икенче аең эшлисең. Ә нәрсә беләсең? Берни белмисең. Без эшлибез, ай азагы житкәч, нәрәт ябабыз. Хотя закон буенча безгә аны ай башында ук ябарга тиешләр. Эшче кеше

нәрәтсез кулына инструмент та алмаса тиеш. Ну, анысы белән чорт с ним, минем өчен ай башы ни, ай азагы ни, тияре генә булсын. Менә шуның өчен минем ничек дэгъвалашканны беләсеңме син? Сезнең хәллә көчегез кәргән бер генә тиенегез дә югалмасын өчен ничек тырышканы беләсеңме син? Юк. Белмисең. Ә ярый ла беләргә теләсән...

Башта теләр-теләмәс кенә тыңлаган Гөлүснә Яббаровның сөйләве тора-бара үзенә жәлеп итте. Альберт инде аны баядан ук күзенә керердәй булып тыңлый иде.

— Мин күп йөрдем, — дип дәвам итте сүзен бригадир. — Төрле якларда — Себердә дә, Алтайда да, Камчаткада да булдым. «Йөргән таш шомара», диләр бит. Шулай икән ул, күп йөргәч, дөньяның серенә ныграк төшенәсәң икән аны. Кешесенә карап кайчан һәм ничек сөйләшәргә кирәген генә әйтәм, простой пример. Әйткә, менә безнең участок хужасы Әхмәтов белән аяк терәп сөйләшсәң дә була, ул безнең кебек тәжрибәле специалистлар белән сатулашмый. Ә менә баш инженер белән алай ярамый. Ул үзенә каршы әйткәнне күтәрә торган кеше түгел. «Иелгән башны кылыч кисмәс» дип юкка гына әйтмәгәннәр борынгылар. Аның янында май ашап тотылган мәче кебек посып кына торсаң да таманга килә. Шулай да үзе белән килешәргә була. Син тагын, Гөлүс, участок начальнигына теләсә ни әйтсәң дә ярый икән дип уйлама. Ул кешене уважать итә, эшли торган кешене, әлбәттә. Аны да уважать итәргә кирәк. Димәк, сүзен тыңламыйча булмый. Әйткә, без, бригадирлар, аның сүзен санга сукмасак, ә сез — бригадирныкын, Альберт, бу нәрсә була?

— Анархия!

— Вот, вот, анархия! — дип, Яббаров элөп алып сөйләп китмәкче иде, ләкин Альберт өстәде.

— Мать порядка!

Бригадир берәз унайсызланса да сиздермәде, елмаеп Альбертка карады.

— Шаян син, шайтан малай! Яратам үзеңне! Мә, бер акны алып кил.

Альберт, кирәк түгел, үземдә бар, дисә дә, бригадир, ай-ваена карамыйча, аның учына акча төртте. Альберт «Маруся рестораны»ннан чыгып киткәч, Гөлүс бригадирның чөгәндәрдәй кызыл йөзенә, зәңгәрсү иягенә һәм янакларына карады. Қалын кара кашлары тоташканнар. Гөлүс кайчандыр андый кешеләрнен бәхетле булуы турында ишеткән иде. Ә Яббаров бәхетле микән?

— Аннан, Гөлүс дус, син шуны аңла: тормыш ул бик катлаулы да, жиңел дә. Катлаулы — чөнки дуслар күп, ә дошманнар алардан күбрәк. Нәркем үзенә симез калжаны эләктерәргә тырыша. Тормыш — жиңел дә, әгәр жаена төшенсәң. Ә жаена төшенүе бик жиңел түгел. Менә, әйткә, бәхетле булу өчен кешегә нәрсә кирәк? Белмисең... Без хәзер Зур химия төзибез. Бик әйбәт нәрсә, әйтергә кирәк, изге эш. Яшьләр күп килә безгә. Күбесен монда нәрсә китерә, беләсеңме? Романтика — менә нәрсә! Ә ул ни? Гәжиткә азылган коры бер буш сүз. Тездән пычрак ярып эшлисәң — менә нәрсә ул романтика. Ярар иде акчасы булса. Хәзер ул ягын да кыса башладылар.

Яббаров тәртәне берәз артыграк бөгөп ташлаганын сизеп, (чөнки аның романтика турындагы сафсатаһы Гөлүскә бик үк хуш килмәде булса кирәк), үзенең Камчаткада чакта күпме акча алып эшләве, андагы тормыш турында сөйли башлады. Ул арада Альберт та әйләнөп кайтты... Сүз бөтөмени андый чакта. Альберт белән Гөлүс тыңлылар, күбрәк Яббаров сөйли. Аның бөтен сөйләвеннән Гөлүс шуны аңлады: кеше бәхетле булырга тиеш, бәхет ул — рәхәт яшәү, акча, дуслар булса, рәхәт яшәп була, димәк, син бәхетле.

Гөлүс газета битләреннән Зур химия төзүчеләре турындагы һәр мәкаләне йотлыгып укып бара иде. Аның бөтен теләге шунда эшләү иде. Менә хәзер ул үзе дә шул төзүчеләр арасында. Менә аның каршында Яббаров. Ул яши белә, яшәүнең жаен белә. Аның ике бүлмәле аерым квартирасы, өч тәгәрмәчле мотоциклы һәм моторлы көймәсе бар. Чибәр хатыны, ике баласы. Ана нәрсә кирәк тагын? Ул бәхетле. Аның сөйләмәндә дә «мин», «минекә» дигән сүзләр еш кабатлана. «Минекә» дип куйды Гөлүс. Аның да әтисе шулай идеме?

Ул милиция оператив работнигы иде. Көн дими, төн дими, кайчан кирәк булса шунда чыгып китә иде. Икешәр ел рәттән ял алмыйча эшләде. Больницада да ятып чыккалады. Терелеп житәмә, юкмы, тагын эшкә тотына иде. Беркөнне (ул вакытта Гөлүскә унөч яшь иде) әтисе, тиз генә кайта алмам, дип шалтыратты.

Көзге карангы төннәрнең берсе иде. Гөлүс ишегалдында бик озак утырды. Суык башта аның кулын, битләрен чөметтереп алды. Аннары әкрән генә, эмма торган саен ныграк эчкәрәк, күлмәк эченә дә үтеп керде. Гөлүс кулы белән ийнәрен кочаклап, кечкенә эскәмиядә әтисен көтеп утырды. Кама ягынан искән көчлә, салкын жил, ниндидер шомлы хәбәр алып килергә теләгәндәй, телефон, электр чыбыкларында ыжгырды, өй түбәләрен, юан-юан топольләрен кубарып атардай булып шашып-шашып исте. Ә унөч яшьлек малай һаман әтисен көтеп ишегалдындагы кечкенә эскәмиядә утырды. Бик озак утырды Гөлүс әтисен көтеп, бик озак. Урамда бер жан иясе калмады диярлек, хәтта яшьләр дә күренмәс булдылар. Яңа көн башланды. Ләкин әтисе кайтмады. Әнисе чыгып дәшмәсә, Гөлүс бәлки төне бue шулай утырган булыр иде...

Өченче көн тулганда аны алып кайттылар...

Ни өчен яшәгән соң ул аның әтисе? Нигә Гөлүс аның авызыннан бервакытта да «минекә» дигән сүзен, акча юк, фәлән юк дип зарланганын ишетмәде. Ул бит югыйсә миллионер булмагандыр? Аның да акчасы житмәгән чаклары булгандыр. Аның да «минекә» дип әйтергә хагы булгандыр. Ләкин нигә соң Гөлүс аны ишетмәде. Әллә ул гомер бue эчтән янып, бәхетсез булып яшәде микән? Юк, мең кабат юк, аның әтисе андый кеше түгел иде. Ул үзен бервакытта да бәхетсез кеше дип санамады, өнә кайтса, аның йөзеннән елмаю китмәде, аның кайтып керүе өйдәгеләр өчен дә, үзе өчен дә бәйрәм иде. Аның әтисе бәхетле кеше иде! Бәлки ул дөньяда иң бәхетле кеше булгандыр...

Менә Яббаров та бәхетле. Эгәр әтисе улының монда эчеп утырганын күрсә, нәрсә әйтер иде икән? Ул бит үзе бик сирәк, анда да мәжлестләрдә генә безаз тотә иде.

Ни өчен яшәгән соң аның әтисе? Ә, гомумән, кеше ни өчен яши? Ни өчен? Бәхетле булыр өчен! Ә бәхет нәрсә соң ул? Яббаров бәхетле. Гөлүснең әтисе дә бәхетле иде. Ә Гөлүс? Ул бәхетлеме соң?

VIII

Табельчы кыз журналын күтәреп бытовкага керде. Кешеләрне берәм-берәм барлап, журналына төртке куя башлады.

— Низами абый, Альберт кайда?

— Мин аны КСМУ¹ га торба алырга жибәрдем.

— Әйе, мең ике йөзле тимер торба, бue ун метр,— диде өстәл артында домино сугып утырган сары чәчле егет. Ул астыртын елмаеп, иптәшләренә күз кысып куйды. Ә бригадир ана усал гына карап алды.

¹ Казан махсус монтаж идарәсе.

— Теге көнне дә сез монда дидегез, э аны көндөз кибет янында күргәннәр, — диде күзлекле, алсу йөзлө табелъчы кыз, бик үк ышанып житмичә. — Бүген үзен күрмичә тамга куймыйм.

— Я инде, акыллым, монда бит ул.

— Юк, ялынмагыз, Низами абый.

Кызны болай гына күндереп булмасын анлагач, сары чәчле егет:

— Чибәрәм, патшалар жәяү йөри торган жиргә китте ул, — диде.

Кыз аңламыйча:

— Кайда сон ул? — дип сорады.

Егетләр будка яңгыратып көлеп жибәрделәр.

— Ну, учудил!

— Бу кадәр дә мәнсез булырсың икән, сенелем!

— Эчемне тот, эчемне, шартлыйм! Ха-ха-ха..!

Табелъчы кыз гаръләнеп, тагын да ныграк кызарды һәм Альберт фамилиясе турына нокта куеп тизрәк будкадан чыгып китте.

— Гөлүс, бир әле ножовканы, — диде Зиннәт, үз пычыксын кайрап бетергәч. — Күз салгалап утыр, икенче юлы үзен үткенләрсен.

Бераздан бригада членнары эшкә таралыштылар. Төшке аш вакытында бригадир конторга барырга жыена иде. Гөлүс:

— Низами абый, минем дә барасы бар, — диде.

— Кая? Конторгамы? Нәрсәгә?

— Әле һаман спецовка алмаган бит.

— Ярар.

Участоктан килгән машина аларны бер катлы бина янында калдырып, каядыр китте. Идарә каршында комсомол оешмасы секретаре Әһәм Шәрипов очрады.

— Исәнме, Яббаров абый! Сәлам, Гөлүс!

Кул биреп исәнләшкәч, бригадир конторга кереп китте, Әһәм белән Гөлүс сөйләшә калдылар. Секретарь аның нигә килүе, бригададагы хәлләр белән кызыксынды. Аннары, складта эше беткәч, парткабинетка кереп чыгарга кушты. Гөлүс башта бухгалтерияга кереп чыкты, аннан складка кереп китте.

Тәбәнәк кечкенә сарайның эчендә арт борырга да урын юк — кысан иде. Озын буйлы, таза гына склад мәдире киём-салым өемәнә күрсәтте.

— Ә-нә... сайлап ал.

Үзе нигәдер елмаеп куйды. Гөлүс әле чалбар, әле куртка ала, барысы да иллә дүрт тә иллә алтынчы размер. Аптырагач:

— Миңа илленче кирәк, — дип куйды. — Тагын юкмыни?

Мөдир хатын шуны гына көткәндәй:

— Юк шул, жанкисәгем. Ничә әйттем тәэминатчыларга, бездә Вла-сов белән Жаботинский эшләми дип, юк, тыңламыйлар, — дип тезеп китте. — Шулай була инде ул вакытында заявка бирмәгәч. Борынгылар чананың жәйдән, арбаны кыштан эзерлә дигәннәр. Әнә СУ-4 ләрнең инде жәй башыннан кышкы киёмнәре эзер. Ә безнең әле бер пар киез итек тә юк. Кыш жита ул, озакламый, һаман шулай пошмыйча гулять итеп кенә йөрсәләр, гел бернәрсәсез калырбыз әле. Оят, валлаһи, оят...

Гөлүс аның моң-зарын тыңлап бетерә алмады, чыдамы житмәде, беренче эләккән костюмны эләктерде дә тизрәк чыгып китте.

Ул парткабинет ишеген каты гына шакиды да, ачып:

— Мөмкинме? — дип сорады.

Комсомол оешмасы секретаре тигез итеп газета-журналлар тезеп куелган өстәл артында нидер язып утыра иде. Ул конгырт чәчле башын күтәрде дә, уз-уз, дип, тагын язуын дәвам итте.

Кабинетта Әһәм үзе генә түгел, төзелеш комитеты председателе Сәлахов һәм тагын бер карт бар иде. Йөзен каралы-аклы төк баскан, авызы бераз кыйшайган, күзләрен ничектер мазәк итеп йомгалап, әле-

дэн-эле каты итеп тамак кырып утыручы бу картны Гөлүснөң моңа кадәр күргәнә юк иде. Алтмыш биш яшьләр тирәсендәгә бу карт йомшак урындыкта утырса да, бер кулы белән таякка таянган, ә икенчесе белән Сәлаховка тотынган.

Әзһәм авторучкасын куйды да, язган кәгазен тотып, карт янына килде. Аның йөзө тулы борчу иде.

— Иннокентий Федорович, менә сезгә акча — айлык хезмәт хакыгыз. Ә моңысын сезгә идарә начальнигы бирергә кушты. Идарә ярдәме — утыз сум. Менә шулай эчке кесәгезгә салып куегыз... Больница хакында без сөйләштөк, Иннокентий Федорович, сезне кабул итәрләр. Кирәкле даруларны да табарга тырышырбыз.

Карт калтыранган бармаклары белән Шәриповның кулын кысып, рәхмәт әйтте. Сөйләшкәндә ул кайчак катырак кычкырып жибәрә иде.

Секретарь бер ягынан, Сәлахов икенче яктан култыклап, картны контора янында көтеп торучы машина кабинасына утырттылар.

Алар артыннан чыккан Гөлүснә күрөп, Яббаров:

— Нәрсә, эшен беттеме? — дип сорайды.

Гөлүс башы белән авыру картка ымлап, күрмисенмени, дигәнне аңлатты. Бригадир йөзөн чытып куйды.

— Подумаешь, эчкән-эчкән дә, паралич суккан үзен. Бик шәп булган, ату, эшкә кергән бер кешенәң жиденче буынына кадәр төпченә иде. Әле ул синнән-миннән озак яшәр, шыгырдаган арба озакка чыдый.

Ни әйтергә белмәгән Гөлүс мастерской ягына таба киткән бригадир артыннан карап калды.

Ул арада машина китеп тә барды. Гөлүс белән Әзһәм яңадан парткабинетка керделәр.

— Утыр. Гөлүс, — диде секретарь ана урындык этәрәп. — Син утыр, нәрсә чит кеше кебек басып торасың.

Шәрипов тимер сейфтан ниндидер кәгазьләр алып актара башлады. Әзһәмгә болай карап торуга егерме өч-егерме дүрттән ары биреп булмый. Конгырт чәчле, үткер күзле. Йока аз элгә, ахры, күз төпләре батыбрак тора. Сул янагында ярадан калган жөй бар. Гөлүс аның дружиначылар белән патрульдә чагында яралануын ишеткән иде инде. Бу жөй аның битен ямьсезләми, бары елмайганда гына үзен сиздереп, бер як янагын озынчарак итеп күрсәтә иде.

— Менә, Гөлүс, шундый ул картлык. Ул безнең кадрлар бүлегә инспекторы. Моннан ары эшли алмас инде — каты авырый. Сугыш ветераны. Ике мәртәбә контузия алган, пленда булган.

Шәрипов кәгазьләрен бер кырыйга этәрде. Бераз елмаеп Гөлүскә карады.

— Синен хәлләр ничек соң? Юньләп сөйләшкән дә юк. Вахит дигән тәүлегенә утыз сәгать булса да житмәс. Я бер нәрсә, ә икенче... Лакин син, болар минем дөньяда барлыгымны да оныттылар, ахры, взнос түләп барсам, шул житкән, дип уйлама. Әле бик зурлап сөйләшсә бар. Бригадада ничек?

— Ярыйсы.

— Кыерсытмыйлармы?

— Юк.

— Ә бригадир? — дип Әзһәм Гөлүскә сынаулы караш ташлады.

— Нәрсә әйтм, ярыйсы.

— Синен сәхнәдә чыгыш ясарлык һөнәрләр юкмы? Биергә, жырларга...

— Юк. Оркестрда уйнаган идем.

— Ну! Минем күптән хыялланып йөргән нәрсә бит бу. Менә бераз тын алым да, без синен белән мировой оркестр оештырабыз, алайса.

Секретарь күзгә күренеп жанланды. Әйтмәсә дә, күренеп тора, үзәк берәр музыка коралында уйный булса кирәк.

- Син теге вакытны волейбол уйныйм дигән иден.
- Соң анысын уйныйм, — диде егет уңайсызланып кына.
- Хәзер эшкәме? Ярый, алайса. Миңа әйтер сүзен юкмы?
- Юк.
- Ярый, алайса, тоткарламыйм. Пока, Гөлүс.
- Сау булыгыз.

Бу егет янында Гөлүскә ничектер рәхәт иде. Югыйсә артык жәлеп итәрдәй берни дә юк. Искитәрдәй сүзләр дә әйтмәде, әмма нигәдәр аның белән рәхәт иде.

...Контордан чыккач, Гөлүс белән Яббаров яшел үлән арасынан асфальт юлга таба атладылар. Гөлүснөң колагына юлның бер ягындагы эрәмәлектә чикләвек куакларының әкрән генә шаулавы ишетелә. Эрәмәлек артына берничә урында бәрәңге түтәлләре күренә. Аларга тоташып диярлек, тыныч дингезне хәтерләтеп, арыш басуы жәелеп ята. Тук башакларын күтөрөп тора алмыйча, арыш сабаклары, боз суккандай, бер якка сөрлөккәннәр. Арыш басуының бер башы «Яшьлек» шәһәрчегенә барып тогаша. Манаралы крайларының уклары әйтерсен лә болытларга ашкан, алар биш катлы пулатлардан да әллә никадәр биек.

Ә арыш басуының икенче ягы таш койма белән әйләндереп алынган химия комбинатына барып терәлә. Комбинат эчендәге колонналар ерактан стартка тезелгән баллистик ракеталарны хәтерләтәләр. Гүя берничә секундтан команда булып һәм алар үз артларынан кызыл ут келтәсә бөркеп очып китәрләр төслә. Факел бүген жилфердәми, ә ут баганасы булып өскә ургый. Асфальт юлның икенче ягында күз күрмә житәрлек ераклыктагы урман Гөлүскә яшел хәтфә юрган ябынгандай тоелды. Урман белән юл арасында тимер-бетон эстакадаларда торбалар сузылган. Гөлүс аларның суык үтмәслек итеп пыяла мамык белән жылытылган булуын да, алар буйлап шәһәр читендәге ТЭЦ тан химкомбинатка пар, жылы су килүен дә белә. Ләкин хәзер ул ялтыравык ак калай белән тышланган бу торбаларның ни өчен кирәклегә турында уйламый, ә аларны бер караганда үтә озын күпер белән чагыштыра, ә икенче караганда қояш нурларында ялтыраган, бер-бер артлы тезелешкән самолетлар итеп күрә. Як-ягына өрәңге, юкә агачлары утыртылган күгелжем-шәмәхә юлдан берөзлексез алагаем зур «КрАЗ»лар, үгезлә «МАЗ»лар, эшчән «ЗИЛ»лар, юртақ аттай житез «ГАЗ»лар уза. Кайчагында алар арасында кечкенә жинел машиналар да очрый.

Тирә-якны күзәтеп, тыз-быз узып торучы машиналар жиленеп рәхәтлеген тоеп баручы Гөлүс түзмәде:

— Низами абый, бу тирә нинди матур! — диде. — Мин рәссам булсам, көннәр буге өйгә кайтып кермәс идем.

— Бездә бер художник бар инде, шул житкән, — диде Яббаров, мыскыллы елмаеп. — Аннары эшләргә кеше дә калмас.

Бригадирның сүзләре Гөлүснөң кәефен жибәрде. Бара-бара ул сорап куйды:

— Нигә син теге картны эчкече диден?

— Эчкече дими нәрсә дим, паралич суккач.

— Ә син үзен күрдеңме соң аның эчеп йөргәнен?

Яббаров ялт борылып, Гөлүскә карады.

— Мин күрмәсәм, күрүчеләр күп.

— Ә комсорг бер дә алай димәде.

Бригадир Гөлүскә бала-чагага караган кебек көлемсерәп карады.

— Бигрәк тә инде беркатлы үзәң, Гөлүс. Соң, карга күзен карга чукыймыни? Юк, билгеле. Начальнигы да, замнары, стройкомы да — барысы бер калыптан инде. Ә комсорг читтә калсынмы? Булмас хәл. Начальство килеп өч ай эшләми, уже фатир бирәләр. Ә безнән ише ка-

ра халык жан тирен чыгарып, муениннан саз ерып, дүрт-биш ел эшли, и то эле бирэләрме, юкмы. Чиратың житсә дә, көтә-көтә көтек буласын.

— Ә син үзең ничә ел көттен? — дип сорады Гөлүс, бригадирга яннан карап.

Яббаровның зур авызы колак очларына кадәр житеп, жәелеп китте.

— Һе, мин мин инде ул! Мин дә-алмасам, кем алсын тагын! Ике ел дигәндә — шалт Мөхәммәтжан! Әзрәк тарыш булды булуын, но ничегә — үттә! Постройком председателен чөйделәр. Ә мине ике бала, хатын белән кая куйсыннар? Элек торган баракта уже яна хужалар. Менә шулай, энем, яши белергә кирәк.

— Ә бит синең аркада кешене урынынан алганнар.

— Нишләп минем аркада булсын. Мин бит аны рәнжетмәдем. Алдың-артын чамаласын иде. Көрәсеннән алда чыгасыңны уйла, дигәниңер. Һэй, миңа дисә, ник чукунып китмиләр! Ул үзе дә алай мүкләнеп ята торганнардан түгел, тагын жылы урын тапты.

Яббаров асфальт кырынан адымнарын зур итеп, башын өскә күтәреп, үз-үзеннән кангагы булып атлый бира. Арттан куып житеп, әледән-әле узып торучы машиналарга игътибар итми. Шушы бөләкәй генә арыш басуы буйлап атлавы ана бик рәхәт иде. Жил искән саен борынга житлеккән арыш исе килеп бәрелә. Аннан кыр тәме килә, авыл исе анкый. Ни әйтсәң дә ул бит шәһәрдә туып-үскән кеше түгел. Күз алдына ничәмә ел күрмәгән туган авылы килеп басты. Яшьләр үсәләрдер, ә картларны әкреләп авыл очындагы, озын-озын, колач житмәслек юан топольләре шаулап утыручы зиратка озаталардыр. Ул да энисе каберенә тополь утырткан иде. Үскәндер инде хәзер.

Әйе, унбиш елдан артык вакыт узды инде аның авылдан китүенә. Шул вакыт эчендә бары бер генә — энисен жирләргә генә кайтып килде. Тагын берәр кайтырмы, юкмы, билгесез. Нишләптер күнеле сүрелде теге вакыйгадан соң, хәер, колач жәеп каршылар туганнары да юк, чыбык очы, тал очы гына. Теге вакыйга... Бик үк күнелле түгел иде ул.

Низаминның беләгенә көч, йөрәгенә дәрт кереп, егет булып житкән чагы иде. Холкы кырысрак булганга, аннан үз яшьтәшләре генә түгел, бер-ике яшькә өлкәирәкләр дә шөлләп йөри иде. Шулай булмыйча — үзе үгездәй таза, чат саен дус-иш, кесәсә дә буш тормый, чөнки ул тик торуны белми иде, аты белән көндөз дә, төнлә дә юырттырып кына тора. Ул теләсә кайсы кызын озатып, ни теләсә шуны эшләп, ни кыланса шул килешә өйләнмәгән егеткә, дип йөри иде.

Тик Фираяны гына ул бервакытта да озатмады. Аның янына башка егетләргә дә жибәрмәде. Фираяга ул жәйне унжиде яна тулган иде. Зәп-зәңгәр күзле, көнбагыш чәчәгедәй сары чәчле, зифа буйлы бу кыз белән Низами сирәк очраша. Ә очрашкан чакларында егет кызга гадәтенчә усал итеп, кашларын жимереп түгел, ә ниндидер үзгә булган, ягымлы караш белән, күзләрен зур ачып, жылы елмаеп карый иде. Фирая аңа сүз куша алмый. Пөзе, алсу пәрдә каплагандай, кызылла-на, оялуыннан кулларын кая куярга белмичә аптырый иде. Фираяга Низаминның дәртле йөрәк тибеше ишетелә кебек. Егет ана бер-ике гади, ләкин шул ук вакытта күнел тибрәтерлек сүз әйтә дә китеп бара. Аннан, Фирая кузгалып киткәч, туктап, кыз күздән югалганчы сокланып карап тора. Шуннан соң юлында берәр кеше очраса, ул тагын Усал Низамига өйләнә.

Үзенен андый булуына ул үзе дә аптырый иде. Дөрөс, кечкенәдән үк каты багырьле, бер дә елый белми иде. Әтисе белән өлкән абыйсын сугышка озатканда да еламады. Ә аннан соң инде балавыз сыгарга вакыт та тимәде. Унбер-унике яшьлек малайлар да кырысланды...

Тигез асфальт юл кырынан баруы бик рәхәт иде. Кояш жылысыннан Низаминның тәне эсселәнде, киёмнәре аркасына ябышты. Ул күлмәк изүен ычкындырды. Салкынча жил йөнтәс күкрәгенә кагылып үт-

те. Низами иркен сулап, һавага карап алды. Катлы-катлы болытларны жил көнчыгышка куа. Өстәге болытлар мамык эскертләре кебек ап-ак, ә түбәндәгеләре кар таулары кебек бераз зәңгәрсү. Ә ерактан әле янагына күтәрелгәннәре химкомбинат эчендәге факел төтенә кебек капкара. Яңгыр булып, ахрысы, көн бик эссе.

Гөлүс пошмыйча уйланып барган бригадирга, аннан сәгатенә күз салды.

— Кызурак барыйк, соңга калабыз бит.

Гөлүснөң сүзләре Яббаровка тагын ошамады. Кая ашыга бу егет? Эш — бүре түгел, урманга качмас. Ашыксаң, ашка пешүеннә көт тә тор. Ул уйлары белән тагын туган авылына кайтты. Шул ашыгу дигән нәрсә харап итте дә инде аны. Теге вакытта ашыкмаган булса...

Ул кичне Низами күрше карчыгына урманнан утын алып кайтып бирде. Утынны бушатып, чиннеккә кертеп өюгә, табын әзер иде инде. Ә аннан чыкканда егетнең кәеф күтәрәнкә иде. Ул өенә кереп, өстен алыштырды да клубка ашыкты. Ләкин ыргы юлда ана шау-гөр килеп клубтан кайтучы яшьләр очрады. Низами кире борылды һәм яшьтәше Фәррахан клубта кемнәр булганын сорап башлады. Фәррах, анымоны уйлап тормастан, бер кунак егет булуын һәм аның Фираяны озата барырга жыенуын әйтте. Низами яшьтәшен изүеннән эләктереп алды.

— Нәрсә?!

Жавап көтеп тормады, тиз генә борылды да түбән очка Фираяларга йөгәрде.

Ул килгәндә Фирая белән кунак егет капка төбәндә тарткалашып торалар иде. Ерактан ук Фираянын:

— Жибәрегез, мин керәм! — дип әрнеп әйткән сүзләрен ишетте Низами.

Кызының бу сүзләре егет күңелендә монарчы тышка бәрәп чыкмаган ләззәтләр тойгылар һәм бер үк вакытта аны кызгану хисе уятты. Әгәр аның каршында арыслан булса, ул ана да берсүзсез ташланачак иде. Бары кызыны гына коткарсын.

Низами килеп тә житте, егетнең буй-сынына да карап тормыйча, каршына чыгып, янагына салып та жибәрде. Кунак егет дә Низамига бирешерлек түгел иде — бурычлы булып калмады. Фирая кереп киткәннә күрәп, Низами кәсәсеннән велосипед чылбыры тартып чыгарды һәм кунак егеткә селтәнде. Егет «аһ!» дип башын тотты һәм бөгелеп төште. Шул кызудан Низами аның аркасында да чылбыр эзе калдырып өлгерде. Үгез кебек ярысган Низамини иптәш егетләре килеп араладылар...

Клубта, сәхнә алдына куелган иске эскәмиядә Низами башын аска иеп шактый вакыт утырды. Үзләрен күрмәсә дә, ул клубка жыелган авылдашларының ачулы йөзләрен, әле генә больницадан чыккан, башы акка уралган кунак егетнең карашын сизеп торды. Алар авылында элек-электән үк кунакны кыерсыту юк иде. Низами бары тизрәк үзен моннан алып чыгып китүләрен генә теләде. Ачу китергеч сөйләүләрдән, баш катыргыч сораулардан соң суд үзенең эшен тәмамлады. Ана өч ел бирделәр.

Низами төньякның жан өшеткеч өчә жылләренә дә, йөрәкләргә төшә торган салкынына да әллә ни игътибар бирмәде. Яшьлегә белән ул аларны сизмәде. Әмма бер нәрсә аның жанын борчыды: Фираянын күз яшьләренә чыланган ике хатыннан соң башка жавабы булмады. Байтак вакытлар егетнең күз алдында торды ул сары чәчле, зәңгәр күзле түбән оч кызы Фирая. Ахырда Низами ана да кул селтәде һәм күңелсез тормышын аз гына ямьләндерү нияте белән үзенә дуслар эзли башлады. Алар анда житәрлек иде. Икешәр-өчәр мәртәба утырып чыгарга өл-

гергән яна дуслары аны ничек яшәргә өйрәтә башладылар. «Тормыш—көрәш ул, кем көчле — шул өстен чыга», «тормышны шулай яшәргә кирәк — артыңа борылып карагач, буш шешәләр тавы һәм итәкләрән төшерергә өлгөрмәгән хатын-кызлар өере күренсен», «эш, син бездән курыкма, без сиңа тимәбез» һәм башка шуның ише мәгънәсез, пычрак мораль белән яшәргә өндиләр иде алар. Яхшылык аз керә, яманлык тиз керә, дигәннәр бит, Низамига да боларны үзләштерү өчен күп вакыт кирәк булмады...

— Читкәрәк чык, машина бәрә бит үзеннә!

Гөлүснәң тавышы Низамини сискәндереп жибәрде.

«Фу, шайтан, нәрсә, хатын-кыз сыман уйган бирелдем соң әле мин?— дип куйды Яббаров үз-үзенә.

Алар килеп житкәндә бил тиңнән чишенгән, тәннәре кызыллы-каралы булып кояшта янган төзүчеләр эшкә тотынганнар иде инде. Зиннәт алып килгән пәрәмәч белән тамак ялгап алгач, Гөлүс тә кулына инструмент тартмасын алды. Төшкә кадәр бетон кабул итү өчен опалубка ясып башлаганнар иде. Зиннәт белән шунда юнәлделәр.

Алар эшли торган корпустан йөз адымнар чамасы ары монтажчылар киртле балкалар урнаштыралар иде. Утыз тонналы кран әледән-әле әче итеп кычкыртып куя. Башына сары каска, брезент куртка өстеннән чылбырлы киң каеш буган ике монтажчы егерме метр чамасы биеклектәге балкаларда жәһәт-жәһәт йөри. Гөлүс тә андый балкалардан йөгереп кенә үтәр иде. Ул бит физкультура дәресендә бик шәп йөгәрә иде. Дөрес, анда буш жирдән бер генә метр биеклектә иде.

Көянтә кебек итеп эшләнгән тимер ыргакларга эләктерелгән балканы кранчы колонналар башына якын ук китергәч, өстен аңа кул болгап, кайсы якка һәм күпме борырга икәннен күрсәтәләр. Балка үз урынына төшеп утыруга, электросварщиклар башларына кара пыялалы битлек киеп, тирә-якка ут очкыннары чачрәтеп, балканы беркетеп тә куялар. Гөлүс, күзен дә йоммыйча, хәтта берәз авызын ачып, монтажчыларга карап торды. Аның йөзә жанланып китте. «Менә боларның эш ичмаса! Безнәң кебек, тактага кадак сугып йөрмиләр».

Зиннәт эшкә тотынган иде инде. Гөлүс тә такталар арасыннан ярадаен сайлап алды да жыелмалы тимер метр белән буен үлчәде. Инструмент тартмасыннан кул пычкысы алып, тактаны билгеләнгән турынан кисеп ташлады. Шундый ук озынлыкта тагын дүрт такта кисеп, аларны бергә жыеп, жирдә яткан ике такта өстенә жәеп салды. Такталарны бер-беренә елыштырып, кысып куйды. Башларыннан тигезлеген тикшерде. Аннары, бер озын нарат такта алып, жәелгән такталар өстенә аркылы куйды. Кадак сугып беркеткәч, тактаның артыгын кисеп төшерде. Гөлүс такталарның икенче башын да шулай беркетте. «Нинди ялыктыргыч эш» — дип уйлады ул һәм эзер щитны Зиннәт янына илтәп куйды.

Зиннәтнәң көрәк кадәр куллары күз нярмәс тизлек белән йөри. Ул шабыр тиргә баткан. Тәне көрән төскә кергән, көрән генә дә түгел, чөгән кебек каралган. Эшләгәндә янак сөякләре кыймылдап куя. Ә кадак сукканда ул авызын кыйшайтып, тешләрен кысып, бөтен көчә белән бәрә. Нинди генә кадак булмасын, ул ике-өчтән артык сукмый. Әйтерсен тактага түгел, ә майга кадак кага.

— Зиннәт, арымадыңмы әле? — дип сорады Гөлүс, аның янына килеп баскач.

— Һэй, юләр, эшләп кеше ариймины?! — дип куйды Зиннәт ниндидер мәгънә белән. — Мә, бу щитны тотып тор әле. Менә шулай... Хәзер икенчесен тот... Минемчә, һәр эштән тәм табарга кирәк. Һәр эшнең үзенә күрә ләззәт бирә торган ягы була. Әйтик, укытучы үз укучыларының яхшы укып, белемле, илгә кирәкле кешеләр булуы белән горурлана, врач өчен авыру терелүдән дә зуррак сөенеч юк, игенче фәлән

ментнер уныш үстөрәм дип горурулана, шуның өчен янып-көеп, төн йохысын жалләминчә йөри. Ә төзүче — жирдәге ин борынгы, ин кирәкле һәм гуманлы һөнәрләрнең берсе. Күпме шәп төзүчеләрнен исеме тарихта саклана, ә?!

— Ну, алайга китсән, Герострат та тарих битендә үз урынын алган.

— Син ялгышма, егет, монысы бөтенләй икенче операдан. Гомумән, яинди генә эш булса да, изге эш турында сүз бара, күнел биреп эшләсән — ул сиңа хөрмәт тә, дан да китерә. Безнең идарәдә, Тукай әйтмешли, аттан артык эшләүче хөрмәт казанган агайлар шактый.

Гөлүс Зиннәткә астыртын ғына карап алды.

— Тукайны бик яратасың икән.

Зиннәт моңа ачуланмады. Үзе дә берәз көлемсерәп каш астыннан карап торучы егеткә төрттереп алды.

— Яратам, билгеле. Кирәк икән, рус, француз, инглиз классикларынан да өзеңләп китерергә мөмкин. Шулай, энекәш, үзеңне артык белдеклегә санама. Син белгәнне без әллә кайчан киптереп элгән инде.

Гөлүс, беренче тапкыр күргәндәй, ике ел элек армиядән кайткан егерме дүрт яшьлек Зиннәткә текәлеп карады. Гәүдәсе уртача. Анын жилкәләренә һәм аркасына карагач, ирексездән Гөлүснен күз алдына Алабуга пристанендагы йөк бушатучылар килеп басты. Күкрәге кин, куллары каты. Кара чәчләре кыска, тигез булып артка ятып торалар. Йөзе һәр вакыт тыныч. Ләкин күзләре үткен, сирәк-мирәк алардан очкын чәчелеп киткәндәй була.

— Зиннәт, син спорт белән шөгыльләнмисенме?

Гөлүс бу сорауны бирүен үзе дә сизми калды.

— Булгалый. Кил, әзрәк мускулларыңны тыгызлап китәрсен.

— Кая?

— Спортзалга, — диде Зиннәт елмаеп. — Әлегә икенче тулай торакның подвалында мәшәләнәбез. Беркөн Кабышев янына барган идек, спортзал вагыда итте. Тик үзебезгә дә салышырга туры килер.

Спортның нинди төре белән шөгыльләнүен сорарга Гөлүснен горурлыгы, мин-минлегә ирек бирмәде.

Күк йөзе кара юрган ябынды. Кояш, башта бирешергә теләминчә, әле анда, әле монда юрганны ертып карады да, каршы тора алмагач, бөтенләй юк булды. Каяндыр килеп чыккан жил Зиннәтнең күлмәген подтоварниклар өстеннән очырып төшерде, газеталарны бөтереп өскә күтәрде. Кешеләрне кискәтергә теләгәндәй, башта бер-ике эре тамчы шык-шык тактага килеп төште, аннан, сез әле һаман минем көчемә ышанмыйсызминни дигәндәй, яңгыр будка түбәләрендә шыбырдап биргә һәм ахырда чиләкләп коярга тотынды.

Балта осталары, ташчылар, монтажчылар — барысы да шаугөр килеп будкаларга таба йөгәрә башладылар.

Ахыры киләсе санда

Әхсән Баянов

~~~~~

ЯҢА ШИГЫРЬЛӘР

Күк гөмбәзе жимерелеп төшмәсен дип,
Утыртканнар ирләр манаралар.
Шулар янына төшеп тезләнгәннәр
Фәрештәләр һәм аллалар.

Исән калган чатыр ышыгында
Яшәп яткан күпме заманалар:
— Кирәкмиме яңа баганалар?
Әй, балалар,
Әй, балалар!

1975

Яңа калада

Узганнарның жимерек калдыкларын
Бульдозерлар чоқырларга тутыра.
Монда булган дала... Инде кала!
Иске урам шуа ярга таба.
Яр буенда яңгыр-кар астында
Өен сагынып кайткан бульдог утыра.

Урак йөри төнге күккә менеп:
— Ни урынга? Иген, басу кайда?
Ул агарган, ул чырайдан язган:
— Инде жирдә эш калмаган айга?

Теләк-өметләрнең бетон, корыч
Булмаганы чатнап ташка төшкәч,
Чатнап көзгә челпәрәмә килгәч,
Буяучы кыз алып кыйпылчыкны
Ак диварга жаен табып элә.
Каш төзәтә карап, төзәтә чәч!

Һәм көзгедә машиналар чаба.
Һәм диварда кояш һәм ай көлә.

1978

Монда авыл булган

Урам диләр, булган диләр.
Булган да бугай әллә?
Жимерек киртәгә сыенып,
Ухылдый бодай-дәрья.

Дәрья диләр, төпсез диләр.
Бу — шигъри ялгандыр ла.
Тирәнлекләр — хыял гына,
Сайлыкка багамдыр ла.

Жил моңына кушылам мин,
Башаклар көен көйләп.
Ишетәм тик тавыш кинәт:
— Коткарыгыз, әй, тизрәк!

Коткарам дип йөгәрәм дә —
Уй туктый, йөрәк чаба:
Дәрья эчендә буталып,
Ят куллар күренеп кала.

Күренә дә юкка чыга,
Сизми дә кала карт ай —
Елмая тулып... «Тарт, тарт!» дип,
Ялвара бары тартай.

1976

Нидер житмәде

Миңа мәңге нидер житмәде.
Жәйләр килсә жирне чәчәкләп,
Кыш аклыгы миңа житмәде.
Бар дөньяны шашып сөйгәндә,
Житми килде бер зат — мәхәббәт.

Сизгәч офык бик тар икәнне,
Күңел ерак киңлек юксынды.
Күргәч, сизде — белем житмәде.
Белем эстәп узгач ут-суны,
Туган жирем миңа житмәде.

Рәхәт атлап жирдән барганда,
Күзләр бакты жем-жем һавага.
Самолетта күкләр гизгәндә,
Теплоходта суда йөзгәндә,
Жир ныклығы тагын житмәде.

Бәләкәйдә теләк — зурлыкта,
Ә зурайгач, картлык куркыта.
Чаба күңел артка табарак.
Гомер бара ләкин алгарак...
Миңа ләкин нидер житмәде.

1977

Күбөлөклөр

Күбөлөклөр утны сөялөр,
Утка кунуп, яна, көялөр.
Каргамагыз рәнжеп, әй, гөллөр,
Әллә нишләп сезгә чит алар,
Алар сезне ташлап китәләр.
Күбөлөклөр утны сөялөр.

Күбөлөклөр утны сөялөр.
Кисәтүләр күпме, шөлтәләр —
Тыңламыйлар мәңгә һич мәгәр.
Тын бәхетне мыскыл итәләр.
Утка кунуп көйсә көяләр,
Тик барыбер утны сөяләр.

Күбөлөклөр утны сөяләр...
Әллә инде мактау кирәкме
Яктылыктан качкан бөжәкне?
Нидер бардыр янган мизгелдә,
Нидер бардыр андый үлемдә —
Күбөлөклөр утны сөяләр.

1977

Ричард

Сөгәть суга —
Шекспирның әллә хыялында,
Кешелекнең әллә вөжданында...
Хак кушканмы Вакыт, ялгышканмы,
Сәхнәгәме, әллә тарихкамы, —
Ричард чыга.

Тәхет тирәсендә гауга тынгач,
Корольлеккә дөгъва кылучылар
Берәм-берәм йолкып ыргытылгач,
Иске король саф ихласлык белән
Зурлый-зурлый озатылгач ялга,
Ричард чыга алга...

Моңа кадәр яласа да табан,
Башы белән себерсә дә идән,
Инде Ричард — хужа, күмелер данга,
Төз торырга өйрәнер ул тиздән.

Зәңгәрләнеп янган күз карашы
Булмас сыман даннан томанланган.
Ул шуышкан, мукәйләгән... Аннан
Яккан яла, таккан бәла — суйган.
Кискән, ярган, ваткан, ботарлаган,
Жимерекләрне кабат өеп куйган,
Тик жиңүгә ахыргача һич тө
Ул ышанып, никтер, беталмаган.

Ә хәзер ул тиздән булыр король.
Король... Король? Король! Ходай кушкан:
Пешка чыкты дамга!
Жиңу сыймый аңга!
Артык куанычтан
Ричард яза һуштан.

Язып һуштан әмма бетте димә,
Аңга килә, баш очында — куштан!
Ричард аны елый-елый үбә.
Ә соңыннан, юаш, тугры эттәй
Ялчысының ул артыннан китә —
Әллә сәхнә, әллә тарих түренә таба
Атлый, атлый... аксый-аксый чаба.

Һәм халыкка күз дә кысып ала:
«Бу тилергән, бу тилергән жирдә
Эшләр шулай тора ул, жәмәгать!
Сагынсагыз чакырырсыз!» — ди дә
Тыйтак-тыйтак атлап китә кабат.

Сәхнә кала бушап.
Сәгать суга.
Сәхнәгәме, әллә тарихкамы,
Килә тора тагын, китә тора
Ричард арты Ричард.

1977

Кирәк түгел берни

Жирдә Прометей бар, әле үз һөнәрен
Гермес та бик белә бу тормышта.
Су өстендә мәңге акчарлаклар оча,
Яр читендә карга жәяү йөри:
— Кирәк түгел берни.

Теләкләрем кочкан күкне, зәңгәр могҗизаны
Эчеп туйгач, карый сыйпап-чукып.
Әнә нинди гади канат, кәкре томшык!
Ә мин, кеше, күрәм, уйлым бары...
— Кирәк түгел берни.

Көтү-көтү чаба дулкын, мең-мең сарык.
Бөтенесен үртәп, ары китеп,
Жилпенә кош чиксезлекнең чигенә житеп,
Артта, аста кала ваклык, тарлык.
— Кирәк түгел берни.

Тик карга да үз өлөшөн бирми. Элэксә соң
Тәкъдиреннән бүтән тормыш — булсын әйдә.
Акчарлаklar кәлсә кәлсен әйдә,
Карга чукый акчарлакның үләксәсен...
— Кирәк түгел берни.

Чал юклыктан тавыш килә чын тормышка:
— Ялчылыкта узган тыныч көннәреңә синең
Хәтәр тәкъдиремне, юк, мин алмаштырмас идем! —
Прометей ул, Гермеска сүз куша. —
— Кирәк түгел берни!

Кирәк түгел.

1977

Син канат бир, тәкъдир

Жир баласы — нәни тычкан улы
Куак ботагына менеп басты.
Һич каласы түгел кимерүче булып,
Күк бәхеткә килде томрыласы.

Очып барган кошчыкларда күзе.
Шатлык сарган саф төсләрдән түгел,
Өфык ярган бөркетләрдән түгел,
Ул көнләште бары чыпчыклардан.

Чыпчык булмас жир астына посып
Качып гомер итсәң иде дигән.
Нәсел-ыруг булса күкне сөйгән,
Тычкан түгел, туар иде кошчык...

Йотар мәче, теләк-ниң белән,
Мыштым гына килеп, — жор булмасаң,
Тоткарлама, күккә ул да ашсын,
Хаксыз хөкемеңнән, тәкъдир, коткар.

Тәкъдир, бик аз, бик бәләкәй нәрсә —
Житмиме соң өч-дүрт каурый шунда?
Тап, бир. Инде туктап чирканудан,
Шагыйрь язсын сокланулы шәп жыр.

Гаепсезгә ник бу хәтле жәза?
Канат, канат, канат бир син аңа.

1977

Шаһгали

«Шах-Али — этот отаратительнейший человек, который, кроме того, был ненавистен своему народу».

К. Маркс.

Үчләшкән кешесен бу тәкъдир
Ник икән үлгәч тә сагалый?
Ми черү житмәгән, сәяксез
Калды бит башкаең, Шаһгали.

Шәп теләк: бер рәссам кабердән
Чыгарды башыңны кадерләп.
Куйды да балчыкка сәякне,
Ул сине нишләр дип күзәтте.

Гасырлар узуга сәяси
Мәгънәләр туфрактай коела:
Тик берәз сихерләп аласы
Һәм төсең сәнгатьтә каласы.

Кайтачак кыяфәт һәм бәдән:
Баһадир шикелле гәүдәңнән
Ат сырты шыгырдап ял сорый,
Һәм тояк утлары ялтырый...

Тәхеттән бер ыргыш — бәхеткә,
Тәхеттән бер карыш — ләхеткә.
Икенең берсен дә сайламый
Син бүтән юл тапкан, Шаһгали.

«Каһарман бул! — дигән дәверең, —
Ил, — дигән, — онытмас каберең.
Тынычлык — иң дерес юл!» — дигән.
Шуңар ат һәм кылыч бирелгән.

Чапкансың юл табып алдарга,
Яларга, суярга, таларга.
Качкансың халыклар дус, туган
Булсын дип заманың тапшырган

Бурычың, вәгъдәңне калдырып,
Казансыз, Мәскәүсез каңгырып,
Иманны ызгышка ыргытып,
Чапкансың... кылычың онытып.

Татарга, марига һәм руска
Хыянәт — өч япле бер сәнәк
Кадалгач бер мәлне бәгъреңә,
Әй, сукбай, кем килгән кабреңә?

Килмәгән, күрмәгән, Шаһгали.
Килгәннәр таш орып каһәрли.
Тик менә табылды бер рәссам —
Чыгарды башыңны ләхеттән.

Куш куллап алды да сөякне
Күтәреп китмәкче... Кинәт.. ни?
Ижади хатага сөртенде,
Һәм сөяк... көл булып тетелде.

Ахрысы сүз әйтте табигать:
«Терелсен имансыз баш әллә?»
Кушмады тәкъдирең яшәргә —
Юк кеше, юк кабер, юк сурәт.

1977

Борыңгы әкият

Юлбарыс һәм Кеше —
Дус, ахирәт.
Житәкләшеп бергә йөргән чакта,
Алар күрә:
Адым саен сурәт. —
Бу, әлбәттә,
Бик борыңгы әкият.

Сурәттә гел Кеше жиңеп чыккан,
Юлбарыс гел анда егылып ята,
Кешенең ул аяк аслап ауный,
Телен тешләп... —
Бу — борыңгы әкият.

— Юлбарыс дус, кара, Кеше жиңеп чыккан! —
Бу сүзләргә җавап юлбарыстан:
— Ә кем рәссам? Кеше, син ләбаса!
Юлбарыслар аны иҗат итсә,
Булыр иде сурәт киресенчә. —
Бу — борыңгы әкият.

1976

Фәрештәлек бездән ерак, иптәш,
Берәрсенә итсәң изгелек,
Кем өчендер була яманлык ул —
Күпләрне без шулай биздердек.
Үч һәм ачу сине кыйнаганда,
Изгелекләр торган баш иеп.
Усаллыклар чирак бу дөньяда,
Ник бу хәтле сүлпән яхшылык?

1967

Йорт кошы

Ирек бирдең: «Сөй бүтәнне!»
Китәр идем, тик киталмыйм.
Ерак калган тәвәккәллек,
Жилпенмәскә күнеккән мин.
Юк, киталмыйм.

Беләм, тоям булса кирәк:
Сөйгәннәргә денья киңрәк.
Сайлыйм мәгәр үзем теләп:
Ирексезлек — кадерлерәк...
Юк, киталмыйм.

Кышкы яшен... Шулмы мәзәк?
Карлы июль... Шулмы әйбәт?
Егылыр өчен күкме хәжәт?
Мин — йорт кошы,
Юк, киталмыйм.

1974

Кайчан килсәм, ишекләрең ачык,
Кайчан килсәм, күңелең гел йозаклы.
Күктә йолдыз, җирдә гөл ни хәтле,
Өметләрем ләкин, бел, шул чаклы.

Киләм сиңа уйларыма карышып,
Минем өчен чөнки фикер ачык:
Жилгә каршы килеп яуган болыт
Явар каты, күкрәп дәрәя булып.

1975

Батулла

КИТЕК КҮҢЕЛ

ХИКӘЯ

1

әһәр йоклый.

Бер төрәзәдә генә ут һаман сүнми дә сүнми. Яшь кенә бер ир белән яшь кенә бер хатын сөйләшә-сөйләшә таң аттыра.

— Исеменч ничек синең? — дип башланган иде аларның сүзләре.

— Мостаңгир! — диде ир кеше.

— Мостаңгир?! — дип гажәпләнәп кабатлады хатын. — Ул нинди исем тагы? «Мустаңгир» кайсыдыр бер телдә «ат көтүчесе» дигән сүз түгелме соң?

Ир кеше елмаеп куйды:

— Хак әйттегез, сөйкемле туташ! Малай чагымда мин жәй буена ат саклап тамак туйдыра торган идем... «Мустаңгир» — «Ат» дигән сүз, дәрәс. Әмма бит минем исемем «Му» дип башланмый, татарча «о» белән әйтелә: Мос-таң-гир!

— Гажәп, татарда андый исем ишеткәнем юк! Мос-таң-гир!

— Бабам Мостафа, атам Жигангир... Менә сиңа — Мостаңгир! Эти шулай хыялый булган дип сөйләләр...

— Матур исем килеп чыккан... Мостаңгир...

Мостаңгир хатынны үбә...

Тышта әкрәләр яктыра.

— Ә син кемне үпкәнеңне беләсеңме, Мостаңгир?

— Беләм... Сәлимә исемле тол хатынны үптем!

Сәлимәнең йөзәдә гажәпләнү чагыла. Кызыксынуын яшерә алмыйча, Сәлимә Мостаңгирга карый:

«Менә сиңа — мә! Каян килеп минем исемне белә әле бу иптәш Мостаңгир?» — дип уйлый үзе.

Мостаңгир елмаеп Сәлимәгә карап тора.

— Каян белдең? — дип сорый Сәлимә.

Мостаңгир серне тиз генә ачарга теләми, Сәлимәне берәз көттөрәсе килә. Сәлимәнең кызыксынуы артканнан-арта. Мостаңгир моны сизеп тора, үзе елмая, озаграк сузу өчен, үрелеп шырпы ала да төмәке кабыза.

Сәлимә аны күзәтә: «Тәмәкене дә әллә ничек, матур итеп тарта бу Мостаңгир».

Сәлимә тәмәке төтенен куллары белән жылпеп тарата.

— Әйт инде, Мостаңгир?.. Каян белдең?

— Мин сихерче бит!

— Әйт әле, тылсым иясе, миңа ничә яшъ?

— Әйтмим!

— Тотылды, тотылды... Алайса, монысын беләлмисең!

— Беләм!

— Әйт, белсәң, әйт!

— Егермедә дисәм — ялган! Утызга житеп киләсең дисәм — яратмасың!

Сәлимә Мостаңгирга сокланып карый: «Кара, нинди дипломат бу Мостаңгир!» ди эчтән генә.

— ...Шулай да ике яшъкә киметеп булса да эйтим инде: сиңа...

Мостаңгир Сәлимәнең күзләренә сөзеп, төбәлеп, аның эчке дөньясына үтеп керердәй итеп карый.

— Сиңа егерме дүрт яшъ! — ди Мостаңгир.

Бу юлы да Сәлимәнең карашында сорау кыймылдый: «Каян белә соң ул барысын да? Берәрсе яллап жибермәгәндер бит! Юк, бу күзләр сатлык кеше күзләре түгел!»

— Карале, — диде ул кычкырып. — Нәкъ өстенә бастың — миңа егерме алты тулды... Мөгаен, син юристыр!

Мостаңгирның күзләре хәйләкәр очкыннар чәчә. Ул башын селки, янәсе, беләлмәдең.

— Мъ! — ди ул.

— Алайса, язучы яки журналист!

— Мъ!

— Алайса, артист яки режиссер!

— Юк! Син күзәтә белмисең, Сәлимә! Мин — инженер, дуслым!

— Менә сиңа — мә!

— Әле житмәсә, цех башлыгы, белдеңме?

— Син профессионаңне ялгыш сайлагансың...

— Нигә, Сәлимәжан?

— Һәр премьерә саен син театрда, һәр вакыт сиңең кесәңдә яңа китаплар, газеталар була... Сиңең эштән соңгы вакытың сәнгатькә бирелә...

— Юк! Сәнгать миңа бирелә...

— Син сәнгать кешесе, Мостаңгир!

— Бу юлы да син хаклы түгел! Мин сәнгатьне яратучы гына... Беркайчан да артист яки музыкант булырга хыялланганым булмады...

Сәлимә бу юлы дөшмәде. Ул тирән итеп көрсенде дә Мостаңгирның күкрәгенә башын куйды. Мостаңгир рөхәтләнеп күзләрен йомды. Сәлимәнең чәченнән тәмле бер ис бөркелә. Борынны ярып керә торган хушбуй исе түгел ул. Җир җиләге аралашкан урман печәне исен хәтерләтә ул ис...

— Мостаңгир!.. Син барысын да каян белдең? Безнең уртак танышыбыз да юк шикелле!

— Ичнәрсәдән шикләнмәгез, туташ! Мантийкый фикерләү ысулы!

— Сез бик борынгы китаплар телендә сөйләсез, бәлки төшендереп бирерсез?

— Фикер эзлеклелеге һәм күзәтүчәнлек! Логика! Мантийк! «Хужа Насретдин» тамашасын карарга фәкыйрегең дә барган иде. Менә шул тамашаны карарга театрда ике кыз килде. Алар һәр вакыт премьераның беренче көненә йөриләр... Аларның берсе чем-кара, икенчесе сап-сары чәчле иде. Тәкъдир шулай кушкандыр инде: бу

ике кыз без фәкыйрегеz утырган рәтнең алдына гына утырды. Колак дигәнең бик сак нәмәрсә бит, каһәрең, ишетә. Кара чәчлесе сары чәчлесеңә «Фирая» дип мәрәжәгать итә, сары чәчлесе кара чәчлесеңә «Сәлимә» дип дәшә...

Сәлимә чын күңелдән көлә башлады.

— Очлы колак! — дип ул Мостаңгирның колагыннан тарткан була.

— Аннан соң, синең тол хатын икәнлегенә альбомдагы рәсемнәр сөйләде...

— Очлы күз!

— Я инде, Сәлимә! Аннан башка да минем кушаматларым аллага шөкер...

— Нинди кушаматларың бар тагын? Әйт әле, әйт!

— Кыяр баш!

— Ни өчен бирделәр?

— Баш түбәм ике бөтерчекле минем!

— Кая әле, кая! — дип, Сәлимә Мостаңгирның чәчен актарырга тотынды. — Чыңлап та! Ике галактика!

Пауза.

Мостаңгир сүз башлады:

— Нигә аерылыштыгың дип сорасам, бу сорауны сиңа атлаган саен бирә торганнардыр...

Шаяру бетте. Икесе дә җитди, уйчан.

— Тормыш гаять кызык икән, Мостаңгир! — диде Сәлимә.

— Катлаулы дип әйтергә теләгән идеңме?

— Кызык та, катлаулы да!.. Без аның белән озак йөреп кавыштык... Беренчегә бергә кердек... Унынчыны бергә бетердек... Бөтен кеше безне «Иосыф белән Зөләйха» дип йөртә иде. Өйләнештек... Бер ел да тора алмадык... Өйләнешкәнче яратышмадык түгел... Яраттык... Һәрхәлдә, шулай тоела иде... Бергә тора башлагач, ике-өч ай уздымы, юкмы, мин коточкыч хата эшләгәнәмне аңладым... Хата дип әйтеп булмый... Юк-юк, хата түгел ул. Әгәр мин аңа чыга алмасам, бу коточкыч үкенеч, хәтта бәхетсезлек булып күренер иде. Менә шушы хатаны аңлау өчен, аңа чыгарга, шушы хатаны эшләргә кирәк булгандыр...

— Эчә идемени?

Бу сүзләрдән Сәлимәнең кәефе китте.

— Кызык инде бу кешеләр... — диде ул кырыс кына.

— Гафу ит, Сәлимә, мин сине рәнҗетергә теләмәгән идем.

— Бөтен кеше «начар идеме, ямьсез идеме» дип теңкәмә тиеп беттеләр инде. Эш начарлыктамыни? Эш ямьсезлектәмени? Эни фикеренчә, дус кызларым уенча, ул алтын ир. Барча таныш-белешләрем, дус-ишләрем аннан киткәнгә аптырый. Эни мине гомере буена аңламаячак... Хәзер, Мостаңгир, ана кызын, кыз анасын аңламагач чаклар була. Хәтта мин үземне дә аңлаыйм. Начар түгел иде ул, ямьсез дә түгел иде. Белмим... белмим... Аңа кияүгә чыгуны бер ялгыш итеп карасаң, аның белән торырга маташуны мең ялгыш итеп карарга кирәктер... Беләсеңме, дустым, сәбәбе ни икәннен һич әйтә алмыйм... Элеккеге яратып йөргәннәрне искә төшереп, мин аны яратырга тырыштым. Юк!.. Нигә аны да, үзеңне дә җәфаларга?

Тынлык. Почмактагы электр «хисапчы» чикерткә кебек черелди, аш бүлмәсендәге суыткыч гүелди... Бәләкәй өстәлдә кул сәгатенең текелдәве ишетелә...

— Альбомыңда саклайсың...

— Альбом — ул кеше тарихы, Мостаңгир!.. Кечкенә бер адамның бәләкәй генә тарихы ул... Замана үзгәргән саен, альбомдагы, стенада-

гы рәсемнәрне утка якмыйм мин... Рәсемен ертып кына кешене күңелдән юып булса икән! Яхшымы, яманмы — ул булган!

Озак тынлык.

Сәлимәнең фикерен Мостаңгир кабатлый: «Рәсемнәрен ягып кына кешене онытып булса икән!»

Тышта буран котыра. Сәлимә Мостаңгирга елыша төшә. Сәлимә күңеленнән генә: «Язмыш безне ни өчен очраштырды икән, Мостаңгир? Нигә болай бик тиз, бик җиңел ияләшеп киттек соң әле без?»

Бүлмәдәге тынлыкны сискәндереп, сәгать тырылдый башлады. Бәләкәй өстәлдә Мостаңгирның кул сәгате бии. Мостаңгир сикереп тора.

— Сәлимә, сәгать җиде!

Ул юынып та тормыйча киенде. Сәлимә халатын бөркәнде.

— Чәй эчеп кит ичмасам! — диде Сәлимә.

— Соңга калам, юлга сәгать ярым китә дә китә! — диде дә Мостаңгир ишекке ачты.

— Килерсеңме? — диде Сәлимә өмет белән.

— Килермен, Сәлимә, килермен...

Сәлимә пальто кесәсеннән күн янчык чыгарды.

— Менә сиңа ачкыч! Син бу ишекке теләсәң кай вакытта ачып керә аласың!

Мостаңгир Сәлимәне кочаклап үпте.

— Туңасын, яп ишекке! Я, хуш, Сәлимә!

2

Сәлимә аны көтте, көнозын, төнозын көтте.

Тәрәздә ут юклыгын күрәп борылып китмәсен дип, Сәлимә утны сүндермәде. Почмактагы «хисапчы» армый-талмый черелдәвен белә, аш бүлмәсендәге суыткыч вакыты-вакыты белән гүелдәп ала да тагын тына...

«Өгәр килмәсә? Мине аңламаса?»

«Көтәргә кирәк! Көтәргә! Вакыт хәл итәр! Бер көн! Ике көн! Өч!.. Бер атна көтәргә кирәк! Өгәр мин аңа бер кичкә генә кирәк булганмын икән — фаҗига! Өгәр ул мине үз итә икән — жаным-тәнем, бар хисләрем, тырышлыгым аңа булыр!»

Көн дә үттә, төн дә бетте. Шимбә көн башланды... Сәлимә һаман көтә...

Ишек кагалар!!

Сәлимә атылып ишеккә килә, ашыга-ашыга, кабалана-кабалана келәне күтәрә.

Юк! Хат ташучы карчык булып чыкты... Газета-журналлар...

Кич җитте...

Тагын ишек шакыйлар! Ишек ачык...

Юк! Сөт китерүче апа икән!

Сәлимә, сөт шешәсен суыткычка куеп, көзгә алдына килде. Күз төпләренә сөрәм кунган, бит урталары сулып, эчкә баткан. Бик йончылган кыяфәтле хатын күренә көзгедә. Ул Сәлимәгә мыскыллы итеп карый да сагышлы итеп елмая.

«Юләр дә инде син, Сәлимә! Котлар очкыч тинтөк бер хатын... Килер димсең?»

— Белмим, өздәрәп кенә әйтә алмыйм! Күңелем ышана!

«Күңел! Күңел! Китек күңелле хатын син, Сәлимә!»

— Тулган күңелле хатын мин!

«Тулган күңел — китек күңел! Килмәсә Мостаңгирның?»

— Яман булыр... Күңелем һаман тулган булыр...

Сәлимә чөйдөн шарф алып бөркәнде дә тахтага менеп, аякларын жыеп утырды. «Хисапчы» чер-чер итә. Суыткыч та ял итә...

Баш һични уйлый алмый. Сәлимәне авыр йокы баса.

...Әллә каян гына Идрис килеп чыкты. Чыкты да Сәлимәгә карамый гына сөйли башлады.

— Гафу ит, мин синең ирең була алмыйм!

«Нигә гаепле кеше сыман чыраен яшерә ул? Минем алда гаебе юк ла аның... Мин аны үземә өйләнергә дә кыстамыйм! Нигә туры карамыйсың син, Идрис?»

Идрис нигәдер учлары белән битен каплай.

— Син мине яратасың, Идрис! Әйтмәсәң дә, хатын-кыз яраткан кешенең карашын укый белә ул... Мин бит сиңа бик тә ошыйм... Минне дусларың белән таныштырганда синең күзләреңдә һәр вакыт горурлык, мактану чаткылары күрәм... Синең карашың: күрәсезме, Идрис абзагыз нинди кызлар белән генә йөри, ди иде бит.

— Яратам, Сәлимә! Син күңелемә кереп утырдың! Ләкин мин сиңа өйләнә алмыйм...

— Ихтыярың... мин тагылмыйм... Син начар кеше түгел... Мин үзең өчен әйтәм бит, Идрис... Мин сине яратам, дип әйтә алмыйм... Ләкин мин сиңа тугры хатын була алам... Үзеңне яраткан кешенең тормышын тутырып тору үзә бәхет булып иде миңа... Син мәхәббәтнең качасың... Кире кайтырсың, ләкин соң булып, Идрис...

Тагын әллә ниләр әйтте Сәлимә. Идрис тә нидер сөйләп азапланды. Сәлимәнең колагында тик бер сүз генә чыңлап калган:

— Сәлимә, син бит... Сине бит миңа кадәр кемнәрдер сөйгән, үпкән, ләззәтләнгән... Хуш... Беләм, тегеләй дә, болай да миңа газап...

Томан Идрис шәүләсен юып бетерде. Томан артыннан икенче күлгә пәйда булды. Кем соң бусы? Кем булып бу?

— Кем син? — дип кычкырды Сәлимә.

— Бу мин! — дип пышылдый шәүлә. — Бу мин — Сергей!

— Ә-ә, Сережа... Нигә килдең? Мин бит сиңа әйттем, кабат килмә, дидем.

— Өйләнгәнемне әйтергә дип килдем...

— Ишеттем...

— Матур яшибез, Сәлимә!

— Теге чакта, синнән башка яши алмыйм, язылышың дип ялвардың!

— Хәтта еладым да! Ләкин боларның берсе дә ялган түгел иде.

— Ышанам, Сергей! Син эчкерсез кеше, син хатын-кызны кадерли беләсең...

— Соң, нигә миңа чыкмадың!

— Күңелем бигүк тартмаса да, мин синеке идем... Ләкин мин башка өчен, син башка өчен яратылган...

— Ни әйтсәң дә... без бит...

— ...Безнең мөнәсәбәт безне бәйли алмый, аера гына.

— Соң инде, бит без...

— Ни өчен соң...

— Белмим! Белмим! Белмим!

Сәлимә, ачынып, Сергейның китүен таләп итеп кычкырды. Шәүлә юкка чыкты.

Суыткыч тагын гүли. Гүелдәү бөтен дөньяны тутыра. «Хисапчы» инде пулемет тавышлары чыгарып тырылдый. Галәмне гарасат тавышы каплай. Таулар ишелә... Йортлар, манаралар упкыңга жимеләп төшә... Жир шары урталай ярыла... Котылгысыз, дәһшәтле кыямәт башлана кебек. Сәлимә берүзе! Берүзе Сәлимә! Кая соң кешеләр? Нишләп берүзе калды Сәлимә? Ичмасам Идрис яки Сергей да юк! Тузан, төтен, томан, кан давылында талгын гына булып таныш

йөзләр күренеп-күренеп китә. Йөзләр, чырайлар, битләр! Кайсылары айгылдый-айгылдый көлөләр. Кемнәрдер елый... Кемдер Сәлимәгә бармагы белән төртө-төртө оятсыз сүзләр кычкыра. Ә-ә, сүгенүче аның иренә охшаган түгелме соң! Берәү дә коткармас микәни аны? Упкынга оча кебек Сәлимә, аста котчыкч тәмуг, жәһәннәм...

Төш бит бу! Төш кенә... Уянырга кирәк, уянырга!

«Мин бит ялгыш ятканмын, шуңа күрә бастырылам, саташам гына бит! Уянырга кирәк, берәрсә төртеп уятсын иде, менә-менә уянам... Хәзер уянып китәм... Кычкырам, кычкырам да үз тавышыма уянырмын...»

— А-а... а-а...

Тавыш ишетелми! Әйтерсең тын кысыла... Кинәт калтырарга, сикереп торырга кирәк, шунда саташудан ычкынып китеп була, диләр.

Упкын төбенә якыная кебек Сәлимә. Берәү дә юкмыни соң? Кем бар? Кем?..

Күктән куәтле ике кул сузыла... Бу бит Мостаңгир!

— Мостаңгир! Син мине алдамадыңмыни? Нигә болай озак көттердең?..

— Сәлимә, саташасың... Сәлимә!..

Мостаңгир Сәлимәне селки. Сәлимә күзләрен ача, аның күзләре түшәмгә карый, аннан соң Сәлимә Мостаңгирны таний.

Ул Мостаңгирның кочагына ташлана да үкси башлый.

Куркыныч төшнең бетүенә сөөнөпмә, көткән кешесенәң килүенә куаныпмы, Сәлимә үзе дә белми елый. Ул Мостаңгирны чытырдатып кыска да үкси дә үкси... Мостаңгир аны иркәләп тә, селкетеп тә, хәтта ачуланып та карый. Ләкин Сәлимә туктый алмый.

— Булды... булды... мин монда бит...

Сәлимә тынычлана төшә.

— Йә, йә, бетте...

Мостаңгир аның юеш битен сөртә. Балаларча елавыннан уңайсызланып, Сәлимә юыну бүлмәсенә чыгып битен юа, чөчен тарый. Мостаңгир радионы борып жибәрә. Сәлимә аш бүлмәсендә чәй хәстәрләргә керешә.

Әфирдан дөртле музыка агыла.

Мостаңгир кухня ишеге яңагына сөялеп тәмәке кабыза. «Хисапчы»ның черелдәвә дә, суыткычның гүелдәвә дә ишетелми. Бүлмәдә музыка, бүлмәдә мәхәббәт. Берсе зарыгып көтте. Икенчесе ашкынып килде.

Чәй эчкәндә дә, чәй эчкәч тә сөйләшергә базмадылар. Икесе дә сүз башларга форсат көтә. Ләкин уңай вакыт килми дә килми. Сәлимә нидер әйтергә сулыш алды.

— Син мине гафу ит! — диде шул чак Мостаңгир. — Килә алмадым!

Сәлимә «нигә озак көттердең?» дип сорарга гына уйлаган иде, җавап та килде.

— Эштәге хәлләр! Бүген дә кенозын шуның белән йөрдем...

Кабат бер сүз дә әйтүче булмады. Мостаңгир Сәлимәгә карый. Сәлимә Мостаңгирга караган килеш рәхәтләнеп, сокланып, сөөнөп утыра.

Бүлмәдә музыка, бүлмәдә мәхәббәт!

Ишекне шыгырдатмаса тырышып кына Мостаңгир эштән кайта. Сәлимәне эзли.

— Бу нинди игътибарсызлык!.. Берәү дә мине каршы алмый.

Балалар качыш-качыш уйнаган сыман, Мостаңгир бөтөн жирдөн Сәлимәсен эзли, ләкин табалмый. Аннан өстөлдөгө язуны күрө:

«Мостаңгир! Чэй куя тор. Мин кибеткә киттем. Хәзер кайтам. Сәлимә».

Мостаңгир чәйнеккә су агызып плитөгә куя да креслога җайлап утыра.

«Мин мэхәббәтемне болай табармын дип уйламаган идем. Әкият-төгө кебек, суга батучы бер кызны коткарам, аннан соң ул миңа гашыйк була. Яки караңгы почмакта юлбасарлар тырнагынан бер кызны тартып алам, ул зур берәүнең кызы булып чыга, ул кыз миңа гашыйк була, мин дә аны яратам, тормыш ал да гөл бара... Бу әллә ничек булды шунда...»

— Мостаңгир! Кабул ит! — дигән тавышка Мостаңгир сискәнәп куя.

Ул Сәлимәне каршы ала.

— Менә син яраткан сыр!

— Рәхмәт! — Мостаңгир Сәлимәгә булыша.

— Карының ачкандыр инде синең, балакай! — ди Сәлимә.

— Тук дип ялганламас идем! Син пешергән аштан соң, завод ашханәсендәге ризыкларны кабасым да килми!

— Көнозын ач йөрдеңме?

Мостаңгир иңнәрен сикертеп куя.

— Алланың каһәре суккыры дисәм, бик зур каргыш булыр инде... Юләр баш, шулай ашамый йөриләрмени инде?.. Түзәр хәлең калмаса, чэй эчеп алың.

Чэй эчәләр.

— Сәлимә!

— Әү!

— Мин фатир алдым бит бүгөн!

Мостаңгир портфеленнән шешә чыгарып өстөлгә куя.

— Нинди фатир?

— Законный фатир! Бер бүлмәле, яңа йорттан. Заводка якын гына...

Сәлимәнең йөзөндә сагаю, шикләнү, сорау чагыла.

Озак тынлык. Сәлимә кәсәсен өстөлгә куя.

— Синең фатирың юк идемени әле?

— Бер түтәйләрдә тора идем!

— Котлыйм! — диде Сәлимә күңелсез генә. — Кайчан күченергә уйлыйсың?

— Нигә мин генә? Кайчан күченәбез, диген!

— Сүзеңне уйлап сөйлә, Мостаңгир!.. Үкәнерлек булмасын!

— Үткәннәргә үкенгән кеше — арты белән күлгә чумучы үрдәк!..

Бу якшәмбе машинага заказ бирдем. Башта моннан ташыйбыз, аннан теге түтәйләргә барып Мостаңгир карт буйдакның алама-сөләмәсен алабыз.

Сәлимә уйлый, шикләнә.

— Нигә алай? Ике бүлмәле фатир ташлап, кайсы тинтөгә бер бүлмәгә күченә инде. Балта биреп шөшлө алдым, алдаладым татарны!

Мостаңгирның йөзө кинәт уйчанлана. Тынлык. Чэй эчүнең яме китте. Сәлимә җавап кетә.

Мостаңгир чәшкәсен этеп куеп төмәкә кабыза.

— Заводка якын бит...

Сәлимә бу җавапның нигезле сәбәп түгеллеген белә.

— Әйтерсең моннан ерак...

— Шулай да тегендә уңайрак бит, Сәлимә...

— Шулайдыр инде... Анда завод, шау-шу, һава сөрөм белән тулы.

Ә монда уңайсыз, Идел дә борын төбөндә, яшеллек тә күп, һавасы да чиста, урыны да тыныч...

Мостаңгир бу ярым шаяру, ярым төрттереп әйтелгән сүзләргә игътибар итми:

— Татарлыгым көчле... Борынгыдан ир кеше хатынга йортка кермәгән...

Сәлима чын күңелдән көлә-көлә Мостаңгирны коча.

— Их, син, Мостаңгир — хан! Алайса йортка керәсең килмәгәннән генә шул тар бүлмәгә күчәргә уйладыңмыни?.. Әллә шәһәрдә туып үскәнгә, мин ата-бабаларның ул гадәтләрен кагыйдә итеп тоталмыйм.

— Ярый, мин ордерны фатирга мохтаж кешегә тапшырдым, ди...

Тагын зур тынлык. Мостаңгир нидер әйтеп бетермәде. Сәлима аның нәрсә әйтергә теләгәннен сизде кебек.

«Әгәр аерылышырга туры килсә?» дигәнне аңлата иде бу тынлык.

Сүз югында сүз булсын: ата казың күкәй саламы, дигәндәй. Мостаңгир әйтә куйды:

— Тәмле генә әзерлиләр икән... Сыр яратмый идем... Синең белән үтә тагын.

Мостаңгирның уйлары һич кенә дә сыр тирәсендә түгел иде шул. Ул ике ут арасында!

— Мостаңгир, катлаулы тормышны тагын да катлауландырмыйк әле. Анда күчтең ни, монда күчендең ни... Без вакытлыча гына торырга жыенмыйбыздыр бит...

— Ә?

— Мин әйтәм, без вакытлыча гына өйләнешергә уйламыйбыздыр бит, дим!

— Безнең авылда Зиннәт бабай духалегә генә дип өйләнгән, диләр. Духалесе вакытлыча дигән сүздер инде. Менә шул Духале Зиннәт бабай духалегә генә алган карчыгы белән сиксән ел гомер кичергән. Әллә ничә малай, әллә ничә кыз үстергән. Икенче карт, Сәфәр абзый әллә ничә өйләнде. Өйләнгән саен гомерлеккә дип ант итә, мескен, ике атнадан соң аерылышалар иде.

Мостаңгир телефон трубкасын ала.

— Кая шалтыратасың?

— Месткомга!..

Мостаңгир телефон номеры жыя.

— Рәсүл!

«Мин!»

— Рәсүл! Бу мин әле...

«Ишетәм».

— Карале, ордерны Сибай абзыйга яз!

«Кайсы Сибай ул?»

— Бәрәкалла, Гайнуллин Сибайны белмәскә син!

«Ә-ә, синең цехтагы... Нигә алай тиз генә борылыш!»

— Шулай, минем ордерны Сибай абзыйга язып бир!

«Кичә генә фатир кирәк дип йөргән идең...»

— Кичә кирәк иде, бүген кирәк түгел! Берүк корреспондентлар чакырып китерә күрмә тагы! Берәү акча янчыгы тапкан да иясенә кайтарган! Берәү үз теләге белән ордерны икенче мохтаж кешегә тапшырган!.. Фатир кирәк булса, алган булыр идем. Сибай абыйга карап тормас идем! Начармы, яманмы, әле аның торагы бар бит! Кыскасы, ордерны төзәт!

«Гажәп хәлләр, мәзәк хәлләр алайса! Каян алдың фатир, әллә йортка кердеңме?»

Мостаңгир телефон трубкасын шалт итеп ташлады.

Сәлимә әкрән генә килеп аны коча. Алар «күккү, чыпчык, төрә-зәдән очып чык» уены уйнаган кебек ителәр. Озак сөйләшмиләр, үз уйлары белән мәшгульләр.

«Каян белмәк кирәк, — дип уйлый Сәлимә. — Менә без бик якын... Ниңә ел узар, унмы, егермеме, әллә бер ел да узмасмы... Безнең дуслык, безнең хисләр бер атнага да сузылмасмы... Әгәр дистә-ләрчә ел буена яратып-яратып та тормыш үзенең рәхимсез шартла-рын куйса, мәхәббәт чәлпәрәмә килсә...»

«Ул минем хатыным... — дип уйлый Мостаңгир. — Иң-иң якын кешем. Вақытлар үтү белән үкенмәмме соң мин?.. Ниңек булыр икән соң биш-алты елдан... Бер-беребезне сөймәс кешеләр булмабызмы? Гүзәл гаилә корырбызмы? Әллә этле-мәчеле торырбызмы? Хисләр тузса?.. Болай уйласаң, гомергә дә өйләнә алмассың! Тфү-тфү, мин аны яратам, калганы турында бүгеннән баш ватасы юк!»

Мостаңгир шешә ача.

— Кайчан өйрәндең әле син шампанское ачарга? Тавышы да чыкмады.

— Бөкесен кыссаң тавыш я каты чыга, я бөтенләй чыкмый. Ме-нә мин газын артык каты кысып чыгардым!

Чәркәләр тулы шампанское. Ике чәркә чәкәшә.

Озак тынлык.

4

Ишек кыңгыравы шалтырый. Сәлимә, халатын кия-кия, ишеккә килә.

— Хәзер, хәзер!

Ишекне ача. Сәлимә каршында бер ир.

— Саумы, Сәлимә! — ди ир.

— Ә-ә, синмени әле бу?

— Мин, мин... О, син йокларга яткан идеңмени инде! Керергә рөхсәттер бит! Комачауламаганмындыр бит?

Сәлимә дөшми. Ир кеше эчкә уза.

— Менә сиңа бүлөк! Каклаган каз!

— Каян килеп?

Ир кеше, рөхсәт-ни сорап тормыйча, чишенә...

— Журналистның хезмәте шулай инде аның... Сизнең авылда командировкада булдым... Нәфисә апага фатирга керттеләр... Әнә, Нәфисә апа сиңа каклаган каз җибәрде...

— Ә-ә...

Сәлимә казны урындыкка куя.

— Син Нәфисә апаңа бик тә охшагансың икән...

Ир кеше, кемнедер эзләгәндәй, бүлмәне тикшереп чыга. Шикләнәнерлек нәрсә тапмагач, креслога утыра.

— Я, нихәлдә яшисең? Сине күптәннән күргән юк. Вақыт булма-ды... Я командировка... я нәрсә шунда... Син гел уйдан чыкмыйсың... Кәефең юк мәллә?..

— Миша!.. Мин кияүгә чыктым...

Тынлык. Ир кеше тагын бүлмәне карашы белән тенти.

— Чылапмы?

— Чылап, күптән инде...

— Менә сиңа! Ә мин ашыга-ашыга киләм тагы... Ирең...

— Мәскәүдә!

— Командировкадамыни?

— Ие...

— Алай икән...

Сәлиме ишек яныннан китми. Тегенең чыгып китүен көтә.

— Тәбриклим, бәхетле булыгыз!

Сәлиме дәшми.

— Нигә бик иртә яттың? Телевидениеда эстрада концерты бара бит, шәп җырчылар бар...

Телевизорга үрелә.

— Михаил! Мин эстрада җырлары белән ул кадәр кызыксынамыйм...

Михаил нишләргә белми аптырап кала, ләкин үзенең китәсе килми, берәз утыру өчен, тиз генә сәбәп табарга исәпли...

— Хәтерәңдәме, шушындый бер кичне чәй эчә-эчә телевизор караган идек! Ә?

— Үткән эшкә салават!

— Оho! Шулай укмени? Ярый, мин бит тутанның эманәтен тапшырырга гына дип кәргән идем... Алай кугач, чыгам, чыгам! Китәм... Сандугач, сандугач, син китәсең, мин калам! — дип җырлый-җырлый киегән була.

Ул, җаен туры китереп, Сәлимәнең кулыннан тотып, кочакламакчы була. Сәлиме читкә тартыла.

— Шундый суыкта, элеккеге дустаның куасыңмы? Миһербанлы бәндәләр бу буранда этне дә урамга чыгармыйлар!

— Син, Михаил, үзең акыллы, сәләтле кеше, шулай да син бик примитив. Күңелең белән башка бозыклардан әллә ни ерак китмәгән бер бәндә икәнсең! Бәя күтәрергә тырышмаганымны күрә торасың бит инде! Һаман мекенләнерсең, этләрсең, ә бәлки: кал, Михаил, ирем бүген кайтмый әле! — дип әйтүемне көтәрсендер...

Миша Сәлимәгә җитди итеп карый: чыннан да, аны аңлый.

— Ярый алайса, гафу ит! — ди дә чыгып китә.

Аның артыннан ишекне ябып, Сәлиме бүлмәгә уза. Утны сүндереп ята. Ләкин йокыга китә алмый. Борсалана, уйлана...

Звонок шалтырый. Сәлиме кузгалмый. Тагын звонок. Ишеккә килә. Шикләнеп кенә ишекне ача. Бусагада Мостаңгир.

Ярым гажәпләнеп, ярым куанып Сәлиме ирен каршылый.

— Мостаңгир?!

— Көтмәгән идеңмени?

Бүлмәгә узалар.

— Син сишәмбе көн кайтырга тиеш идең түгелме соң!

— Күрәм, хатыным мин кайтканга сөөнми!

— Юләр, чишен! Хәзер чәй куям!

Мостаңгир бүлмәне карап чыга. Сәлиме жәһәт кенә кухняга кереп китә.

— Юлларын уңдымы соң?

Мостаңгир урындыктагы казны күрә. Әйләндереп карый.

— Уңды... уңганнары, уңмаганнары уңмады...

— Мин сораганны таптыңмы?

— Таптым... — Мостаңгир һаман каз белән мәшгуль. — Син яңа гына кайттыңмыни?

— Юк, кенә бие өйдә утырдым... Нигә алай дисең?

— Бу нәрсә соң? Әле яңа гына урамнан кәргәндәй каткан!

Сәлиме кухнядан чыгып карый, Мостаңгир кулындагы казны күрә.

— Ә-ә, каклаган каз... Авылдан апа җибәргән, өле генә кертәп чыктылар...

— Авылданмыни?

— Ие...

Мостаңгир казны кире куя. Тәмәке кабыза. Сәлимә чыгып чәй әзерли, казны сүтә, кунага салып турый башлый.

Үзе каз турый Сәлимә, үзе һаман сөйләнә:

— Каклаган каз яратасыңмы син? Апа минем нәрсә яратканны белә шул...

— Ашыйсым килми! — ди Мостаңгир. Аның тавышында риза-сызлык сизелә.

Сәлимәнең Мостаңгирга сузылган кулы ярты юлда туктап кала.

— Син каклаган каз ярата идең бит...

Мостаңгир дәшми. Ул чишенеп ята. Сәлимә дә бер сүз дә әйтми, озак гына аптырап торганнан соң ул да чишенеп ята. Ләкин берсен дә йокы алмый. Ике арада киеренке тынлык!

Мостаңгир:

«Теге ир безнең ишектән чыктымы, әллә башка кешеләрдәнме? Йөзе таныш кебек күренде. Шикләнгәнгә генәме... Сәлимә белән кинодан кайтканда очрап исәнләшкән кеше түгелме соң ул? Теге исәнләшкәч, Сәлимә күрмәмешкә салышкан кебек тоелган иде... Бу йортта тора микәнни соң ул?.. Тагын бу каклаган казы. Менә сиңа бәхетле, тыныч тормыш... Неужели ярату аркасында кеше шулай түбәнлеккә төшә икән, ә? Вак җанлы кеше кебек, ышанмаса, шикләнәргә, сөйгәнеңнең артынан шымчыдай күзәтергә, сагаларга өйрәтә микәнни соң бу чын мәхәббәт?!»

Сәлимә:

«Кәефсез... Башка чакта бер-ике көн күрешми торсак, еллар бугә күрешмәгән кебек, атылып, шатланып кайтып керә иде. Бүген ни булган?.. Әллә юри иртә кайттымы икән? Бу ни? Көнләшүме? Димәк, ул миңа ышанмый... Әгәр ышанмый икән, ул үзен гомерлеккә хәсрәткә сала... Ул хәсрәттә булса, миңа ни ямь?! Көчле мәхәббәт иллюзия генә микәнни соң?!»

Мостаңгир:

«Ичмасам бер сүз әйтсен иде... Ятты да йоклады... Ни булды, Мостаңгир, дип иркәләсен иде, юатсын иде...»

Сәлимә:

«Куйган чәемне дә эчмәде, ичмасам болайга борылып ятсын иде... Ятты да йоклады...»

Мостаңгир:

«Шайтан белсен, нигә шул кадәр йөрәгем авыртканчы ярата торганмындыр... Башка хатын-кызлардан аерылып торган җире дә юк... Бер кимчеләген дә табып булмый шуның ичмасам, берәр җире ошамаса, җиңелрәк булыр иде...»

Сәлимә:

«Ни булса булыр... борылам да, чытырдатып кочаклыйм...» — ди һәм уйлаганын башкара да.

Мостаңгир да, шуны гына көткән шикелле, эчтән сөөнә.

Бөтен шик-шөбһә онытылды. Бөтен шикләр юкка чыкты. Бөтен дөньясында аларның мәхәббәт хисләре генә калды кебек.

Бүлмәдә төртипсезлек. Мостаңгир физзарядка ясап азаплана. Сәлимә кер үтүкли.

— Мостаңгир! — ди Сәлимә.

— Кем тия? — ди Мостаңгир.

— Ике куян койрыгын берьюлы тоткан кешене күргәнең бармы?

— Нинди куяннар бит?..

— Өнө шкаф астында идән ялтыраткыч, ике аягыңа ки! Менә сиңа рух күтөрөнкелеге өчөн музыка!

Сәлимә радиоланы бора.

— Гүзәл хатыннар акылга таман булалар дип кайсы ахмагы әйте икән! Каян килә ул сиңа хәйләкәрлек, дипломатия?

— Гади логика! Үзең әйткәндәй, мантийк фәне! Тимер аякта шу-
гаңыңны күрәсем килә!

Әфирдан музыка ишетелә, Мостаңгир Сәлимә кушканнарның ба-
рын да үти. Сәлимә үз эшләре белән мәшгуль. Мостаңгир Сәлимәне
күзәтә. Ул аңа сөеп, яратып карый.

«Шайтан алгыры, мин үз башыма гына гашыйк булдым, ахры-
сы...»

— Син гел бер төшен генә ялтыратасың түгелме соң... Бар әле
өнә тегендә — аяк тимәгән жире калган...

— Сәлимә, чәйнек кайный...

— Ишетәм...

Хатын йөгереп кухняга китә.

Сәлимә:

«Юкка борчылганмын икән... И-и, үз башыма үзем әллә ниләр
уйлап чыгарам... Юлда арган булгандыр...»

— Сәлимә!

— Әү!

— Ташла эшеңне! Бу боерык! Бу минем тайпылышсыз әмерем.

— Сәбәп?

— Кемгәдер бүген егерме жиде тулган түгелме соң!

— Ай аллам!.. Менә юләр! Берәүләр утызга якынлаша, икенчеләр
шуңа шатланып йөри...

Мостаңгир өстәлгә бер шешә шәраб, тагын уенчык чыгарып куя.

— Шешәсе миңа! Ә менә монысы утызга якынлашып килүчегә!

— Егерме жиде яшь тулган көнне ире хатынына кәжә бүлөк ит-
кән!

Сәлимә кәжәнең башын селкетеп жибәрде дә, балаларча куанып,
көлә башлады.

— Рәхмәт, Мостаңгир!

— Безнең Гали бигрәк тату кәжә белән, менә кәжә карап тора
төрәздән! Гали аны печән белән кунак итә, кәжә рәхмәт укый, са-
калын селкетә!

— Хулиган!

— Тукай шигырләрән яттан белгән бер кеше дә хулиган булал-
мый! Иллә еллыгыңда әле мин сиңа чын дөя бүлөк итәрмен!

Сәлимә, ачуы килгән шикелле итеп, Мостаңгирны бүлмә буйлап
куып йөри. Мостаңгир аннан куркып качкан итә.

— Үтерәләр! — дип кычкыра Мостаңгир.

Куышып, шаярышып аргач, табын янына утыралар. Сәлимә Мос-
таңгирыннан күзен ала алмый, үзе уйлый:

«Амин берүк, Мостаңгир! Чыннан да, илләгә чаклы сиңең белән
яшәсәң иде... Әгәр без илләгә кадәр бергә яшибез икән, безнең арада
төзәтә алмаслык хаталар булмый, дигән сүз».

Мостаңгир шәраб эчә-эчә дә, ләззәтләнеп күзләрен йома.

— Их, шәрабы ла шәрабы! Тик кабарга гына әйбер юк!

Сәлимә үпкәләгән шикелле итеп:

— Мостаңгир, мыскыл итмә инде! Якшәмбе көнне дә жикмә ин-
де миңе! Кибетләргә чыгарга өлгермәдем бит әле... Борыч тел!

— Кемнеке борычтыр бит әле!

Сәлимә кинәт әйтеп куя:

— Сыр бар суыткычта!

Сәлимә суыткычтан сырны барып алырга тели, ләкин Мостаңгир аны ишарә белән кире утырта да үзе суыткыч янына килә. Суыткычны ача, бер кап сыр ала.

— Һо! Сыр булганда кеше ярлы буламыни!.. Һо! Монда сыр бер кабарлык кына!

— Сыр бетсә, каз бар бит безнең! Каклаган каз менә дигән закуска инде!

Мостаңгир суыткычтан казы ала. Кинәт аның йөзе үзгәрә.

«Каклаган каз.. Дуңгыздан да яман күренә... Казкай-казкай, син гөнаһсыз ризык. Тик гажәп татлы аш ашаганда кашыкка килеп төшкән кыргаяк сыман син! Кем алып килде монда сине төн уртасында, мин өйдә юкта! Менә бит күпме сораулар, казкай...»

Мостаңгир казы тиз генә суыткычка куя. Төрәзә янына килеп, бер чәркә шәраб эчә.

«Юк... бу хатынга ышанмаска ярыймы соң?! Мин тинтәк, үземне дә борчыйм, аны да тынычсызлыйм, мин мескен...»

Сәлимә әле һични сизенми.

— Син мине яратасыңмы, Мостаңгир? — дип ул ирен кочаклый. Сәлимәнең башына шәраб киткән, ахрысы, ул бу сорауны көтмәгәндә бирде.

Мостаңгирга бу сүзләр әллә ничек ике мәгънәле булып ишетелде, ул Сәлимәнең кулларын муеныннан кискен генә алып ташлады.

— Сәлимә, соравыңа җавап бирми калырга мөмкинме? — диде Мостаңгир Сәлимәнең күзләренә карап.

Сәлимә гаепле кеше сыман тиз генә сүрелә, бер кавымнан әйтеп куя:

— Мөмкин... Гафу ит! Бу бик ахмак сорау булды бугай...

— Кайсы очракта бит...

Мостаңгир тагын шәраб салып эчә. Сәлимә дә, Мостаңгир да өстәл арасында сүзсез байтак утыралар. Мостаңгир аракай шешәсенә караган килеш утыра. Сәлимә почмакка бастырылган шаян кыз шикелле, үпкәләгән дә, алтыраган да.

«Яратаммы соң мин Сәлимәне? — дип уйлый Мостаңгир. — Һм... кызык... Нәрсә соң ул ярату... Нәрсә соң ул яратмау! Билгеле, Сәлимәне яратмыйм дип әйтеп булмас... Димәк, формаль логика мин аны яратам!» ди.

Ул ишетелерлек итеп сөйләшә башлый:

— Күрәсең, мин сине яратамдыр, Сәлимә!

— Ни өчен, Мостаңгир?

— Ни өчен? Ник? Нигә? Мин бу сорауларны яратмыйм, Сәлимә!

— Ни өчен?

Мостаңгир тагын бер чәркә салып эчте дә кабат тәмәке кабызды.

— Беләсеңме... — дип башлады ул йотлыгып төтен суыра-суыра. — «Ни өчен» дигән сорауда ришвәт, сәүдә мәгънәсе дә бар. Әгәр кеше «ни өчен яратасың?» дигән сорауга җавап бирә ала икән, ул сәүдәгәр, ул ришвәтче!

— Кызык икән...

— Ни өчен яратасың? Җавап: «матурлыгың өчен, батырлыгың өчен, күзтең өчен, даның өчен, машинаң булганы өчен, дачаң, акчаң күп булганы өчен»гә кадәр барып җитеп була.

Сәлимә, беренче мәртәбә күргән кебек, Мостаңгирга сәерсенеп карый.

— Ерунда, Мостаңгир!

— Ә үзең инде курка калдың, бу ни сөйли, бу бит хаклы, дип уйлыйсың!

Сәлимә, чыннан да, шулай уйлый, Мостаңгирның сүзләрендә ниндидер хаклык барын сизә, ләкин бу хаклык — бәхет китерә микән?

Сәлимә бу фикерне башына кертергә теләми: тәрәзә аша керергә маташкан чебенне сөлгә белән куган кебек, Сәлимә кулын селти башлады.

— Ни сөйлисең син, Мостаңгир, чепуха бу!

— Ихтимал, Сәлимә, ихтимал... Алайса җавап бир: матурлыгы булмаган кешенең сөөлەرگә хақы юкмыни?

Мостаңгир Сәлимәгә уйларга ирек бирә, бераздан Мостаңгир дәвам итә:

— Даны булмаган кешенең яратылырга хақы юкмыни?

Мостаңгир тагын юри тынып кала да дәвам итә:

— Ярлы кешенең, фәкыйрь адәмнең сөяргә, сөөлەرгә хақы юкмыни? Берәү батыр да, матур да түгел, ә форсат аны батыр итә, дөнья шаулы аның турында... Элек аңа игътибар итмәгән кызлар моның артыннан өерелеп йөри башлый.

— Ләкин бит бу мәхәббәт түгел! Бу — дан ярату гына! Бозык кешеләрнең яки тәҗрибәсез кызларның ялгышулары гына...

— Алайса син чын мәхәббәт белән сәүдә, расчет мәхәббәте арасындагы сызыкны күрсәт!

— Белмим... Соравыңны аңлап бетермәдем...

Мостаңгир бик нык гасабиланган, аның хәрәкәтләре кискен, төмәкә тоткан бармаклары калтырый, төмәкәне дә ул еш-еш суыра, хәтта төтен йоткандыгын үзе сизми дә кебек.

— Гейне нигә Матильдасын яратты икән? Матур булгангамы?

Тынлык.

— Ярый, матурлыгы өчендер, ә ул бозык кыздан башка матур кызлар беткәнме? Бөөк шагыйрь үзенә тиң берәр башка хатын таба алмаган булыр идеме? Үзен газапка салып, шагыйрь шуны сөя, әллә аңа җиңел булган дисеңме? Ир затының иң авырткан җире, ул да булса, аның хатыны. Әгәр сине, бармак төртеп, әнә бу ир шул хатын белән тора дип мыскыл итәләр икән, аннан да зур хурлык юк! Ләкин Гейне түзгән! Димәк, эш матурлыкта гына түгел! — Сәлимә көтә, кая борыр икән бу дип, кызыксынып көтә. — Бәлки мин тиледер... Әмма Гейне аны шул формада, шул эчтәлектә, шул килеш, шулай булган заманда яраткан... Ни өчен яраттың? дип сорасаң, Гейне үзе дә җавап бирә алмаган булыр иде. Ләкин монда мең төрле сәбәпләр бар, социаль шартлар, мохит... мәхәббәтнең аңлатып булмый торган миллион сәбәпләре бар. Бәлки Матильда шул ук гәүдәсә, шул ук матурлыгы, шул ук беркатлылыгы белән бер бай кызы булса, Гейне аңарга игътибар да итмәгән булыр иде.

— Мостаңгир, синең башың әллә ниләр белән тулган... Син нәрсә әйтмәкче буласың, моның безгә ни катнашы бар? Сәер кеше син, Мостаңгир.

Нәрсәдер сизенеп, Сәлимә кинәт туктап кала. Тик ул сүзнең кая барганын әле ачык белми. Чыннан да, Мостаңгир бит боларны тикмәгә генә сөйләми торгандыр!

— Юк, Сәлимә! — ди Мостаңгир берәз торганнан соң. — Мин үзгәрмәдем... Тик мин бүген күп сөйләшәм... Шул гына...

Икесе дә тынып кала. Сәлимә бу сөйләшүдән ниндидер нәтиҗә эзли.

Мостаңгир кызганнан-кыза бара:

— Без, Сәлимә, стандарт уй-фикерләр белән яшәргә күнеккәнбез. Иске гадәтләр белән, иске кануннар белән... Ата-бабада булмаган инде ул хатын йортына төшү, шуның аркасында күпме нервы, күпме күңелсезлек... Рамкадан чыксаң, сине фәҗига көтә, сүз, гайбәт көтә... Беләсеңме, авылда минем турыда нәрсә сөйләләр... «Мостаңгир бер карт хатынга йортка кергән, имеш, һәй, шул да булдымы ир

кеше... Ата-бабасы менә дигән иде... Бу жебегән авыз булып чыкты*, диләр. Менә мин рамкадан, авыл стандартыннан чыктым... Яхшылык, матурлык өчен кем дә яратырга риза! Ө менә син гарип, фәкыйрь бер җанны яратып, аңа гашыйк булып кара. Шуңа көчең җитмә синең, юкмы? Син дип мин синең турыда сөйләмим... Син аны күз алдына да китерә алмыйсың! Бар әдәбиятта андый кешеләр, тормышта да бар. Мәхәббәтнең нигезендә мең төрле сәбәп ятарга мөмкин...

Мостаңгир, артык эчкәре кереп киткәнлеген сизенеп, тәрәзә янына килә. Урамда тынлы оркестр уйный. Сәлимә дә Мостаңгир янына килеп баса.

— Кемнедер күмәләр... — диде Мостаңгир сүзне икенчегә борасы килеп бугай.

Ләкин Сәлимә дөшми.
— Берәүләр ял итә, берәүләр кабергә керә! — ди Мостаңгир. — Яшь кыз, ахры.

— Баш очында егете бугай... — ди Сәлимә.

— Яратышкан чаклары да, безнең кебек ачуланышкан чаклары да булгандыр... Мәхәббәт булгандыр! Хәзер юк инде ул мәхәббәт!

— Нигә юк булсын! Аны ире һаман яратадыр.

— Аны түгел, Сәлимә! Табутта ятучыны түгел! Аның җанын. Ө җан ярату ул абстракция... Символ. Хәтер. Томанлы хыял. Ниң шигем юк, аларны чын мәхәббәт бәйләгәндер. Ләкин кая ул? Кыз үлде... Ул инде кеше түгел, ул өмет! Кайчандыр егет сөйгән кызның калыбы. Ө мәет белән тере кеше арасында мәхәббәт булуы мөмкин түгел! Димәк, ире аның рухын яраткан. Үтәр берничә ел, вакыт, вакыйгалар, егет аңында бу кыз образы юылып. Егет көнкүреш мәшәкатләренә кереп батар. Икенче мәхәббәт монысын кысырыклап чыгарып. Чөнки абстракт мәхәббәткә караганда реаль мәхәббәт куәтлерәк, көчлерәк...

— Җитте, Мостаңгир!

Сәлимә өстәлне җыештыра башлый.

— Килешмисеңмени? — диде Мостаңгир, Сәлимәгә булыша-булыша.

— Белмим, Мостаңгир... Ләкин сине тыңлавы имәнгеч!

— Нишләмәк кирәк, кайвакыт кешеләр реальлектән китеп, иллюзияләр белән яшәүне рәхәтрәк табалар, икенче очракта шул ук кешеләр, ерак иллюзиягә ымсынмыйча, чынбарлыкка омтылалар.

— Синәң бүген кәфеңдә эллә нинди... Сәбәп нәрсәдә, белгән юк!

— Сәбәбе бар, Сәлимә!

— Нәрсә сәбәп?

— Каз?

— Нинди каз?

Мостаңгир Сәлимәнең ике аңагынан тотып күзләренә карый. Үбә. Ләкин бу салкын үбү.

— Мин шаяртмыйм... Менә бу каһәр суккан казны китерүче миңа каршы очрады. Аның исеме Михаил! — диде Мостаңгир салмак кына. — Һәм ул синәң күптәнге танышың... Кичер мине, Сәлимә, мең тапкыр кичер... Сөям сине, үлеп яратам... Ләкин бу сөюнең ләззәтенә караганда миһнәте күбрәк... Шикләнем, үрсәләнем...

Сәлимә, Мостаңгирга караган килеш, ни әйтергә белми аптырап, басып тора.

«Мостаңгир, ни сөйләсең син!...» дип уйлый Сәлимә.

— Мостаңгир, — диде Сәлимә пышылдап, — Мостаңгир, зинһар, кабат бер сүз дә әйтмә...

Сәлимә кухняга чыгып китә.

Мостаңгир уйлый:

«Синә жиңел... Син миннән шикләнмисең!.. Син хатын-кыз... сизе-
нәсең... хыянәт булдымы, юкмы!»

Ишетелерлек итеп кухняга таба борылып кычкыра:

— Ә мин белмим... белмим!.. Сөйдем сине, ә кая соң бәхет?! Кая
соң тыныч тормыш, бер-береңне аңлап яшәү?!.

Кухнядан сулкылдап елаган тавыш ишетелә.

6

...Бу хәлләрдән соң Мостаңгир бөтенләй үзгәрде. Үткен сүзлә, сау-
сәләмәт кеше боекланды, аның каш араларында жыерчыклар хасил
булды. Мостаңгирны көнләшү, икеләнү, ышанмау эчтән әкрән генә
кимерә башлады. Ул эштә дә сүлпәнләнде. Завод өчен үләрдей булып
янып-көйләре сизелеп сүрелде. Инде ул хәзер атлыгып өйгә кайтмый.
Кайда да булса тоткарлану, сыныкка сылтау табу ягын карый. Ә
сыныкка сылтау һәр сәгать, һәр очрак, һәр почмак саен табыла да
тора.

Бу үзгәреш, бу киеренке хәлләр Сәлимәне дә йончытты. Нишләсен
соң ул? Гафу үтенсенме? Ни өчен? Аның гаебе нәрсәдә?

«Үтәр әле... тора-бара бар да рәткә керер», — дип, Сәлимә юкка
гына хыялланды.

Бу юлы да Мостаңгир тән уртасында гына кайтты.

— Бик соң... кайда булдың? — дип сорады Сәлимә ирен чишен-
дергәндә.

Мостаңгир ирен кырыллары белән генә елмайгандай итте дә:

— Синең ни эшең бар? — дип әйтә салды.

Сәлимә дөшмәде. Менә хәзер хатыны битәрләргә тотыныр, нигә
эчәсең, ни кайгың бар, фәлән-фәсмәтән, кебек сүзләр белән сүгәр, дип
уйлаган иде. Ләкин Сәлимә аны тыныч кына чишендерүендә булды.
Көткәне расланмагач, Мостаңгирның ачуы кабарды. Аның кем белән
булса да әрләшәсе килә иде.

Әле бер якка, әле икенче якка байтак вакыт чайкалып утырган-
нан соң Мостаңгир:

— Синең ни эшең бар? — дип кычкырды. — Актык акчамны
эчәммени? Яисә балам авызыннан ризык тартып алып эчәммә?

Сәлимә, исерек кешене котыртканчы, дөшми калуың яхшырак
дигәндәй, артык тынычлык белән, пөхтәлек белән Мостаңгирның
киемнәрен төрөп куйды.

Мостаңгир сикереп торды да Сәлимәнең ике беләгеннән каты итеп
тотты. Сәлимә чыраен сытты. Ләкин бер сүз дә әйтмәде.

— Ник дөшмисең? Ник син ирең белән сөйләшмисең?!

Мостаңгир гадәттән тыш каты кычкырды. Гомердә булмаган бу
тавыш Сәлимәне чыгырыннан чыгара язды.

— Бик нык үзгәрдең син, Мостаңгир! — диде Сәлимә.

Матур гына башланган тормышның кинәт үзгәрүенә аяныч та,
ирен кызгану, хәтта кимсетү дә бар иде аның сүзләрендә.

Мостаңгир кинәт айнып китте. Аның куллары сәлпәрәеп төште.
Әле яңа гына ажгырып торган кыяфәтле ир, кыйнап ташланган кеше
сыман, бөкшәеп калды.

Сәлимә кухняга кереп тәрәзә яңагына сөялдә дә, тыела алмыйча,
үкси башлады.

Бу елау куркудан түгел! Гарьлектән дә түгел! Ни өчен елаганын
ул үзе дә белми. Бу елау зур бәхетне каплап килә торган билгесез
кара болытның котылгысыз якынаюын сизенеп елау иде.

Мостаңгир, нишләргә белмичә, Сәлимәнең елаганын тыңлап тора...
Ул тирән көрсенеп куйды. Мостаңгирның жылкәсеннән авыр йөк төш-

көн сыман булды... Ничектер аңа жеңел булып китте... Э-э, менә нәр-сә кирәк булган икән аңа! Сәлимәнең елавы... Мескен хатын-кызның шушы таза ире алдында яшь түгүенә мохтаж икән Мостаңгир. Елый бит... Димәк, мин хужа монда! Мостаңгир ипләп кенә урынына барып ята.

Мостаңгирга хәзер жеңел... Бик тә жеңел...

Аның каравы, хәзер Сәлимәгә авыр. Бик авыр...

Мостаңгир Сәлимәне кызганып куйды... Кызгану идеме соң бу?.. Әллә Сәлимәне иркәләү, ярату теләге идеме?..

Ул торып утырды. Кухнядан Сәлимәнең еш-еш сулкылдавы һаман ишетелә иде... Ниндидер карарга килеп, Мостаңгир кухняга юнәлде.

Ул, нәрсәдән башларга, нинди сәбәп табып юатырга дигән сыман, аптырашта калды. Әйдә, ятыйк инде, дип әйтеп булмый бит. Тик кенә торганда, кулыннан тотып та булмый. Үзләре янәшә генә тора-лар. Араларында упкын. Башка чакта Мостаңгир Сәлимәне тота иде дә кочаклый иде. Тота иде дә теләгән чаклы үбә иде. Теләсә, кенә буге күтәрәп йөри иде. Бүген... арада упкын бар... Бу упкынны чыгу өчен нишләргә соң? Менә мәсьәлә!

Бәй! Үз хатыны ла! Тотарга да күтәрәп алып чыгарга!

Мостаңгир Сәлимәгә үрелде. Ләкин, кайнар самаварга тигәндәй, кулын тартып алды. Болай торып икесенә дә авыр газап иде. Сәлимә бүлмәгә чыгып китте. Мостаңгир, тугры маэмай шикелле, аңа иярде.

Сәлимә тахтага утырды. Мостаңгир да кыюсыз гына аның янына килеп басты.

Сәлимә инде тынычланды. Бик озак азапланганнан соң, ни булса да булып дип, Мостаңгир аның кулын алды. Мостаңгирның йөрәге дөнья куттарып дулдый. Ул каушый, әйтерсәң лә беренче мәртәбә кызлар кулына үрелә! Кулын тартып алмаса ярар иде дип курка. Сәлимәнең кулы ихтыярсыз иде. Кул жылысы тән буйлап йөгәрә-йөгәрә йөрәккә кадәр барып житә. Мостаңгир Сәлимәнең кулын кысты да үз яңагына куйды. Кул һаман ихтыярсыз. Мостаңгир сакланып кына хатынының беләгеннән тартты. Сәлимә, карышмыйча, пренең күкрәгенә ауды.

Ауды да тагын слай башлады.

Мостаңгир тәмам айныды, чын күңелдән хатынын юата башлады:

— Я, я, бетте, Сәлимә!

Мостаңгир аның күз яшьләре белән юешләнгән тозлы бит алмаларын үпте. Сәлимә дә Мостаңгирны кочаклады.

Кайнар сулыш, тузган чәч, күз яшьләре катнаш мэхәббәттән башка барысы да: көнләшү дә, ачыну да юкка чыкты.

7

Иртөгесен алар икесе дә, кичен бернәрсә дә булмагандай, көр күңел белән уяныдылар.

Сәлимә көзгә каршында чәч төзәтә. Авызындагы каптырмаларын берәм-берәм алып, чәченә кадый. Мостаңгир аны көзгедә күрә. Байтак вакыт карап ятканнан соң ул, сикереп тора да, көзгә янына килеп, Сәлимәне кочаклап ала. Мостаңгир Сәлимәнең беләген үбәргә үрелә, шул чак кара янган жирне күрә, туктап кала. Кичә булган хәлләр, сүзләр хәтеренә килә. Аңа шулкадәр уңайсыз, читен, оят булып китә. Ул:

— Кичер, Сәлимә! — дип пышылдый.

Сәлимә, бер сүз дә әйтмичә генә, Мостаңгирга сарыла.

Шулай итеп жил-яңгыр үтеп китә. Ялт итеп кояш чыга.

Бик озакка сузыла бу кояшлы, кызу көннәр. Ләкин гомер буге кояш булып торса, игеннәр корый, амбарлар, чоланнар бөртөксез кала. Менә шул вакыт әллә каян гына яңгыр болыты килеп чыга да атналар буге яварга тотына.

8

Мостаңгир күңелен тагын шик баса. Көнләшү талый аның бәгырен. Инде чыдар хәле калмагач, йотлыгып-йотлыгып сыра эчә. Күңел ачыла.

Мостаңгир уйлары:

«Чукуынсын ла дөнъясы! Китәргә кирәк хатыннан. Чиберләр бетмәгән... Иргә чыкмаган яшь кызлар күпме йөри, үз цехында гына никадәр... Болай аны да, үземне дә тилмертәм генә...»

Мостаңгир тагын сыра каба. Сыра шактый ук тәэсир итә. Ул ниндидер көй шыңшый башлый...

— Башкалар да-ай... бетмәгә-ән...

Аңа хәзер жиңел. Бетен дөнъя матураеп киткән шикелле тоелды аңа. Хәтта жырлыйсы ук килә.

— Бете-рәдер хәсе-рәтле уй-ларны...

Якында гына «сыйланасыңмы»? дигән тавыш ишетелде.

Мостаңгир күтәрелеп карады. Бу Сәлимә булып чыкты.

— Күзәтәсеңме? — диде Мостаңгир.

— Күзәтәм! — диде Сәлимә.

— Һм... ире эчә, хатыны интегә инде...

— Мостаңгир, әйдә кайтыйк, монда уңайсыз!

9

Мостаңгир ике кулы белән башын тотып утыра. Сәлимә аңа чәй ясый. Мостаңгир, гаепле кеше сыман, идән тактасындагы ботак эзенә текәлгән дә дөшми. Сәлимә дә дөшми.

«Юләрлек... беткә ачу итеп, тунны утка ыргыттым бугай... юләрлек... Кичә тузынмадым микән... сүгенмәдем микән...»

Мостаңгир көрсенеп куя.

«Җитте... яхшы гына яшәргә кирәк... Болай булмый... Вакыт үтәр... бераздан онытылыр... юньләп кенә яшәргә кирәк...»

— Яңа ел килеп җитә бит... нишлибез, Мостаңгир? — диде Сәлимә.

Мостаңгир моны көтмәгән иде, бераз аптырап калды.

— Бер кая да барасым килми... Өйдә генә, икәү генә утырырбыз.

— Тел очымнан алып әйттең... Мин дә шулай итәсе иде дип торам...

10

Бәйрәм алдыннан Мостаңгир белән Сәлимә өй жыештырырга булдылар. Келәмнәрне чыгарып кактылар. Идәннәрне яхшылап ялтыраттылар. Гөлләрнең тузаннарын серттеләр. Бәйрәмгә бар нәрсә дә әзер.

— Ибне Мостафа Җиһангир улы Мостаңгир хәзрәтләре, боерыгыз!

Сәлимә Мостаңгирны өстәл янына чакыра. Мостаңгир буй-буй халат кигән, башында ак сөлгедән ясалган чалма. Ул, чыннан да, хан шикелле, гаять зур тантана белән килеп, аякларын бөкләп тахтага утыра.

— Икенче сортлы хуш исле һинд чәеннән җитешегез, солтаным!

— Әй, хезмәтчеләр! — Мостаңгир өч тапкыр кул чаба. — Ибне Мостафа Җиһангир углы Мостаңгирның хәләл җефете Сәлимә ханымга яңа ел бүлгән китерегез!

Мостаңгир, сикереп төшө дә, икенче бүлмөгә чыгып нидер алып керә. Ул Сәлимә алдына килеп баш ия, бүләкне тапшыра да тиз генә тахтага менеп баягыча аяк бөкләп утыра.

— Җарияләр! — дип кычкыра Мостаңгир. — Җарияләр! Сәлимә ханым-бикәгезгә киенергә булышыгыз!

Сәлимә төргәкне ача.

— Энекәйләрәм! — дип аптырап, гаҗәпләнеп кала ул. — Калфак!

— Ошбу энҗеле калфакны сезләргә безләрнең әнкәсе Васбижиһан карчык бүлөк итә. Васбижиһан карчык үлгәндә углы Мостаңгирга: «Углым, өйләнгәч, хатыныңа бүлөк итеп тапшырырсың! Бу калфак сизгә киленчәк туйга кигәннән генә туза торганнарда түгел. Сигез буын кыз-кыркыны аны киеп гомер кичергән, ләкин аның энҗеләре, асылташлары кыршылмаган да! Әманәтем шул: бәхетле булсын хатының синең белән!» — дип әйтеп калдырды. Алыгыз, Сәлимә ханым, алыгыз да әнкәмнең васыятенә тугры булыгыз!

Сәлимә калфакны кия. Калфак шундый матур, Сәлимәгә бик тә килешә. Сәлимә көзгә янына килә. Соңгы мода белән тегелгән, бәбәй итәкле кыска күлмәгә дә, калын оltанлы бизәкле читегә дә, әле генә кигән калфагы да Сәлимәне гаҗәп бизиләр: нур өстенә нур өстиләр.

Шул чак Кремль сәгатә суга башлый.

Мостаңгир шампанское ача. Ике чәркә дә чемердәп торган эчемлек белән мөлдәрәмә булып тула. Ике чәркә зеңгелдәп чәкәшә. Зеңгелдәү тынып бетми, звоночка басалар.

— Яңа елны гына көтеп торган соңга калган бер юлаучы! Керез, аягыгыз төкле булсын! — ди Сәлимә.

Мостаңгир ишекне ача. Ишектә яшь кыз белән бер егет.

— Гафу итегез! — ди кыз һәм эчкә уза. — Сәлимә апа шушында торамы?

— Сәлимә, сиңа! — дип кычкыра Мостаңгир.

Сәлимә йөгереп килә.

— Исәнмесез, Сәлимә апа! Сез мине танымыйсыздыр инде! Мин Иштирәктән...

Сәлимә кызны кочаклап ала.

— Үтегез... үтегез... Мостаңгир, булыш!

Мостаңгир егет кулындагы төргәкне алып урындыкка куя. Сәлимә кызны чишендерә.

— Бик вакытлы килдегез... Узыгыз, уз!

— Гөлчирә белән икебез дә яңа ел белән котлыйбыз сезне! — ди егет һәм Сәлимәгә чәчәк суза.

— Бу — минем ирем Сәмит була! — ди Иштирәк кызы.

— Уһу, алайса ике бәйрәм...

— Без бер техникумда укыйбыз... Сәлимә апа, мин сезне хәтерлим әле... Сез авылда, малайлар шикелле, атка атланып йөри идегез. Барсы да көлә.

— Булды... булды... мин абыйның атын кардунга меңгәрә торган идем...

Сөйләнә-сөйләнә өстәл тирәли утыралар.

— Мин Гыйләжетдин кызы булам...

— Ә-ә, шулай уйлаган идем аны, нәкъ Гайшә апага охшагансың...

— Минә әнигә дә, әтигә дә охшаталар...

— Син бит әле менә болай гына идең... Инде кияүгә чыгарга да өлгөргәнсең...

Мостаңгир аларның сүзен бүлдә:

— Әйдәгез әле, яңа ел хөрмәтенә...

— Танышу хөрмәтенә...

— Яшь гайлә хөрмәтенә...

Дүрт чәркә бергә чәкәшә.

Шәраб эчкәннән соң чәнечке-пычак тавышлары гына кала. Тынлык. Бар да ашау белән мәшгуль.

— Кайда укыйсыз? — дип сорый Сәлимә, егетне сүзгә тарту йөзәннән.

Егетнең авызында азык. Ул тиз генә җавап бирә алмый. Бу пауза аңа бик тә кыен. Ул тиз-тиз чәйнәп азыгын йота. Тончыга. Йөткәрә башлый.

— Ашыкма, Сәмит! — дип кыз аның аркасына йодрыгы белән суга. Көлешәләр.

Егеткә уңайсыз. Җитмәсә, галстугы да комачаулап тора. Аның өчен кыз җавап бирә...

— Без кулинарныйда...

— Мм... алайса каты-коты яратасыздыр...

— Юк шул, Сәмит баллы нәрсәләр яратмый... Ул ветеринарныйга кермәкче иде...

Ашауны дәвам итәләр.

— Без укып бетерүгә район үзәгендә кулинарный цех ачыла... Икәүләшеп шунда кайтырга исәплибез...

— Чәркәгезне болайрак куегыз әле, яшьләр! — ди Мостаңгир.

Чәркәләр шәраб белән мөлдәрәмә тула.

Гөлчирә кинәт сикереп куя:

— И-и, Сәмит, син дә әйтмисең тагы... Онытып торам икән лә... Туган апагыз, Сәлимә апа, сезгә яңа ел бүлгәе җибәрде... Инде узган атнанук алып килгән иек... Юри бүгенгә саклап тоттык китермичә... Сәмит!..

Сәмит алгы бүлмәдән төргәкне алып керә. Кыз төргәкне Сәлимәгә тоттыра. Сәлимә төргәкне сүтә.

— Туган апагыз, Сәлимә каклаган каз ярата, ди... Мин әйтәм, Сәлимә апа ач түгел ләбаса. Казанга азык төяп йөрергә... Барыбер биреп җибәрде...

— Бик зур рәхмәт, Гөлчирә сеңлем! Хәзер без аны... Мәле, Мостаңгир, туракла әле казны... Ике канаты безгә — кызларга. Тәпиләре сезгә...

Кыз рәхәтләнәп көлә. Егет елмайгандай итә. Сәлимә дә көлә. Мостаңгир җитди.

— Ярый, Сәлимә апа, без кузгалдык. Сәмит!

Сәмит тә, кыз да тора.

— Нигә, кая барасыз?.. — ди Сәлимә.

— Без шулай, Сәлимә апа... Без төне буге кунактан-кунакка йөрергә сүз бирдек Сәмит белән... Үзәбез кунак чакырмадык. Үзәбезне дә чакырмадылар... Менә шулай итеп, бүген таң атканчы танышларыбызга чыгарга исәп... Общежитие туйдырды инде... Болай ичмасам кызыграк... Ярый, хушыгыз!

Яшьләр чыгып китте. Мостаңгир белән Сәлимә икәүдән-икәү генә калды.

— Бәй, син әле һаман казны кискәләмәдеңмени? Каяле...

Һични абайламыйча Сәлимә каз туры башлый.

Сәлимә зур бер кисәкне Мостаңгирга суза.

Урамда яңа ел каршылаучылар шаулаша. Күршеләрдән музыка ишетелә.

Мостаңгир бер сүз дә дәшмичә Сәлимә сузган ит кисәген ипләп кенә ала. Сәлимә үзенә дә кисә. Икесе дә чәркәләрен күтәрәләр.

— Яңа ел белән котлыйм сине, Мостаңгир! — ди Сәлимә.

— Мин дә сине тәбриклим! — ди Мостаңгир.

Шәраб тулы чәркәләр тияр-тимәс кенә чөкәшә: һавага ыргытылган пычкы тавышыдай, пыяла зыңгылды.

Галимжан Латып

Тау тәкәсе

Кыя ташта тау тәкәсе,
Мин — мин микән,
Мин кем икән,
Дигән кебек кыяфәте.

Тәкәббер һәм горур тора
Югарыда.
Әйтерсең ул күктән иңгән
Тау башына яңа гына.

Ә мөгезе,
Мөгезе аның
Бөдрәләнәп тора,
Бөтереләп.
Бер карасаң,
Кыя ташка
Менгереп куйган һәйкәл кебек.

Бар син аны
Кара тотып,
Артыннан куып житеп.
Яраткандыр аны дөнья
Горурлык символы итеп.

Камчы

Бохарада әмир резиденциясенә керә торган зур
парадный капкага камчы элөп куелган.

Адәм кулы күтәрәлмәс,
Кара камчы.
Яман камчы.
Камчы буйлап
Тып-тып итеп,
Тама сыман
Кызыл тамчы.

Кызыл тамчы —
Кеше каны.
Чыгар-чыкмас кеше жаны.
Буйсындырмак булган эмир
Камчы белэн бу дөнъяны.

Язган тарих ямышларны,
Язган адәм каны белэн.
Күпме жаннар изге юлда
Кансыз калып, янып үлгөн.

Янган балкып
Яшь егетләр,
Өлкән ирләр,
Чая кызлар.
Алар һаман
Яши янып,
Тираннарны тарих сызган,
Бөтенләйгә,
Мәңгелеккә сызган.

Миражлы

Үткән кеше
Кәрван белән
Ком сәхрәсен,
Далаларны.
Сизмәгән дә
Эссе чүлдә
Кара чәче
Агарганны.

Жил югында
Ком чүлләре
Тора тып-тын.
Жил кузгалса,
Диңгез кебек
Дулкын-дулкын.

Көпә-көндөз
Кеше монда
Мираж күргән.
Бер йотым су
Табалмыйча
Янып үлгән.

Су патшасы
Үтте моннан
Комны ярып.
Алда арык,
Уңда арык,
Сулда арык.

Сазкамышлар,
Төнбоеклар
Тирә-якта.
Акчарлаклар,
Тәкәрлекләр
Оча хәтта.

Пешә карбыз,
Пешә кавын,
Пешә жиләк.
Мираж инде
Бөтенләйгә
Киткән, димәк.

Дәхканнарның
Күңеле шат,
Йөзе якты.
Виноградлар,
Гранатлар
Балдан татлы.

Дөя йөргән
Юллар буйлап,
Корыч айгыр
Гөжләп үтә.
Газапланмый
Кеше жаны
Кәрваннарны
Көтә-көтә.

«Миражлы»га¹
Корыч атлар
Килеп туктый
Жилеп-жилеп.

Ерак жирне
Якынайтып
Килде бәхет,
Килде ирек.

Бер коеп яусын иде

Кара-Комда кызык исе,
Кемдер ут якканмыни,
Табаннарга, чыдап булмый,
Дөрләп ут капканмыни.

Без түгел, дөяләрнең дә
Юк чыдар әмәлләре.
Мираж күрәләр гел алар:
Чишмәле, әрәмәле...

Муеннарын алга сузып,
Дөяләр йөгәрешә.
Инде су эчәм дигәндә,
Дулкыннар ары күчә.

Кайнар ком. Бата аяклар,
Буыннар шундый арый.
Дөяләр бара-бара да
Тукталып күккә карый.

Ичмасам яңгыр дигәнең
Бер коеп яусын иде.
«Ходайның» сулы чиләге
Дөбердәп аусын иде.

Сөенер иде тереклек,
Шатланыр иде кырлар.
Далалар буйлап еракка
Китәрләр иде җырлар.

Чигенә

Эссе чүл. Күктә ут шары,
Миләрең кайнап чыгар.
Кайдадыр елан сызгыра,
Кайдадыр шаулый чинар.

Су. Канал. Зәңгәр арыклар,
Сулышы далаларның.
Ясала исем туйлары
Яшь, яңа калаларның.

Чигенә Кара-Ком чүле,
Чигенә яшел ярга.
Бәйрәме, сабан туйлары
Бар әле аның алда.

¹ Миражлы — ком даласындагы тимер юл станциясе.

Рәхмәт Кызыл Октябрьга

Зәңгәр үзән,
Зәңгәр шәһәр,
Зәңгәр икән йортлары.
Безнең поезд зәңгәр вокзал
Перронына туктады.

Арыклар да зәңгәр икән,
Каналлары да зәңгәр.
Күкләре, офыклары да,
Базарлары да зәңгәр.

Әй, Фирганә, Фирганә,
Кергәнсең син жырга да.
Мондагы кебек чинарлар
Юктыр бөтен дөньяда.

Бу урамнардан Чанышлар
Ат чаптырып үткәннәр.
Жилфер-жилфер байракларны
Көчле куллар күтәргән.

Фирганәдә Гөлчәһрәләр
Хәтерлиләр үткәнне:
— Рәхмәт Кызыл Октябрьга,
Чадраларны күтәрде.

Кузгала алга турпоезд
Коканда якларына.
Әйтерсең очып барабыз
Буденный атларында.

●
Үзбәк сәнгатенең беренче карлыгачы
Нурхан Юлдашева истәлегенә.

Утызынчы еллар. Фирганә
зал тутырып жыйган халыкны.
Әйтерсең лә сәхнә түрөндә
таң йолдызы балкып кабынды.

Жырлый Нурхан. Жырлый һәм бии,
әсир итә залны, дөньяны.
Сүтелә дә, шулай сүтелә
кабатланмас жырлар йомгагы.

Сыешалмый жырлар залларга,
ташны ярып чыга урамга.
Моң чишмәсе булып, чылтырап,
ята жиргә, ята юлларга.

Жыр дигәнәң шундый хикмәтле,
бер башланса, алар тынмыйлар.
Бар дөньясын онытып, кыз-кыркын
чадраларын ачып тыңлыйлар...

Күрә алмый жырны дошманнар:
«Кыз эчендә шайтан бар», — диләр.
Чакырып алып жырны «кунакка»,
Йөрәгенә пычак кадыйлар.

...Театрлар — Нурхан исемдә,
шәһәрләрдә — Нурхан урамы.
Чадраларны салган кичләрнең
төштә жиргә якты нурлары.

Геннадий Паушкин

ИДЕЛ ТУГАЕНДА

1

Идел-Кама дәүләт заповеднигы үзенә аерым ике участоктан тора. Раифа заповеднигы Казаннан көнбатыштарак, егерме биш чакрым читтә, автобуста барсаң, бер сәгатьлек юл. Икенчесе Саралан заповеднигы. Шәһәрдән көньякта, Каманың Иделгә койган жиренә урнашкан. Биредә Куйбышев сусаклагычының нык жәелгән жире. Саралан участогының югары өлеше Идел ярында, түбәнгесә — берничә утраудан тора. Көнъякта, Идел белән Кама кушылган жирдә «Орнитология утары» бар. Аның көньяк-көнбатыш ярын Идел, ә көньяк-көнчыгыш ярын Кама суы юа. Идел

буйлап өстәрәк — «Зур утрау» һәм су астына китми калган берничә вак утрау бар. Заповедникның Саралан участогы Идел бие калкулыгының үзәк өлешендә, катнаш урманнар белән урман-далалар чигендә утыра. Артык зур булмаган мәйданда (3686 гектар) ылыслы, яфраклы агачлар үсә, дала җирләр, сазлыklar очрый һәм сусаклагычның яшь агачлар белән капланып килгән ярлары күренә.

Элек биредә Идел буйлап уннарча чакрымнарча чабулык болынар сузылган, язгы ташу вакытында ярларыннан чыккан Идел суы күз күреме еракларга жәелгән. Утлауларны да су баскан. Түбә җирләрдәге яшел агачлар гына башларын җилгә чайкап утырган. Май ахырларында су киткән, елга иске эзенә төшкән, су астында яткан вакытны кайтарып алырга ашыккандай, котырып печән үскән, очар кошларны, җитез жанварларны яман күздән саклап, тирә-якны яшеллек каплаган, печән шундый калын булып үскән, кай елдарны болын каравылчысының атын да күмәрлек булган, ат өстендә барган каравылчы үзә чөчәкле үлән өстеннән шуышып барган кебек күренә икән.

Сул якның төбәнәк ярында сыек тал чыбыклары арасыннан якты күзләрен елтыратып утырган күлләр теземә китә. Күл өстеннән уктан җитез шәүлегән очып үтә, төркемә белән үрдәкләр күтәрелә дә, бер биеклеккә җиткәч, таудан шуып баргандай иркен хәрәкәт белән сары камышлар арасына төшеп утыра. Озын тәпиле чөддиләр сызгырынгалап комлы яр буеннан йөгереп үтә. Тартай муенын сузып үлән арасынан нидер эзли. Торымтай яр буеннан үрелеп тузбаш

елан күзли; югарыда, биектә, нәкъ болытлар астында, ак койрык — бөркет канат какмый оча, Идел култыгында акчарлаklar балык аулый, сазлыктагы юлбасар-текә түшлө чөлән канатларын авыр селтәп очып китә.

Болын өстендә гаҗәеп бер тынлык хөкем сөрә. Кем дә юк, тик йокысыз балыкчылар гына әледән-әле күченеп урын сайлыйлар һәм күл төбөндә май жыеп яткан алабугаларга кармак салалар. Күлләрдән табан балык та, бөртәс, чабак, кара балык та тотып була торган иде. Чуртаннар күп булган, хәтта язгы ташуда кереп калган жәеннәр дә очраштыргалаган.

Августта пәрәвез сарган кара карлыганнарны чиләкләп жыясың, аның артынан кара бөрлегән өлгерә, октябрьда инде гөлжимешкә йөрисең.

Авыл хужалыгы фәннәре кандидаты, РСФСРның атказанган урманчысы, тумышы белән шушы яklar кешесе булган Николай Владимирович Напалков Төтештән алып Кама тамагына кадәр Идел буенда тоташ болыннар жәелеп яткан вакытларны сөйләде миңа. Язларын аларны су баскан. Ә жәен печән үскән. Бер көч куймыйча ел саен гектардан 65 әр центнер печән чабып ала торган булганнар. Кама Тамагында әзерләнгән печәнне пресслап бәйләгәннәр дә хәрби складларга озатканнар. Рус кавалериясе тулысынча Кама Тамагы печәнә белән тукланган. Менә шул байлык хәзер су астында калган.

Зур су балык үрчәтер өчен уңайлы булып дип уйлаган идек. Киресенчә булып чыкты. Июльдә елга өстә яшыкелт-зәңгәр үсемнәр белән каплана һәм балык тончыга. Элегрәк Иделдә чөгә балыгы күп иде. 1921 елның кышында балыкчы ятмәсенә житмеш ике потлы кырпы балыгы өлөгүен Төтештә өлө дә сөйлиләр. Бөкөдән аны атлар белән тарттырганнар. Кырпының башы өлө дә Казан университетының зоология музеенда саклана.

Хәзер су ярдан-ярга егерме километрлап жәелгән. Дингез дип әйтерлек, бер генә дә тыныч көне юк, ак төпилә көчлө дулкыннар ярга кага һәм язгы ташкында йомшаган жирдән зур-зур кантарлар китеп ала...

Сусаклагычны проектта күрсәтелгән тирәнлектә кадәр су белән тутыру язгы ташу вакытларына туры килә. Болыннарны су басканда калку жирләр утырып кала һәм шунда суыр тычканнар, кәлтә һәм тузбашлар, бакалар жыела. Әмма су күтөрелә бара, бу жирләргә дә күмеп китә, шул вакыт төрлө авырулар таратучы канечкеч хәшәрәтләргә, авыл хужалыгы һәм урман корткычларын юк итүче барлык жир-су жәнлекләре кырылып бетә. Зоологлар: гөберлә бака — ачык жирләргә, сасы бака, йорт бакасы, кәлтәләр, биргәк тө жизбаш елан, гади кара еланнар — урманнарны, яшел бакалар, су еланнары, тузбашлар суларны һәм яр буйларын «чистарта» дип сөйлиләр. Бүгенге көндә амфибияләрдән күл бакасы, гөберлә һәм сасы бакалар, сөйрәлүчеләрдән тузбаш, кара елан, жизбаш еланнар гына сакланып калган. Аларның яшәргә сәләтле булуларын, яңа шартларга яраклаша алуларын галимнәр «экологик пластиклык» дип атыйлар. Сусаклагыч төзелгәнгә кадәр кошлар өчен азык булып хезмәт иткән күп санлы тереклек ияләре шундый сыйфатлары булмау аркасында су астында калып һәлак булдылар. Гагара, чөлди, елга һәм дингез акчарлакарының күбесе жир-су хайваннары белән туклана, бүдәнә карчыгасы, бөркетләрнең кайберләре һәм чөдиләрнең аерым төрләре сөйрәлүчеләргә аулай, болганчык суда балык тоту кыен булганда буа бакасын һәм аның уылдыгын кыр үрдәгә ашый. Шуш азыклар житәрлек булмаса, кечкенә кошлар үлөп бетә, зурраклары үрчүдән туктый — зоологлар шулай ди.

Болыннар су астында калгач, кошлар яңа жирлەرگә китергә мәжбүр булдылар. Су бую болыннарында тилгән, торымтай, мәче башлы ябалак, аккойрык-диңгез бөркетә яши иде. Хәзер саз карчыгалары да бирегә көнъякка очышлы гына утыралар. Элек су бую болыннарында яшәгән кайбер кошлар үзләренә хас булмаган урыннарға оя кора башлаганнар, кайбер кошларның исә, гомумән, оя кормыйча, бала чыгармыйча яшәүләре билгеле булды. Туган йорт инстинкты аларда бер квадрат метрга кадәр генә. Бу кошлар таныш жирләр өстеннән очып йериләр, әмма ояларын таба алмыйлар. Яңа шартларға кара каргалар, күкшәләр, шәүлегән, песнәк, уткойрыклар гына яраклаша алды. Елга бую болыннарында яшәмәгән кошларға сусаклагыч тәэсир итмәде. Чөнки тургай, кара бүрек, чечет, кыр тавыклары бу болыннарға очып барышлы гына тукталалар иде.

Соңгы елларда балык ашаучы ерткыч кошлар — тилгәннәр, аккойрык-диңгез бөркетләре ишәйде. Куйбышев сусаклагычында суның бер артып, бер кимеп торуы, көчле жылларнең зур дулкыннар кубаруы аркасында, балыклар ташларға, агач төпләренә бәрелә, су астындагы ботак араларына кереп кысыла. Үлгән балыклар кошлар өчен жиңел табыш була. Язын, ермак һәм култыкларның төбә ачылган чакта, алабуга һәм чуртаннырның сай жиргә чәккән уылдыклары һәлак була.

Су басу проектын эшләгәндә бу мәсьәләләргә искә алдылармы соң?

Сараланда СССР Фәннәр академиясе Казан биологик институтының зоология лабораториясе эшли. Аның беренче мөдире биология фәннәре докторы Виктор Алексеевич Попов булды. Хәзер ул Казан дәүләт университетының табигатьне саклау һәм биогеоценология кафедрасын җитәкли.

Заповедникның Саралан участогы, махсус әдәбиятта күрсәтелгәнчә, «Сусаклагычның урман, болын һәм сазлы жирләре флорасын озак еллар бую күзәтергә, су басу күренешләренә тәэсирән өйрәнергә бик җайлы урын». Казан галимнәренә тикшеренүләре тугайда яшәгән җәңлекләренә бик азы гына күчеп китүен, күбесенчә, бүленеп калып, су басканда һәлак булуын раслый. Шуның өстенә жылларда һәм бигрәк тә язгы ташуларда, су белән ашалып, яр буйлары җимерелә, су читендәге туфрак һәм үсемлекләргә ком баса.

Лаборатория яр бую геобиоценозларының формалашуын инде егерме ел өйрәнә, һәр өч ел саен яр буйларын фоторәсемгә төшерә. Су һәм җил эрозиясенә нәтиҗәләре Иделнең сул як ярындагы Пеләш тауда бигрәк тә ачык күренде. Аның үлән баскан җире соңгы егерме елда 57 метрга кимеде. Саралан участогында эшләүче Казан университеты галимнәренә яр бую биогеоценозы һәм табигый комплексларның үзгәреше турындагы мәсьәләләргә багышланган ике дистөгә якын фәнни хезмәтләре бар. Саралан стационарындагы эшләренә нәтиҗәсе профессор В. А. Попов редакциясендә бер том булып басылып чыкты. Ә икенче томы эзерләнә ята. Казан галимнәренә тикшеренү нәтиҗәләре тугайлы елгаларда сусаклагыч төзәргә ярамый дигән фикерне ныгыта.

Егерме ел эчендә 60—65 метр киңлектәге яр бую су астында калган. Азык ресурсларының күплегенә тоткан өмет тә акланмады. Яр бую туфрагын ел саен ком баса (вак кортлар мыжлап торган ләм урынына ком); су һәм җил эрозиясе ярларның шәрәләнүенә китерә; хәтта урман массивларындагы туфракны да ком күмә. Сусаклагычның төбенә ләм утыра бара.

— Бездә кайчан су җыярга өйрәнерләр икән? — дип сорыйлар миннән таныш балыкчыларым. — Әнә, Иделнең түбән агымында елга тармагы һәм ермаклар саега башлагач, Әстерханнан югарырак

тимер-бетон плотина төзеделәр дә, елга суын диңгезгә агызмыйча, Идел ермагы булган Бузан елгасына жиберделәр. Язгы ташу дельтага жөөлмәсен өчен дамбалар ясадылар. Дельтада елына унарча мең центнер балык үрчетүче хужалыклар оештырыла. Ә бездә ничек? Бездәге балык бернигә дә ярамыймы икәнни? Вобланы көндөз ут ягып эзләсәң дә тапмассың. Пиво залларында бармак бие балыкларның берсен илле тиенгә яшереп кенә саталар. Кулга да тими. Кипкән бөртөләр бер сум. Менә нинди бөя тора безнең балыклар. Кайчан рәткә салыныр шул эш?

Бу сорау белән мин университетның табигатьне саклау кафедрасына килдем.

— Күптән түгел генә Куйбышев өлкәсендәге Сускан култыгына экспедиция жибердек, — диде профессор В. А. Попов. — Култыкның жиде мең гектар жирен бау белән киртәләп алдык, сусаклагыч ягынан уника километр озынлыгында бетон плотина төзедек. Сусканга агып килгән саф су кислородны күбәйтә, насос станциясе суның тирәнлеген билгелә бер биекләктә тотта, затлы балыклар үрчетелә — карп һәм пелядь күпләп тотыла. Шушы жиде мең гектар жирдә бөтен сусаклагычта тотылганнан күбрәк балык алына. Корылышка тотылган сумма артыгы белән кайтты.

— Шулай итеп, сез тәжрибә ясарга бардыгызмыни?

— Әйе, экспедициянең эше бик кызыклы һәм уңышлы булды. Хәзер Камадагы Карташиха тирәсендә 70 гектар суны киртәләп алдылар. Илле метрлы плотина корып, суны бер тирәнлектә тоталар. Анда ак амур, пелядь, карп үрчетелә. Тотылган чыгымнар шулай ук үзләрен акадылар. Сай сулы барлык жирләргә шулай киртәләп алырга мөмкин булыр иде. Бодынында печән чабасың, тирән сулы жирләрдә балык тотасың. Тик бу эшкә административ органнарны, шул тирәдәге колхоз, совхозларны тартырга кирәк.

2

Татарстанда табигать һәйкәлләре һәм ау урыннары күп. Махсус картада аларны республиканың бөтен территориясеннән — Печенецтан алып Баулы районы янындагы сөрелмәгән жирләргә кадәр табарга була. Бигрәк тә Татарстанның көньяк-көнчыгыш районнарында күп алар. Сугыштан соң бу якларда нефть ятмаларын үзләштерү кызу темплар белән барды, яңа шәһәрләр, поселоклар үсеп чыкты, ә хәзер нефтехимия (Түбән Кама производство берләшмәсе) тармагы алга китте, Кама автогиганты һәм Яр Чаллы шәһәре төзелә.

Кайчандыр тын яткан, күбесенчә авыл хужалыгы белән генә шөгыльләнгән жирләр соңгы егерме ел эчендә Урал белән Идел арасындагы иң алдынгы промышленность үзәкләренең берсенә әйләнде. Һәм биредә табигатьне саклау проблемасы аеруча кискен төс алды.

«Искәгә тимә, исең китәр» дигәннәр борынгылар, ләкин чагыштыру өчен фактлар алмый булмый. Һәм мин илленчә елларны, әледән-әле нефть районнарына йөрәп торган елларымны, зур рекордлар биргән бораулаучы осталар турында язган чакларымны хәтерләдем. Урман аланнарында — буровойлар, колхоз кырларында — буровойлар, яшел тау битләрендә — буровойлар; юл буйларында, ишегалларында газ факеллары, төннәрен сүнмәс утларның ялкынына кара-саң, хискә бирелсәң, күңел ашкына, ә шагыйрьләр әлегә кадәр күрелмәгән бу утларга багышлап шигырь язсалар... Бары бер генә кеше — «Известия» корреспонденты гына «Алтын факеллар» дигән фельетон бастырып, шаккаткыч сумма турында сөйләде. Миллион! — бу «алтын» факелларда тәүлегенә шул кадр сумлык газ яна икән

бит. Ләкин фельетончы гына иҗат дәртебезне сүндерә алмады, мастерларыбызның уңышлары турында ашкынып язуыбызны дәвам иттек. Тик бервакыт язгы матур көнебезне табигать кочагында үткәргә дип Зәй буена чыккан идек, үзезбә дә аптырап калдык: тугай уттан калган кебек кара көйгән! Яр буендагы куаклар кара күмер булып утыра, үлән өстен мазут баскан. Нефть үткәргечтән елгага төшкән кара ермакка, су өстенә җәелгән зәңгәрсү шәмәхә элпәгә карап-карап тордык та, машиналарга утырып, тугайдан ераккарак киттек. Бер-ике көннән соң район газетасында мәкалә басылып чыкты: корреспондент торбадан аккан нефть өчен бораулау конторасын җиңелчә шелтәлөп алган иде.

Хәзер булса, бөтен кешене аякка бастырып иде бу хәл, бер-ике минутта аварияне туктатырлар, гаеплеләргә җәза бирерләр һәм күзгә бәрәп торган бу факт турында җыелышларда, киңәшмәләрдә ел бие сөйләрләр иде.

Вақыт табигатькә булган мөнәсәбәтебезне үзгәртте. Совет законнары һәм тирә-як мохитны яклаучы җәмәгатьчелек фикере үзләренәң эшләрен эшләделәр. СССР Министрлар Советының 1970 елдагы 14 май Указында табигатьне саклау чараларының комплекслы, перспектив һәм еллык планнарын булдыру кирәккәгә өйтелә. Табигать байлыкларын рациональ файдалану, гомумән, табигатьне саклау буенча министрлыклар һәм ведомстволарның, предприятиеләр, колхоз һәм совхоз җитәкчеләренәң җаваплылыгы күтәрелде. Табигый ресурслардан файдалануны, берсен эксплуатацияләгәндә икенчесенә зыян китермәүне хөкүмәт тарафыннан күзәтү эшлекле төс алды. Һәм инде күренеп торган уңышлар турында да сөйләргә була.

Әле күптән түгел нефть белән чыга торган суларны агызу нәтижәсендә нефть районнарындагы, Кама буендагы барлык вак елгаларның сулары төрле тозларга туенган иде. Нәтижәдә вак кортлар гына түгел, балыкларга хәтле үлә башлады. Кама балыгыннан уха пешереп булмый торган чакларны хәтерлим әле. Бензин исә килгән балыкны иң элек тозларга туры килә иде. Ә тозлы балыктан нинди уха булсын ди!

КамАЗның кою цехы эшчесе, бер шәп балыкчы күптән түгел мине уха белән сыйлады. Химия тәме килми торган менә дигән уха. Полкташ дустым, «Гигант» колхозы председателе Зия Закирович Закиров белән үземнең дә Камага кушылган елга буенда уха пешергәнем бар. Бик тәмле булды. Болар барысы да, әлбәттә, шатлыккы хәл иде.

Республикабызның көньяк-көнчыгышы — Татарстанның иң матур җирләре. Биредә Шишкин урманнарын без натурада күрәбез, биредә Аксаков калдырган кыйммәтле истәлекләр бар. Бөгелмә аэропортынан нефть районнарына илтә торган юл әле кие катнаш урманга керә, әле далага чыга. Шул юлда син фәнни хезмәтләрдә телгә еш алына торган урман-дала читеннән баруыңны төшенәсең.

Биредә кызык бер күренешкә тап буласың — кара ылыслы көньяк тайгасы катнаш урманнарда, ә урманнар кылганлы, шалфейлы далага, йомраннар сызгырган, байбаклар йөгәргән, ала каргалар, бүскәкләр очкан далага өйләнә.

Татарстанның көньягында, кара туфраклы далаларда, иген шәп уңа, ләкин анда да нефть скважиналары. Хәзер җир турында аеруча зур кайгыртучанлык сизелә. Шунысы характерлы: жирне «коткару» эшен нефтехимиклар үзләре башладылар. Соңгы вакытта алар скважина утыртыла торган урынны тарайтып (элек ул дүрт гектар җир били иде, хәзер исә бер гектардан да ким мәйданга сыя), колхозларга ун меңнәрдә гектар уңдырышлы җирләргә кайтардылар. Үткәргеч торбалар өчен траншеялар казыганда кара җир катлавын җыеп ала-

лар да, эш беткәч яңадан җәеп куялар — сөр, чәч, уңыш җыеп ал. Скважиналар һәм аларга кирәкле җиһазларның төзеклеге, нефть продуктларының чисталыгы җитди контроль астында тора.

Татарстанның Әлмәткә урнашкан нефть-газ табу идарәсе, фәнни оешмалар һәм предприятиеләр белән килешү төзеп, хәзерге заманның иң камил чистарту корылмаларын сала, шул эш өчен зур суммалар тота.

Идарәдә табигатьне саклау үзек лабораториясе оештырылды. Анда Казан университетының табигатьне саклау һәм биогеоценология кафедрасын тәмамлаган Владимир Подольский эшли. Үзенең законлы урынын — тирә-як мохитны саклау мәсьәләсе бик җитди торган нефть районнарында үз эшен тапкан бердәнбер кеше ул. Юкса СССР Югары һәм махсус урта белем министрлыгы бу кафедраны тәмамлаучыларны әле бүген дә кая урнаштырырга белми. Аларның белгечлек номерлары юк һәм алар төрле ведомстволарга, учреждениеләргә урнашырга мәҗбүр булалар. (Берәүләр — чәчәк үстерүче, икенчеләре — балык саклау инспекторы, өччүсү өченчеләре милиция хезмәткәре булып китәләр.).

Владимир үзенең һәр сүзен, һәр тәкъдимен хуплап алуларын, объектларда ачык йөз белән каршылауларын сөйли. Барысы да ягулыкның җиргә түгелүен булдырмау өчен, нефтьчеләргә тирә-як мохитны сакламауда гаепләмәсеннәр дип тырыша. Билгеле, әле барысы да эшләнеп беткән дип булмый. Су, мәсәлән, зур мәшәкать тудыра. Басым булдыру өчен җир астына тозларга түенгән су куыла, әмма кайвакыт аның бер өлеше елгага да үтеп керә. Моңа каршы кискен көрәш бара, ләкин чистарту корылмалары комплексына кергән барлык эшләрне ахырына кадәр җиткерү өчен вакыт кирәк. Шулай да әйбәт башлангыч бар инде.

3

Табигатьнең иң кызыклы җирләре республиканың көньяк-көнчыгышында. Ул — Баулы районының бер кайчан да сука кермәгән җирләре. Биредә аз уңдырышлы, вак ташлы кара туфрак. Кылган, кыргый миндаль, шалфей һәм башка төрле дала үләннәре үсә. Урыны зур түгел, өч гектар чамасы, ләкин бу майдан моннан 200 ел элек немецның атаклы галиме Паллас тарафыннан сурәтләнгән уникаль җир буларак саклана. Паллас Петербург академиясендә эшләргә дип Россиягә килгәч, Идел бие районнарына экспедиция оештыра. Башкортстанга барышлы Баулы якларының сөрелмәгән җирләренә керә, кызыксына һәм «Россия дәүләтенең төрле провинцияләренә сәяхәт» дигән китабының берничә битендә шул җирләргә тасвирлый. Акбаш авылы янындагы участок шул вакыттан бирле бер тапкыр да сөрелмәгән. Казан университеты профессоры ботаник М. В. Марков табигатьнең бу гүзәл һәйкәленә тулы аңлатма бирде.

Лениногорск районының Түбән Чыршылы урманчылыгына караган төньяк өлешендә далага әйләнеп барган җирләрдә моннан берничә ел элек байбаклар колониясе табылган. Кайчандыр байбаклар Кама бие һәм Иделнең уң як ярындагы затлы мех промыселлары өчен әһәмиятле булган. 1921—22 елгы ачлыкта аларны ашап бетерә язганнар. Хөкүмәт тарафыннан сак астына алынган кечкенә-кечкенә берничә колония генә калган. 1971 елның 15 сентябрендә Татарстан АССР Министрлар Советы Шөгәр дәүләт заказнигы оештыру һәм Татарстан территориясендә байбакларны аулауны тыю турында карар кабул итте.

Байбаклар сөрү өчен яраксыз булган ачык тау битләрендә яшиләр. Өннәреннән кояш белән бергә чыгалар, намаз укыган карт-коры кебек, кояшка карап юыналар. Бәлки шуңадыр, татар халкы аларны борын-борыннан изге жәнлек дип санаган, бу тирәләрдә аларның 2 меңгә якин баштан торган зур гына колонияләре дә сакланган.

Жәнлекләр дала үләне белән тукланалар, чәчүлекләргә бозмыйлар. Шунысы кызык, алар ояларын шау-шулы жирләргә корганнар. Өстә, тау башында нефть сиртмәләре атынып тора, ә аста колхоз кырлары жөөлгән. Әгәр байбакларга тимәсәң, кешегә тиз ияләшәләр һәм аларны якыннан күзәтеп була. Байбакларны күзәткән натуралистлар һәм аучылар бу жәнлекләр турында күп кызыклы нәрсәләр сөйләләр.

Байбаклар ашаганда арадан берсе аягүрә басып каравыл тора, ул берәздән сызгырып сигнал бирә дә, урынына икенче байбак баскач, үзе дә ашарга керешә. Берәр куркыныч була калса, «каравылчы» сызгырып жибәрә һәм байбаклар колонияләре белән өннәренә йөгәрәләр. Каравылчы иң арттан китә. Алар бик пөхтә жәнлек: эш көне өннәрен жөмштырудан башлыйлар, коелган балчыкны, чүп-чарны чыгаралар, яңа үлән түшиләр.

Бөтенсоюз табигатьне саклау жәмгыяте Татарстан оешмасының жәнлекләргә һәм кошларны саклау секциясе члены, өлкән инспектор Николай Николаевич Гребнев миңа байбакларның уеннары турында сөйләгән иде.

— Саклык белән генә яннарына барып, селкенми торсаң, алар сиңа әһәмият бирми, — дигән иде Николай Николаевич, — үз эшләре белән мәшгуль була...

Нәкъ шулай икән. Сиздерми генә колониягә якин килдек тә, тын гына күзәтә башладык: өлкән һәм яшь байбаклар ярым түгәрәкләнеп өннәре тирәсендә арт тәпиләренә утырганнар да уртада калган ике байбакны тамаша кылалар иде. Тегеләр ава-түнә бер-берсенә бик якин килгәч, алгы тәпиләре белән кочаклашып көрәшәргә тотындылар. Берсен икенчесе ега башлагач, түгәрәк читендәгеләрнең игътибары артты. Өлкәннәр әле бер, әле икенче тәпиләренә басып, як-якка чайкала башладылар, яшьләре уйнаудан туктады. Беренче алышу нәтижә бирмәде, көрәшчеләр тынычланып икесе ике якка китте. Ял итеп, тын алулары тигезләнгәч, тагын очраштылар. Шулай берничә тапкыр кабатланды, ләкин бер як та жиңмәде. Берәздән сакчы, мине күреп, сызгырып жибәрде һәм байбаклар өннәренә кереп качтылар.

— Авыл халкы байбакларга тими, аларны саклый, дип ишеттем, дәресе? — дип сорадым мин Николай Николаевичтан.

— Шулай, — диде ул. — Ләкин кырда йөргәндә мин жәнлекләргә бер дә юкка харап иткәннәрен күргәләдем. Байбакларны бульдозерлар, экскаваторлар белән казып чыгарулар, өннәренә таш тутырган, автоцистерна суы агызган очраklar бар. Ниндидер вандализм бу. Хәзер аңа чик куелды. Дәрәс, әле дә байбакларның дошманнары юк түгел, мәсәлән, иясез этләр. Без авыл кешеләрен табигатьне саклау эшенә тартырга тырышабыз, алар арасында аңлату эшләре алып барабыз, төрле плакатлар чыгарабыз. Ау инспекциясе инициативасы белән республикада 15 заказник булдырылды, шуларның яртысын дип әйтерлек, шул исәптән байбак колонияләрен дә, галимнәр табигать һәйкәлләре итеп таный.

— Хәтерләгез әле, — диде Гребнев, — бервакыт ау турында бәхәс булган идеме? Аучыларның оппонентлары кызып-кызып сөйләделәр, ә без аларга ничектер сүлпән жавап бирдек. Аучыга алар жәнлекләргә һәм кошларны үтерүче итеп кенә карыйлар. Дәрәс, аучылык жәмгыятьләрендә тәртипсезлекләр күп әле. Жәмгыятьнең членлык билетын алган бар кешегә дә корал бирергә ярамый. Ләкин чын ау-

чы — кирәксезгә мылтык атучы түгел. Иң элек ул үзенең аучылык итәсе урынын кайгырта, жәнлекләргә кышлык өчен азык әзерли, көртлек һәм суерлар өчен ташлык, пошиллар, кыр кәжәләренә тозлыктар ясый. Кошлар һәм жәнлекләргә чынылап кайгырткан беренче кеше — ул.

1969 елның карлы кышында республикабызда кыр кәжәләре күренә башлады. Туклана-туклана көнбатышка таба күченеп барган хайваннарны безнең халык яхшы каршылады. Урман хужалыгы эшчеләре, ау башлыклары һәм аучылар аларны тукландырдылар һәм браконьерлардан сакладылар. Кыр кәжәләре хәзер бездә 500 башка житте.

Бу якларда кабаннар да үрчи башлады. Күптән түгел Белоруссиядән кондызлар кайтарттык. Алар Чирмешән, Илет, Берсут елгаларында һәм Кама утрауларында яшиләр. Гажәеп жәнлекләр алар — каналлар, туннельлар казыйлар, плотиналар төзиләр, керер юлларын су астында калдырып йортлар салалар. Плотиналарны шундый нык итеп төзиләр, өстеннән кешеләр үтеп йөрерлек була. Менә шул кондызларның заказниклары булдырылды һәм аларда өч йөзгә якын жәнлек яши.

Кыргый жәнлекләргә үрчетү һәм таратуга аучылар күп көч куялар. Браконьерлар белән көрәшү һәм аңлату эшләре алып бару да алар вазифасына керә. Кыргый жәнлекләргә бер мәгънәсезгә кызык өчен генә тотып үтергән кешеләр дә бар әле. Бака үтерү, коеларны туздыру, кош балаларын тоту да бер ни тормый аларга.

Табиғаткә мәхәббәтне кешеләрдә мәктәптән үк тәрбияләргә, укуның беренче елларынан ук экология дәрәсләре бирергә кирәк. Экология белемнәре хәзер һәрбер кешегә кирәк. Экология барлык вузларда мәжбүри укытылырга тиешле фән, чөнки хезмәтнең табиғый байлыктарны файдалануга кагылмаган бер генә өлкәсе дә юк. Ә аны ничек файдалану, дәрәсләргә, югалтканны ничек кайтаруны белү өчен бөтен табиғый комплексны өйрәнү зарур. Зоология, ботаника дәрәсләрендә нәрсә өйрәндәк соң без? Бака ярыргамы? Ә үзәбез аларның табиғаткәгә әһәмиятен хәтердә дә калдырмадык. Хәер, бу хакта безгә сөйләмәделәр дә. Дәрәсләкләр алышынып торса да, бу турыда әле дә әйтмиләр. Ә менә галимнәр хисаплап чыгарганнар: бер гектарда 25 бака булса, беринди химик агулар да кирәкми икән.

Барыбыз да Сергей Есенинның: «Кече туганнарыбыз кебек булган жәнлекләргә бәрвакытта да башына сукмадым» дигән юлларын хәтерлибез. Ни өчен сугарга? Кеше үсемлекләрдән, тере табиғаттан башка яши аламыни? Һәрхәлдә, Идел үзенең мең еллардан килгән гүзәллеген, бөеклеген, кешеләр өчен әһәмиятен тере табиғаттан башка саклый алмаган булыр иде.

Л. ИХСАНОВА тәржемәсе

ВАРИСЛАР

Александр Михайлович Бутлеров бүгенге Татарстан туфрагында туып үсә: аның бала чагы һәм яшьлегенең иң гүзәл чоры әгисенең Чистай янындагы утарында уза. Күренекле галим булып житешкәч тә, Александр Михайлович үзенең Кама буендагы туган йортына һәр жәй саен диярлек кайта торган була:

Аның кабере дә шунда.

А. М. Бутлеров биографиясен өйрәнүчеләрнең берсе хаклы рәвештә: «Рус химикларының барысы да дип әйтерлек Бутлеров мәктәбенә карый», — дип яза. Бу мәктәп шәкертләре инде икенче гасыр бертуктаусыз илебез химиясен үстөрөп килә.

Бөек галимнең тууына 150 ел тулу уңае белән Казанда галимнең һэйкәле салына, кабере тагын да төзекләндерелә, аның эшчәнлегенә һәм фәнне үстөрүдәге традицияләренә багышланган гыйльми конференция, күргәзмәләр эзерләнә.

Бу язма А. М. Бутлеровның гыйльми варислары турында.

әйнең бетүен хәбәр итеп, табигатькә үзенең салкын сулышын өргән, агач яфракларына сары-кызгылт төсмер салган сентябрь көннәренен берсендә һәр совет кешесенең күңеленә якын ак колонналы бу мәһабәт бина — В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан университеты янына бер төркем кешеләр якынлашты. Инде чәчләренә көмеш йөгөргән өлкән агайлар да, тормыш йөгөн әле, кем әйтмешли, төпкә жигелеп тарта торган ир уртасы кешеләр дә, житди тормышка яңа аяк баскан яшь-жилкенчәк тә бар иде алар арасында. Казанның, Татарстанның горурлыгы саналган, исеме бөтен дөньяга

билгеле булган зур галим Александр Ерминингельдович Арбузовның йөз еллык юбилеега багышланган бәйрәм тантанасында катнашу өчен илебезнең төрле почмакларыннан жыелган кунаклар иде болар.

Менә төркем 1954 елда, университетның 150 еллыгы уңае белән, аның элекке студенты Владимир Ульяновка куелган һэйкәл янына килеп туктады. Һэйкәлнең нигезенә чәчәкләр сибелгән. Кемдер, университет кешесе булса кирәк, кунакларга чәчәкләрнең биредә жәен дә, кышын да шинеп тормавын, тантаналы бәйрәм вакытларында, яңа уку елы башланганда, пионерга яисә комсомолга алу көннәрендә, Ильичның туган көне билгеләп үтелгәндә һэйкәл алдындагы майданга Казан һәм республика яшьләре жыелуын, Володяның яшътәшләре — студентларның шул тирәдәге урындыкларга утырып имтиханга хәзерләнәргә яратуларын, университетны тәмамлап чыккан кешеләрнең озақ еллардан соң очрашу урыны итеп нәкъ шушы тирәне билгеләүләрен сөйләп китте.

Бу көнне дә һэйкәл яныннан жәйге яллардан, төзелеш майданнарыныннан кайтып укырга тотынган студентлар агылып тора иде. Алар да, кайчандыр Володя Ульянов ашыккан кебек, университетның горурлыгы булган бүтән атаклы кешеләр — Николай Лобачевский һәм Александр

Бутлеров, Лев Толстой һәм Сергей Аксаков, Милий Балакирев һәм Владимир Бехтеровлар ашыккан кебек, лекцияләргә, лаборатория дәресләренә ашыгалар.

— Һәйкәл янында басып торганда гасырлар һәм буыннар арасындагы элемтәнең өзәлмәс булуын аерата ачык сиземләгән-тойгандай буласын,— дип куйды чал әчлә бер профессор.

Әйе, өзәлмәс бәйләнеш... Әйтик, фәннең бер генә тармагы — химия өлкәсендәгә үсешкә генә күз салыйк. Моннан иллә дүрт ел чамасы элек үк, 1924 елның мартында Англиянең химия жәмгыяте президенты Уильям Уинни галимнәр алдында чыгыш ясап, менә ничек дигән: «Әгәр без Балакирев, Бородин,... Римский-Корсаков, Чайковский исемнәре белән бәйлә булган музыка мәктәбенә яисә язучылардан Тургеневка, Лев Толстойга һәм аларның замандашларына, алар башкарган хезмәтләргә карап бәя бирәбез, алардан башка дөнья чагыштыргысыз ярлырак булыр иде, дип саныйбыз икән, ул чакта Менделеевның, Бутлеровның, Марковниковның, Зайцевның, Вагнерның һәм аларның эшен дәвам иттерүчеләрнең хезмәтләре ниндидер сәбәп аркасында белемнәр хәзинәсеннән алынса, химиянең үсеше шундый ук дәрәжәдә тоткарланган булыр иде, дип раслау да күпертеп сөйләү булмас... Химия күзлегеннән чыгып караганда, Россиядә химиянең үсешенә ясаган йогынтысы ягынан игътибарга иң лаеклысы — Казан университеты». Анлаштырса кирәк, сүз биредә университетның химия өлкәсендә нигездә революциягә кадәр ирешкән казанышларына бәя бирелә. Сүз дә юк, бу традицияләр совет власте елларында дәвам иттереләп кенә калмады, бәлки тагын да үстөрелде.

Гасырлар һәм буыннар элемтәсе турындагы сүзләр студент Ульянов һәйкәленең бронзадан коелган копиясен А. М. Бутлеров исемендәгә фәнни-тикшеренү химия институты урнашкан бинада күргәч, хәтердә тагын бер яңарды. Бронза сын ниндидер йомшак жылылык сирләп торган таш — Идел ангидриды плитәсе белән капланган борынгы язучы өстәлендә тора. Казан химия мәктәбенә нигез салучылар һәм бу мәктәпнең күренекле вәкилләре А. М. Бутлеров, А. М. Зайцев, академик А. Е. Арбузов шушы өстәл артына утырып эшләгәннәр. Хәзер ул академик А. Е. Арбузовның улы, үзе дә академик, үзе дә Социалистик Хезмәт Герое, СССР Верховный Советы депутаты Борис Александрович Арбузовка «мирас» булып калган.

Без бу бинага аның белән очрашып сөйләшү өчен килдек.

— Биредәгә һәр нәрсә — үзенә күрә реликвия, үзенчә изге,— дип уйчан гына сүз башлады бүлмә хужасы.— Бу бина үзе университетның ул вакыттагы ректоры бөек геометр Н. И. Лобачевскийның турыдан-туры житәкчелегә астында химия лабораториясе өчен махсус салынган. Ватаныбызның органик химиясе шушы бинада туган, шунда тернәкләнеп үсеп киткән, шунда чәчәк аткан. Бу бинада Карл Клаус дигән галим «рутения» (ягъни «рус иленеке») дип аталган яңа металлны беренче булып чиста хәлдә китереп чыгарган. Биредә Н. Н. Зинин анилинлы буяулар, дарулар һәм шартлагыч матдәләр житештерүнең төп нигезләреннән берсенә әверелгән реакцияне ачкан. Аның шәкерте бөек Бутлеров химия фәннендә булган иң зур ачышларның берсен — матдәләрнең химик төзелеше теориясен шушы лабораториядә эшләгән. Бу теориядән башка галимнәр һәм практиклар органик кушылмаларның гаять «куе урманында» юл таба алмыйча «адашып калырлар», буяу матдәләре, полимерлар, алкалоидлар, витаминнар, гормоннарның йөзләргә төрән китереп чыгара алмыйча интегерләр иде. Ниһаять, бу бинада Бутлеров мәктәбенен В. В. Марковников, Ф. М. Флавицкий, А. М. Зайцев кебек күренекле вәкилләре эшләгән һәм химия фәнен алга үстерүгә зур өлеш керткән.

Бу кабинет бүген дә моннан бер ярый гасыр элек булгандагы кебек сакланган: А. М. Бутлеровның шәхси китапханәсеннән булган менә бу китаплар да, кызыл агачтан сырлап ясалган шкафлар да... Аларда шушы лабораториядә китереп чыгарылган күп кенә уникаль препаратлар һәм матдәләр саклана.

— Менә инде мин әйтпәк рутений, — ди Б. А. Арбузов. — Менә беренче анилин. Бутлеровның йодлы метилены. Ә теге шкафта Казан химия мәктәбенең безнең чорда, совет власте елларындагы уңышларын чагылдырган коллекция: А. Е. Арбузов һәм аның шәкертләре тарафыннан синтезланган фосфорорганик кушылмалар. Үсемлекләрдән алынган матдәләр — терпенилар...

Күрсәз, нинди зур мирас! Теләсә нинди тикшеренүче-галим, аларга карап, битараф кала алмый, үзенең фәнгә нинди өлеш кертүе һәм керткәчәе турында, үзенең бу фән алдындагы бурычы турында уйланарга мәжбүр була. Безнең көннәрдә бу нәрсә аерата мөһим. Бүген «фән ясау» эше зур-зур коллективлар кулында һәм гомуми уңыш шул коллективларда эшләрчә һәр кешегә, аның ижади януына, экспериментларының ни дәрәжәдә төгәл исәп белән башкарылуына бәйле.

Борис Александрович күренекле остазларының эш өстәле янына килеп утырды һәм, бронза һәйкәлне учы белән сыйпый-сыйпый, дәвам итте:

— Революциягә кадәр һәм аннан соңгы беренче елларда бу бинада нибары берничә кеше эшләрчә. Әле мин лаборатория штатында аның житәкчесеннән тыш ике ассистент һәм ике хезмәткәр генә булган вакытны хәтерлим. Соңыннан Казан химия мәктәбенең күренекле вәкиле булып киткән профессор Гыйлем Хәйр улы Камай белән мин бирегә беренче аспирантлар булып килдек. Химия өчен заманына күрә шактый зур өстәмә иде бу...

Академикны аз гына бүлдәрәп булса да, аның бу сүзләренә берәз ачыклык кертәп үтик. Атаклы академик улы... һәм гомәрә буге Тәтеш пристаненда йөк ташып билән бөккән бурлак малае — грузчик. Тумыштан интеллигент һәм укырга-язарга үзлегеннән өйрәнгән ярлы татар егете.

Шушы янәшәлектә нинди социаль мәгънә чагыла. Халык власте урнашкан илдә генә була ала торган зур мәгънә! Революциягә кадәр үк югары уку йорты тәмамлаган кешенең аспирант булып атаклы химия лабораториясенә килеп керүе аңлашыла да төсле. Ә Гыйлем Камайга килгәндә...

Безнең алда мәрхүмнең соңгы хезмәте. Китап «Тормышка ашкан хыял» дип атала. Бик тә гыйбрәтле китап ул. Аеруча яшьләр өчен. Анда галим үзенең зур фән дөньясына нинди кыен юллар белән килеп керүе турында яза. Надан бер кеше гаиләсендә туып үскән, тормышында «какканны һәм сукканны» бик күп күргән, беренче хәрәфләренә Иделдә йөзүчә пароход һәм баржа исемнәреннән өйрәнгән бу татар егетен Бөек Октябрь аякка бастырган, аңа белем алырга мөмкинлек ачкан. Томск университетын тәмамлаганнан соң Гыйлем Камай, туган якларына кайтып, Казан университетының химия кафедрасында А. Е. Арбузов житәкчелегендә аспирантура үтә. Үзенең остазын, «фәнини атасын» зур ихтирам белән искә ала Камай. Һәм шунысы кызык: кешеләккә һәм йомшак күңелле булудан битәр таләпчән һәм хәтта кырыс булганы өчен, гадел остаз булганы өчен ихтирам итә ул аны. «Аның бу таләпчәнлегә улы Бориска карата аеруча каты иде, — дип яза ул. — Миңа да бернинди ташлама ясамады. Борис белән без университетка иртәнге тугызга килә идек. Лабораториядән төнге унбердән дә иртәрәк кайтып киткән чагыбыз сирәк була иде. Еш кына төнгә дә лабораториядә калабыз, өстәлләр арасына киез жәябездә каты йокы-га талабыз».

Менә шушы өч нәрсә: тырышлык, остазының таләпчәнлегә һәм игътибары Гыйлем Камайны зур галим итә. Утыз яшендә ул, татарлардан беренче булып, профессор дәрәжәсә ала, кырык еллап фосфорорганик кушылмалар, ә соңрак фосфорның мышьяк белән кушылмалары өлкәсендә нәтижәле гыйльми эш алып бара, ул хезмәтләре өчен Дәүләт премиясенә лаек була, күпмедер вакыт университетта ректор булып тора, гомеренең соңгы көннәренә кадәр С. М. Киров исемендәге Казан химия-технология институтының кафедра мөдире булып эшли, бөтен көчен, тырышлыгын биреп фәнни алмаш тәрбияли. Иң мөһиме шунда: Камай, фәндәге юлын Бутлеров исемен йөрткән лабораториядә башлап, зур галим булу бәхетенә ирешеп кенә калмый, шул Бутлеров нигезләгән органик химия мәктәбенең күренекле вәкиле, аның лаеклы варисы да булып китә.

1926 елда Бутлеров лабораториясә бусагасын атлап кәргән икенче аспирант, әйткәнәбезчә, Борис Александрович Арбузов була. Совет чорында органик химиянең фәнни үсешендә дә, аның казанышларын практикага кертүдә дә Арбузовлар династиясә үзенә бер хәлиткеч урын алып тора. Арбузовларның өлкәнә — Александр Ерминингельдович — аны Казан химиклары олылап-хөрмәтләп «бабай» дип йөртәләр иде — шактый озын гомеренә 70 елын фән өчен армый-талмый хезмәт итүгә, бигрәк тә фосфорның органик кушылмалары өлкәсендә фундаменталь тикшеренүләргә, үз шәкертләрен — Бутлеров мәктәбенең гүзәл традицияләрен давам иттерүчә данлыклы плеядасын тәрбияләү эшенә багышлаган кеше. Ул ачкан һәм «Арбузов реакциясә» исемә белән тарихка кереп калган атаклы реакция фосфорорганик кушылмалары синтезлауның «баганалы юлы» булып китә, химиянең үсешә өчен кин мөмкинлекләр ача. «Бүгенгә фосфорорганик матдәләр химиясә,— дип язды академик А. Н. Несмеянов,— ул, бөтен дөньяда икъярар ителгәнчә, нигездә Арбузов химиясә. Моннан тыш ул — органик химия белән органик булмаган химия арасындагы «өченчә» химиянең бинасын тотып торучы фундаменталь колонналарның берсә».

А. Е. Арбузовның улы Борис Александрович фәнни эзләнүләр сукмагына студент вакытында ук аяк баса һәм, Бутлеров теориясен кинәйтеп, тирәнәйтеп, химия фәнненә физика һәм математика алымнарын кыю кертәп, практика өчен гаять кыйммәтлә табигый кушылмалар-терпеннарны өйрәнәп, менә ярты гасыр инде шул сукмактан атлый.

Шунысын әйтү дә урынлы булыр: А. Е. Арбузовның Мәскәү университетының профессоры булып эшләгән икенчә улы Юрий Александрович та фәнни эшен шул ук органик химия өлкәсендә алып барган. Ә академикның кызы Ирина Александровна (химия фәннәре докторы, СССР Фәннәр академиясенә югары молекуляр кушылмалар институтының лаборатория мөдире) перспективалы полимер материаллар өлкәсендә бүген дә нәтижәле тикшеренүләр үткәрә.

Без Арбузовлар династиясә әгъзаларының фәнгә керткән өлешләре турында кыскача гына булса да әйтеп киттек. Ә бит аларның фәнне оештырудагы хезмәтләре дә бик зур. Университет каршындагы химия лабораториясә нәкъ менә А. Е. Арбузов тырышлыгы белән Бутлеров исемендәгә фәнни-тикшеренү институты итеп үзгәртеп корыла, өлкән Арбузов Казан химия-технология институтын, ә аның улы Борис Александрович шул ук югары уку йортында ясалма каучукның химик технологиясә кафедрасын оештыра. СССР Фәннәр академиясә Казан филиалының органик һәм физик химия институтына һәм шул филиалның үзенә алар нигез сала.

Әле беренчә бөтендөнья сугышы елларында ук, Россия даруларны чит илләрдән алу мөмкинлегеннән мәхрүм ителгәч, өлкән Арбузов Казанда аспирин, салицил кислотасы, валол, фенол һәм башка препаратлар житештерүне оештыра. Совет властының беренчә елларынан

ук ул сабын, стеарин, глицерин житештерүче предприятиеләрне кинәй-тү-реконструкцияләүдә, яңаларын булдыруда катнаша, аларның гыйль-ми консультанты була. Александр Ерминингельдович һәм Борис Александрович — илебездә нарат сагызын халык хужалыгы өчен күп-ләп хәзерләү һәм аңардан канифоль, скипидар житештерү промыш-ленностен булдыруда да башлап йөрүчеләр. Қыйммәтле һәм бик кирәкле бу нәрсәләр моңа кадәр чит илләрдән кертелгәнлектән, 1924 елда аларны үзбездә булдыру бурычы фән алдына совет хөкүмәте тарафыннан бик катгый рәвештә куелган иде. Ясалма каучук житеш-терүне юлга салуда да Борис Александровичның роле зур булды...

Қыскасы, Арбузовлар, аларның шәкертләре һәм шәкертләренен шәкертләре ватаныбызның химия индустриясен, шул исәптән безнен Татарстандагы Түбән Кама «Нефтехим», «Органик синтез» производ-ство берләшмәләрен, Вахитов исемендәге химия комбинатын, Куйбы-шев исемендәге, резина-техник әйберләр, ясалма каучук заводларын аякка бастыруга зур өлеш керттеләр. Бүген дә, КПССтың XXV съезды карарларын үтәп, Казанның химия фәне эшлеклеләре производство белән элементләрен ныгыталар, фән казанышларын практикага кертүне тизләтү өчен көрәшәләр.

Хәер, безгә Бутлеров кабинетына әйләнәп кайтырга вакыт түгелме икән?

— Казанда, — дип дәвам итә академик Б. А. Арбузов, — совет власте елларында химия фәне гажәп тиз үстә. Хәзер шәһәрдәге фәнни учреж-дениеләрдә, югары уку йортларында һәм завод лабораторияләрендә күп санлы химик эшли. Ә химия фәнненең нигезләрен әле үзләштереп кенә йөрүче студент егетләрен һәм кызларны да өстәсәк, бу сан ун-унбиш меңгә житечәк. Тикшеренүләр бик күп юнәлештә алып барыла. Бу, беренчедән, бүгенге заман алымнары белән Бутлеров теориясен үстерү. Икенчедән, күп төрле полимер матдәләрен, аерым алганда каучукны, синтезлау, аларның сыйфатын яхшырту, аларны жи-тештерүнең технологиясен камилләштерү. Өченчедән, фосфорорганик һәм элементорганик кушылмалар өлкәсендәге эзләнүләрне дәвам итте-рү: яңа матдәләр китереп чыгару, аларны практикада куллану.

Тагын нинди юнәлешләр, диссезме? Тагын — табигый терпеннарны өйрәнү, ясалма терпеннар синтезлау. Бу матдәләр ислемайларда, кани-фольдә бар. Каучук, кайбер гормоннар, витаминнар да аларга яқын торалар. Моннан тыш нефть химиясе, нефтехимик синтез, электр хи-миясе, химия машиналары төзөлеше проблемалары һәм, нияһәт, фән-нең парафиннардан аксымнар синтезлау, химия кибернетикасы, квант-лар химиясе кебек бүгенге тармаклар өлкәсендәге тикшеренүләр... Барысын да санап бетереп булмый!

Борис Александрович Арбузов сөйләгәннәрнең (һәм сөйләп бетерә алмаганның да) күбесе, фәнни тикшеренүләрнең төп юнәлешләре буларак, партиянең XXV съезды карарларында билгеләнгән. Казан химиклары бөтен көчләрен, тырышлыкларын, талантларын гомумхалык бурычларын хәл итүгә багышлыйлар. Аларның эзләнүләре фән-техника прогрессын тизләтүгә, кызу темплар белән үсүче промышленностька практик ярдәм итүгә юнәлдерелгәннәр. Шуна күрә дә галимнәрне предприятиеләрдә яқын итеп, хөрмәт белән каршы алалар, жәмгыәте-без алар турында зур кайгыртучанлык күрсәтә, дәүләтебез фәнни тикшеренүләр фронтын киңәйтү, алар өчен жиһазлар булдыру, яңа объектлар төзү өчен акча кызганмый. Болар барысы да бөек Бутлеров-ның: жәмгыәтнең тулы теләктәшлеге белән урап алынганда ғына фән жинел һәм иркен яши ала, дигән сүзләренен ни дәрәжәдә дөрес булуын раслай...

— Химия фәне һәм промышленносте өчен кадрлар хәзерләүнең фәнни-тикшеренү эшләренен бүгенге масштаблары, әлбәттә, шатлан-

дырлык, — дип дәвам итә Борис Александрович. — Әмма бу нәрсә өлкән буын галимнәренә өстәмә бурычлар да йөкли. Аерым алганда, яшьләрдән яна алмаш тәрбияләү бурычын. Егетләргә һәм кызларга фәнгә, ижади эшкә мэхәббәт «йоктырырга» кирәк. Элек, Бутлеров һәм Зайцев кебек галимнәренң берничә генә студент булган заманнарда, бу нәрсә жиңел хал ителә иде. Хәзер исә житәкче-галим йөзләргә студент һәм аспирант белән, уннарча фәнни хезмәткәр белән эш итә. Аларны тәрбияләүдә менә бу реликвияләрен — академик инде телгә алынган шкафларга ымлай, — роле әйтпә бетергесез зур. Бөек Бутлеров лабораториясенә һәр булачак галим зур дулкынлану һәм горурлык хисе белән атлап керә. Ләкин бүген бу да аз. Югары уку йортларында төп курслар буенча лекцияләренә күренекле галимнәр, кафедра мөдирләре үзләре укырга тиеш. Лабораторияләр, фәнни-тикшеренү учреждениеләре житәкчеләренң үз тикшеренүләре, үз казанышлары булырга тиешлеге турында әйтпә төрәсы юк. Чөнки шундый бер хакыйкәт бар: үзе эзләнә, тикшеренә, ижат итә торган кеше генә башкаларда бу нәрсәләргә мэхәббәт уята, аларны моның кирәклегенә ышандыра ала. Зур галимнң шәхси үрнәге — ул үзе үтемле тәрбия чарасы.

Минем әтием үз балаларының химик булуларын теләмәгән. Бәлки ул балалары аның авторитеты белән масәеп китәрләр, аңа аркаланып, жиңел тормышка исәп тотарлар, мөстәкыйль тикшеренүчеләр булып китә алмаслар дип шикләнгәндер. Шунның аркасында мин башта урманчы белгечлеге алдым, ә сеңелем Ирина укырга биология факультетына керде. Тик Юрий гына химия факультетында укыды. Әмма ахыр чиктә без барыбыз да химиклар булып киттек. Зур галимнң шәхси үрнәге ата кешенң дәлилләреннән өстен булып чыкты...

Зур галимнәр үзләренң балаларында, оныкларында, күп санлы шәкертләрендә фәнни-тикшеренү эшенә, фәнни идеяләргә һәм юнәлешләргә мэхәббәт тәрбияләп кенә калмыйлар. Алардан күчкән мирас — байрак ул. 1977 елның язында Казанда югары уку йортлары студентларының сәнгәт фестивалә булды. Анда Мәскәү, Ленинград, Тбилиси, Куйбышев, Воронеж, Новгород егетләре һәм кызлары катнашты. Бу сәнгәт бәйрәмен оештыручылар музыкантлар да, жыр-бию белгечләре дә, филологлар да түгел, бәлки булачак химиклар — Казан студентлары иде. Ни өчен дисезме? Биредә дә зур галимнәренң шәхси үрнәге хәлиткәч рольне уйнамады микән? Мисал өчен ерак барасы юк. Шул ук академик А. Е. Арбузов скрипкада оста уйнаган, рәсем ясаган, төсле фотография белән мавыккан, үзешчән спектакльләрдә уйнаган, гомеренң сонгы елларына кадәр галимнәренң музыкаль фестивальләрен оештыручы, Бородин, Рахманинов, Глазунов, Гайдн кебек композиторларның әсәрләрен ялкынлы пропагандалаучы булган. А. Е. Арбузов керткән традиция буенча Менделеев жәмгыятенң Казанда үткәрелә торган конференцияләре симфоник музыка тыңлау белән башланып китә. Химия-технология институтының хәзерге ректоры СССР Фәннәр академиясенң член-корреспонденты Петр Анатольевич Кирпичников та, Казанның бүтән күренекле химиклары кебек үк, музыка белән мавыгу, үзешчән сәнгәт коллективларының эшендә катнашу булачак инженерлар һәм галимнәр өчен ифрат файдалы нәрсә дип, бу аларның дөньяга карашларын кинәйтә, эстетик зәвыкларын камилләштерә, дип саный. Шунсыз, академик А. Е. Арбузов әйтмешли, чиста итеп, матур итеп, дәрт белән эшләргә мөмкин түгел.

Зининның һәм Бутлеровның, Марковниковның һәм Зайцевның, атай-уллы Арбузовларның балалары һәм оныклары, аларның варислары һәм шәкертләре бүген әнә шулай матур итеп, дәрт белән, күнел биреп эшлиләр дә.

МИХАИЛ ВАСИН, РӘИС САБИРОВ.

Жуманияз Жаббаров,

үзбөк шагыйре

Мәңгелек

Муса Жәлилгә

Яшен атты биек таш кыяны,
Яралады пуля бөркетне.
Әмма илгә калкан булган ирне
Яу кырында берни өркетми.

Жаны — мәңгелек!
Даны — мәңгелек!
Аңа — гөл! Аңа — жыр! Аңа — дан!
Батыр ир үлми,
Ул үлө белми —
Батырлар туачак яңадан!

Үз улына көч һәм кодрәт биргән
Туган илен улы юксына.
Аның карашыннан зиндан ава,
Тимер балта эри, ук сына.

Сүзе дә корыч,
Үзе дә корыч,
Өйрәник жиңелеп калмаска.
Батыр ир үлми,
Ул үлө белми —
Батырлар туачак алмашка!

Шигырьләре аның — яңа матдә:
Анда нур да, рух та, көч тә бар,
Дусларына дигән мөхәббәт тә,
Дошманнарга дигән үч тә бар.

Ул халык даны,
Ватан вөжданы,
Ул данны жир меңгә тапкырлар.
Батыр ир үлми,
Ул үлө белми —
Туачак Жәлилдәй батырлар!

Муса Гали,

~~~~~  
башкорт шагыйре

СИГЕЗЬЮЛЛЫКЛАР

●
... Әй, кан-кызыл офык, жанны ярып,
Әллә кая тартты уйларны.
Хәтерләтте шушы кичке шәфәкъ
Кургаш яуган утлы юлларны.
Дертләп киттем. Анда-монда бастым,
Чөнки кызым йоклый изерәп.
Гармун тартып үтте тышта яшьләр...
Тизерәк сүн, шәфәкъ, тизерәк.

●
Сандугачым, нишләдең син болай,
Ярыла бит инде йөрәгең,
Дөньяларны моңга чолгасаң да,
Аңламыйлар мәллә теләгең?...
Тынып куйдың. Әллә сине дәме
Бәхетлеләр килеп өркетте?
... Алармыни аңлый бәхет жырын, —
Бәхетсезләр аңлый бәхетне.

●
Йолдызлы төн. Мин арбада кайтам
Яңа чапкан печән өстендә.
Күпме тургай жыры, жыллар моңы
Яши сыман үлән исендә.
Сеңгән анда жирнең авазлары
Ай-кояштан яуган жырларга.
...Йолдызлы төн. Мин арбада кайтам,
Әсир төшеп кайтам моңнарга.

●
Нәжәгайның ялтыравы булды гомер...
Ялтырадым — сүндем.
Ә бит шуның эчендә дә белдем, көлдем,
Күпме юлда жилдем.
Янып-көйдем, сөйдем, күпме яшьләр койдым —
Белдем бары үзем.
Бер ялтырау... Ләкин ничек шушы
Ялтырауга түздем?

Азмы миңа үлем янап килде, —
Чалгы тоткан карчык аяусыз.
Күкрәгендә аның юк йөрәге,
Мәкерләре чиксез, санаусыз.
Мин хәйләләп аны, юкә чөйләп,
Яшәп киләм әле шулай да...
Шул чалгысын кулга төшерәм дә,
Печән чабам яшел тугайда.

Хыялымдай кызыл иде таңнар,
Кызыл иде иркәм ирене...
Шуңадыр да барлык дөньямын мин
Шау кызылдан күрәп йөредем.
Кышкы урман... Иркәм киткән юллар
Туңган балан белән тулганнар.
Әллә балан туңган, әллә минем
Кызыл хыялларым туңганнар.

Василий Давыдов- -Анатри,

~~~~~  
чуваш шагыйре

Эшче Вәкил Сабитов янында кунакта

Утыр, Вәкил, минем янга.
Эшеңне ташла әле.
Мин яраткан теге моңлы
Жырыңны башла әле.

Син жырласаң, килер дуслар
Хәтеремә, уема:
Шагыйрь дустым шигырь укыр
Күз йоммый төн буена.

Жырла әле, дөньядагы
Иң матур жыр шушыдыр.
Такташ белән Жәлил килер,
Жырга Шәрәф кушылыр.

Килеп керер Тукай үзе
Жырыңны тыңлар өчен.
Әллә ниләр бирер идем
Мин шушы моңнар өчен.

Татарның жаны туп-тулы
Ярсулы хис, жыр, жегәр:
Утыр, Вәкил, яннарыма,
Татарча жырлап жибәр!

Яңа икмәк

Мичтән чыккан кайнар ипекәйне
Кулларыма алам ипләп кенә.
Дөньядагы тылсымнарға тылсым
Менә шушы кайнар икмәк кенә.

Яңа икмәк — күз карасы кебек,
Аңа — кадер-хөрмәт, аңа — дикъкаты.
Яңа икмәк игенченең көче,
Игенченең жыры — яңа икмәк.

Тук башаклар, нәни бала кебек,
Тирбәләләр кояш нурларында.
Яңа шатлык, яңа өмет булып
Арыш уңа мари кырларында.

Өлешенә тигән көмешедер:
Мари халкы күптән иген иккән.
Бала кебек кадерләгән жирне,
Кара жирне хәтта иген иткән.

Күңелдәге шатлык-куанычлар,
Елмаялар түгел тиккә генә:
Игенче бар жирдә ипекәй бар!
Мин баш иям хәләл икмәгемә.

Казан каласына

Килгәнем бар ак буранда,
Килгәнем бар көзләрен,
Килдем яшел чакларында...
Тагын килдем — түзмәдем.

Килгән саен Казан — якты,
Казан һаман мәһабәт.
Гомергә дә сүнмәс, ахры,
Аңа булган мәхәббәт.

Дулкынланып дәшәм аңа:
— Сәлам мари халкыннан!
Без инде ул — гомер бue
Сиңа карап талпынган.

Белем эзләп килгәннәргә
Синдә жылы табылган.
Мәгърифәтле кочагыңда
Күпме акыл кабынган.

Карап йөрим мин Казанны.
Казан якты, нур гына...
Гасырлардан күңелемә
Мари жыры ургыла:

«Сөйгәнемнең-чибәремнең
Альяпкычы камаулы.
Казан тавы — бакыр тавы,
Дагалы ат таймалы».

Ә жыр һаман китми җаннан,
Агыла ул, агыла.
Үткәннәрнең кайтавазы
Күңелләргә кагыла:

«Казан безнең күрше генә,
Карыйм Казан ягына.
Анда капка — бакыр капка,
Ачыла да ябыла».

Хәсрәтләргә ачылган ул,
Шатлыкларга — ябылган.
Хәсрәткә дә, өметкә дә
Синдә урын табылган.

Бүген исә ул капканы
Кемнәр генә ачмасын, —
Кунак булып кит! Рәхим ит! —
Ачык Казан капкасы,

Кешеләре — кояш җанлы,
Кояш монда күченгән.
Казан шундый якты бүген,
Нур ташый һәр төшеннән!

РОБЕРТ МИҢНУЛЛИН тәрҗемәләре.

БҮГЕНГЕ ПОЭЗИЯ ТУРЫНДА СӨЙЛӘШҮ

ХӨРМӘТЛЕ УКУЧЫ!

Бүгенге поэзиябезнең актуаль мәсьәләләре, үсеш тенденцияләре һәм, гомумән, шигъриятнең халкыбызның иҗтимагый һәм рухи тормышында тоткан роле турында фикер алышуну күздә тотып башлап җибәрелгән сөйләшү журнал сәхифәләрендә дәвам итә. «Казан утлары»ның бу елгы 3, 5 һәм 7 нче саннарында басылган әңгәмә һәм мәкаләләр белән сез, мөгаен, танышкансыздыр. Редакция почтасына килгән хатлардан күренгәнчә, алар сездә байтак фикерләр уяткан. Бигрәк тә шунысы куанычлы, ул мәкаләләрдә күтәрелгән аерым мәсьәләләргә тукталу, аларга үзегезнең мөнәсәбәтне белдерү белән генә дә чикләнмичә, сез, шигъриятбез язмышы өчен чын күңелдән янып, конкрет һәм бер үк вакытта әһәмиятле дә булган фикерләр кузгатасыз, теге яисә бу шигъирият иҗатына булган карашларыгыз белән уртаклашасыз. Әмма кайбер хатлар һәм мәкаләләр бер нәрсәгә махсус басым ясап узуну сорый кебек: журнал сөйләшүне шагыйрь һәм тәнкыйтьче әңгәмәсе белән башлап, алга таба шул әңгәмә тирәсендә дискуссия яисә бәхәс кузгату максаты куймады. Болай уйлау — мәсьәләне берәз тараптай карау булыр иде. Искә алынганча, сүзнең, гомумән, татар совет поэзиясе турында, аның көндәлек һәм рухи тормышыбыздагы урынын ачыклау юнәлешендә дәвам итүе файдалырак һәм әһәмиятләрәк булыр иде. Бүген исә сөйләшүне укучылар дәвам итә. Сүз тарих фәннәре кандидаты, Казан вузларының берсендә философия укытучы Максим Глуховка һәм берничә хат авторына бирелә.

САБЫР ТӨБЕ— САФ АЛТЫН

Бу хакта бик иркенләп һәм җөелеп сөйләргә кирәктер әле. Чөнки бүгенге татар поэзиясе үсешенә төп тенденцияләре турында бер чишелеп, шигъириятнең зур белгечләре, шагыйрьләр белән сүзгә кереп, фикер уртаклашып, кирәк булса, бәхәсләшеп, ачыктан-ачык сөйләшерлек сүзләр бар. Тик менә ничегрәк башлап китәргә икән?

Ә бәлки саф хакийкаткә дөгъва итмичә, үз каланчаңнан гына торып, уеңны үзәңчә, үзәң булдыра алганча сөйләү яхшырак булыр? Татар шигъриятенә бер карие буларак, авторның бу турыда үзе тойган, сиземләгән кәдәрәнчә сүз әйтергә хаки бардыр. Бөтен сүзләрем дә кешенә ышандырмас. Иң әһәмиятлесе, чын күңелдән, саф күңелдән әйтелсен.

Сүзне илләнче елларның уртасыннан алып китсәк, шушы ике дистә ел эчендә дә бик күп нәрсә үзгәрдә. Малай чагымда басып торган чорма өстеннән дөнья инде бөтенләй башкача күренә. Яңа бистә каршындагы без мәңгелек дип уйлаган озын камышлы сазлыкларның эзе дә калмады. Әмәт тавы, «Калуга» буендагы очсыз-кырыйсыз ергәнәкләр дә хәзер никтер күзгә чалынмый. Шәһәрдән шактый ук ары, Бакалтай артында агып яткан Идел суы да әнә Кремль диварларына килеп терәдә диярлек. Казаннан Свердловскига, Себергә алып китә торган тимер юл буендагы, кайчандыр без бөтен классыбыз белән ытыртып йөргән агачлар да тамам буйга үсеп, кош тавышлары, үлән-чәчәге белән хушланып, уңдырышлы елны гөмбә җыярлык хәйран гына урман булып утыра.

Шушы дәвер эчендә татар поэзиясендә ике буын шагыйрьләр үсеп җитте. Мин аларны сугыштан соң үскән бәхетле бер буын дип әйтер идем. Аларның яшьрәкләре

тынычлык, иминлек шартларында үскөн беренче һәм бәрденбер буын. Үзләренә нык ышанган килеш, шигърияткә аеруча бер иркенлек, хөрлек рухы алып, үз әдәби зәвыклары, караш һәм омтылышлары белән килеп керде бу буын. Аларның дәртле тавышына, шик-шөбһәләр, икеләнүләрне белмичә, поэзиябездә үз урыннарын кыю табып, чын иман белән канатланып иңат итүләренә сокланмау мөмкин түгел иде. Үсү, житлегү чорында алар кемнән дә булса кагу, кыерсыту күрмәделәр генә түгел, киресенчә, өлкән әдипләребезнең һәртөрле ярдәмен, теләктәшлеген тоеп эшләделәр. Тагын шунысы кызыклы: әлеге буынның дарманы өлкән буын шагыйрьләребез Хәсән Туфан, Сибгат Хәким, Нури Арслан һәм башкаларга да егәрлек өстәде булса кирәк.

Бала чакның тагын чормада күгәрченнәр гөрән тыңлап утырган ләззәтле минутлары хәтердә яңара. Күпме генә тырышсаң да, әлеге чормадан инде очсыз-кырыйсыз болынлыклары, жәй башында тәмам тоныкланып, саегып кала торган күлләрдән беләк бие чуртаннарны тартып чыгарган чакларны күрәп булмый. Нәкъ Казан турысында, Идел өстендә калкып торган «Маркиз» утравын да, шунда тән пешереп, эре бөртекле ком өстендә кызынып яткан, ямь-яшел әрәмәләрен айкап йөргән көннәрен дә кире кайтару мөмкин түгел. Вахыт дигән нәрсә үз эшен эшли бирә. Күңелдә исә шуларның моңлы бер эзе кинәт кузгалып, селкенеп ала...

Аңлап торасың: яңалык бары тик искене кысырыклап, шуның урынында гына туа ала — тормышның агышы шундый. Күрәсәң, нәрсәндер югалтмыйча гына алга барып булмый торгандыр. Безнең поэзиядә дә шундыйрак бер хал күзәтелә кебек. Ләкин монда иң мөһиме — поэзиядә нәрсәнең даими рәвештә яшәп, давам итеп баруын һәм нәрсәнең яңа туып, үсеп килүен аера белүдә дип уйлыйм.

Өле без сүз алып бара торган чорның башында шигърият майданына Гамил Афзал, Илдар Юзеев, Шәүкәт Галиев, Әхсән Баянов, Рәшит Гәрәйлер килеп керде. Һәм шигъриятбез чыңнарына үз тавышларын үрәп, бик табигый рәвештә үзләшеп киттеләр.

Илдар Юзеевның «Таныш моңнар»ы нәкъ менә шул чорның шигъри рухын, шигърият күгенең гомуми төсен билгеләде кебек. Миңа, мәсәлән, үзем дә сизмәстән, бу инде татар шигърият дигән моңлы жырның давамы бит дигән тойгы килде. Ә Шәүкәт Галиевнең «Чынлык» жыйентыгындагы:

Сез тарихның ар башында,
Безнең буын — бүгенгедер.
Сез — беренче Гали, әмма
Без соңгысы түгелдер.

— дигән юллары бу уемны тагын да куәтләп, рухландырып жибәрделәр.

Чишмә башы, су башы булган Кол Галигә, егерменче йөз шагыйрәнең уникале гасырга мөрәҗғәгә итүен традицион алым дип кенә аңларга ярамас. Шагыйрь, күрәсәң, үз иңатының арка сөяген таба, концепциясен билгели, тимер казык утырта. Шигърият кешесе тормышның хәрәкәт мизгелен тотып алырга, үзен агымның бер өлеше, давамы итеп тә тоярга тиеш бит.

Үз чорының иңтимагый яшәеш диалектикасына үтеп кереп, шигърият шуның чагылышы икәнән тирән аңлап иңат итү — каләмгә тотынган һәр кеше өчен мәҗбүри шарт. Кол Галигә дә үз заманының дисгармониясен тою, чор авазын ишетү, гадел-сезлекләрен күрәп өрнү хисе шагыйрь һәм әүлиялык йөген иңгә күтәрәп алырга ярдәм итә.

Ә көчле давыллар, хәтәр зилзиләләр кичергән тарих безгә, Кол Гали варисларына, игелекле ягы белән борылды. Ата-бабаларыбыз туплап килгән рухи байлыклар, күңел жәүһәрләр, иң кадерле хыяллары безнең заманда үзенең чын жирлеген тапты. Һәм шагыйрь үз замандашларына, үзеннән соң киләсе буыннарга мөрәҗғәгә итеп:

Сабыр берлә эшләгел ушбу эшне,
Сабыр берлә эшләнер эшләр башы,
Морадына тиз йитәр сабырлы кеше.

[«Йосыф ва Зөләйха» поэмасы]

— дип язганда дидактик булып кына калмый, ул — бүгенге көн белән иртәгәгә көн-не бергә бәйләп торган жепләрне, үз шәхесе һәм яшәгән җәмгыять арасындагы тирән эчке бәйләнешләрне эзләп табучы, үзенә кадәр яшәгән буыннар тәҗрибәсен гомумиләштерүче дә.

Халык буыннан-буынга үзенең чынбарлыкка мөнәсәбәтен, тормыш-яшәеш, иминлек, гаделлек, бәхет өчен көрәш тәҗрибәсен буыннар хәтеренә сөңдерә, туңгый килгән. Берсеннән-берсе тирәнрәк мәгънәле мәкаль-әйтемләрнебездә нәкъ шундый ерак һәм якын үткәннәрбез авазы, үзенә бер төрле «зиһен ташлары» дип әйтергә мөмкин. Сабырлык, түземлелек, рухи ныклык турында гына да дистәләгән мәкальларне санарга була. «Сабыр төбә — сары алтын», «Сабыр иткән — морадына җиткән» дигәннәр картлар. «Түзгән — тимерне дә өзгән» дип тә өстәгәннәр.

Бу хакта уйлана торган, моңа кадәр илтифат ителми килгән кызыклы гына нәрсәләр күзаллана башлый. Татар шигъриятендә, мәсәлән, сабырлык темасы өллә ничә гасыр аша үтеп, даими яшәп килә. Ул — халыкның буыннан-буынга, дәвердән-дәвергә күчеп бара торган тоташ аңының бер чагылышы. Югарыда китерелгән шигъри юллары да авторның поэтик концепциясе буларак яңгырый, чынбарлыкны танып белүгә аның карашын чагылдыра.

Кайбер тәнкыйтьчеләр, ихтимал, шагыйрь фатализм позициясенә басып, язмышка баш ияргә чакырган, диярләр. Әмма конкрет-тарихи принцип күзлегеннән карасак, монда без, мөгаен, актив тормыш позициясеннән чигенү, көрәштән баш тартуны түгел, ә бөтенләй башка нәрсә күрәбез.

Борынгы болгарларда мәжусилек горейф-гадәтләре чигенә, таркала башлаган, ислам дине идеологиясе ныклап тамыр җәяргә өлгөрмәгән чорда әлеге сүзнең мәгънәсе дә бүтәнчәрәк булган дип уйларга нигезебез бар. Ул, мөгаен, ир булган ир кеше үз көченә ышанып эш итәргә, тар хисләр, нәфес катыртуына бирелмәскә, нык рухлы, җитди булырга, кыенлыклар алдында югалып калмаска тиешлекне аңлаткандыр. Ил-көн белән яшәгән, Идел-Чулман буйларында беренче дәүләт төзеп, яңа җирләр үзләштергән, басып алучыларга каршы батырларча көрәш алып барган халыкның психологиясе бүтән төрле була да алмый. Димәк, шигъри символ дәрәжәсенә күтәрелгән бу сүз бик тирән эчтәлеккә ия булып, югары бәяләнгән дия алабыз. Хәер, китап гыйлеме белән бик әвәрләнгән бүгенге картлардан сорاپ карагыз — сабырлыкның язмышка буйсынуда гына түгел икәнлеген алар да әйтер.

Сабырлык, шул рәвешчә, эхлакый принциплар бердәмлеген белдерә торган философий категория булып чыга. Димәк, ул — халкыбызның ерак чорлардан килә торган тоташ аңының аерылгысыз һәм тотрыклы өлеше. Яңа чор татар поэзиясен күздән кичерә башласак, сабырлык категориясен төрле контекстта, төрле мәгънә төсмерләрендә һәр шагыйрь ижатында диярлек очратабыз. Ләкин ул үзенең беренчел мәгънасенә XIX йөзнең икенче яртысында гына әйләнеп кайта башлый булса кирәк. Габделҗаббар Кандалый, Яков Емельянов шигъриләрендә сүзнең әнә шундый актив һәм җеһәр мәгънасе ачык төсмерләнә. Яков Емельянов, мәсәлән, рухи чыныкканлык хисен түбәндәгечә тасвир итә:

...Уалсын бәлә, ярылсын,
Каушатып, җанны җиңмәсен,
Таудан чыгып, диңгез белән
Сыналган җанга килмәсен.
Килмәсен җанга шаулап-улап,
Ул үлән күк аннан сыгылмас,
Аның күзгә кагылганда
Каушап, калтырап егылмас.
Егылмас инде сыналган җан...

(«Кайгы», 1879 ел)

Әлбәттә, һәр категория яшәеш процессында яңа мәгънә төсмерләре белән бәйле, циклләрне киңәйтә. Бөек Ватан сугышы елларында сабырлык сагину, юксыну хисләрен үз эченә алып, шул хисләр белән бергә яши.

Акларсыңмы минем мәхәббәтне!

Ә мин сине өзелеп сагынам,

Ник сагынам сине миң бу хәтлө,
Рәсемеңә синең табынам.
Тәуфигыңны әгәр бозмасаң син
Кабат әле бергә булырбыз.

(Н. Баян. «Уйланганда», 1943 ел)

Шул ук чорда «сабырлык» әле тагын фидакарлык сыйфатын күрсәтә, илгә тугрылык хисләре белән үрелә:

Мин курыкмадым өстән яңгыр төсле
Яуганда да туплар, ядрәләр,
Каушамадым кан һәм үлек белән
Тулганда да тирә-айланәм.
Алда, артта, уңда һәм сулымда
Киселсә дә юлым, күкрәгем
Яраланып канга төренсә дә,
Көчсезләнеп, миң яшә түкмәдем.

(М. Жәлил. «Кичер, илем!» 1942 ел)

Кайбер укучылар ирония белән: болайга китсә, «сабырлык» дигән ул категориягә тагын нинди мәгънәләр генә бирмәскә мөмкин соң? — диярләр. Һәм бәлки алар хаклы да булыр. Һәр төшенчәгә төрлечә аңлатма бирергә, аны төрлечә бoryрга мөмкин. Философик категория буларак, төшенчә хәрәкәтсез катып калган нәрсә түгел; ул да танып-белү процессында үзгәрә, яңа эчтәлек белән байый, үсә. Ләкин монда сүз халыкның фәлсәфи фикерләвен, аның психологиясенәң эчке хасиятләренән берсен чагылдырган бик киң төшенчә турында бара. Ижтимагый психология катламнарыннан үсеп чыккан һәм чынлыкта беркайчан да аңардан аерылмаган шигърият үз халкының рухи културасы байлыкларыннан йөз чөөрә алмый. Сабырлык та тарихи-ижтимагый аңның озак дәверләргә үсеш җимешә, аның буыннан-буынга бирелә торган элементларыннан берсе. Ул безнең буын өчен дә хас сыйфат һәм шуңа күрә бүгенге поэзиябездә дә чагылыш таба.

Сабырлык — гомумән, халкыбызга хас рухи сыйфатлардан берсе. Революция алды елларында ул безгә эчке энергия туплап һәм уңайлы вакытны көтеп алып, рус халкы һәм башка халыклар белән бергә самодержавиенә бәрәп төшерергә ярдәм итте. Сабырлык безгә ачлык, җимереклек чоры кыенлыкларын кичереп, ил тормышындагы башка катлаулы хәлләргә үткөрәп, моңарчы күрелмәгән рәхимсез сугышта сөөклә Ватаныбыз халыклары белән бергә дошманны җиңеп чыгарга; бүгенге күркәм тормышны төзүгә булышты. Бу урында Сибгат Хәким өсәрләрен искә алу да җитәдер. Сабырлык идеясе аның бөтен ижатыннан кызыл җеп булып үтә. Шагыйрь тормышның катлаулы, үткен проблемалары турында уйланганда аңа аеруча еш мөрәҗғәт итә.

Бу сыйфатны бары тик татар халкына гына хас дип уйлау дөрес булмас иде. Юк, ул, әлбәттә, башка халыклар өчен дә хас сыйфат. Һәм барыннан да элек, уртак язмышлы халыклар өчен. Хезмәттә һәм көрәш кырларында сыналып чыныккан, якты киләчәк хакына теләсә нинди кыенлыкларны җиңергә әзер торган совет халкының уртак казанышы ул. Шуңа ук вакытта, татар милләте, аның поэзиясә яшәгән һәм чәчәк аткан чорда сабырлык, әхлакий категория буларак, барлык төсмерләре, эчке хасиятләре белән безнең аңыбызда татарча яши һәм чагыла.

Шигърияттә нәрсәнең давам итүен һәм нинди яңа сыйфатларның соңыннан тууын тарихка караш ташламый гына беләп булмый. Бүгенге поэзиябез серләренә төшенү шунсыз мөмкин дә түгел. Шагыйрьләр минем ни хакта сүз алып баруымны, А. Блок сүзләре белән әйткәндә, «мәңгелек авазлар», ягъни поэзиябездә чагылыш тапкан «тоташ аң» турында фикер йөртүгә тырышканны аңлаганнардыр дип беләм. Тоташ аң — киң таралган термин түгел әле. Аны кулланганда миң рухи култура мирасы буларак буыннан-буынга биреләп, бер ижтимагый-экономик формациядән икенчесенә күчеп бара торган әхлакий башлангычны күз алдында тотам. Ул гасырлар үтәли килеп, төрлө дәверләргә тоташтырып тора, халыкның тарихи хәтерен бүгенгәгә китереп ялгый. Бу бердәнбер, иң төгәл билгеләмә дияргә җыенмыйм,

эмма ул поэзиябезнең кайбер житди һәм тотрыклы сыйфатларын тарихи планда тикшерүгә юнәлеш бирә шикелле.

«Тоташ аң»ның бер өлеше булган «сабырлык» категориясен исә халыкның давамлы тарихи үсеш барышында тупланып килгән психологик хасияте, төрле тарихи шартлар һәм ситуацияларда дорес юнәлеш табарга, кылган гамәлләрен чынбарлыкка туры китереп, үлчәп барырга ярдәм итә торган үзенчәлекле рухи сыйфаты дип билгеләргә була кебек.

Хәзер бүгенге шигъриятебезгә, бая әйткән «бәхетле буын» шагыйрьләре ижатына әйләнеп кайтыйк. Тирән белемле, киң эрудицияле ул буын бүгенге поэзиябезнең йөзен билгели торган көчкә әверелде. Алар кичәгегә тиңләшеп яза алмыйлар һәм тиеш төгелләр. Әйтик, мәсәлән, бу буын шагыйрьләренең әдәби зәвыгы менә мондый тизмәне бастырып чыгаруга юл куймас иде:

**Кулында резин перчатка,
Аякта тимер ыргак,
Монтер чыбыкның бер очын
Биленә куйган урап.**

Аларның авторы кем булу бу очракта мәһим түгелдер. Шигъри әсәр дип атавы бик кыен булган шундыйрак тизмәләрнең жыентыкларга тулып чыгуына әллә ни күп гомер үтмәгән. Оятыбызга каршы, алар «Татар поэзиясе антологиясе»нә дә үтәп кергән. Ләкин шулай да бу инде артта калган этап.

Хәзерге татар поэзиясендә проблемалар, четерекле мәсьәләләр бар икән, моңа жиңел кулдан гына язылып, гамьсезлегезбез аркасында ансат кына денега чыгу юлын табып килгән төссез һәм өнсез, чырсыз һәм күрәксез шигърьләр дә сәбәпче. Чөнки андый әсәрләр поэзиябез һәм әдәбиятыбыз тирәсенә күп санлы укучылар массасын, һавәсле һәм китап жанлы кешеләрне туплый, тәрбияли, рухи үстәрә алмый. Әлбәттә, бездә китап бумы хөкем сөрә, халык күп укый. Шуңа да карамас-тан, кайчак прилавкаларда кайбер китапларның хәрәкәтсез ятуын күрәп күңел әрнеп куя.

Сөенчезгә күрә, укучының күңел хәзинәсен тирән фикер һәм хисләр белән баатырлык шигърь китаплары да бездә аз түгел. Сибгат Хәким, Нури Арсланов кебек өлкән буын шагыйрьләр осталыкларын икеләтә-өчләтә арттырдылар. Жиң сызганып ижәт иткән урта буын әкилләре Ш. Галиев, И. Юзеев, Ә. Баянов, Р. Гәрәйлар поэзиясе дә үсә, житдиләнүендә давам итә. Равил Фәйзуллин, Гәрәй Рәхим, Рөстәм Мингалимов, Рәдиф Гатауллин, Зөлфәт, Мөдәррис Әгъләмовлар да ижәт колалчларын жәеп жибәрделәр. Мин монда, әлбәттә, талантлы шагыйрьләребезнең барысын да санап чыгарга жыенмыйм. Укучы буларак, минем яраткан һәм яратмый торган шагыйрьләрем юк дип әйтергә мөмкин. (Үзеннән-үзе аңлашыла ки, монда сүз Г. Тукай, Н. Такташ, М. Жәлил кебек бөтен халык мәхәббәтен яулаган шәхесләр турында бармый. Алар безнең өчен шагыйрь генә түгел һәм кемнең дә булса аларга карата шәхси мөнәсәбәте гомуми хәлне үзгәртә алмый.) Егор Уткин бу хакта бир дорес әйтә:

**Һәйкәльне бит Жәлил безгә куйган,
Үзе аңа мохтаж булмаган,**

— дип яза ул.

Биредә поэзиябезгә мәхәббәт турында сөйләү доресрәк булып. Яхшы шигърьләр, халык акылын һәм тарихи зиненен, аның зирәклеген туплаган шигърьләр зур кыйммәткә ия. Көтмәгәндә күңеләң кузгалып, үз-үзеңә урын табалмый йөдәгән, көндәлек тормыш ыгы-зыгысын бер якка куеп, каядыр китәсе килгән сәер минутлар була. Ни житми? Матурлык, гүзәллек хисе житмидер, могаен. Кешегә күңел күрке кирәк. Матурлыкка омтылу — элек-электән хезмәт кешесенә хас сыйфат.

Шагыйрь исә мондый чакларда А. Блок әйткәнчә, «матурлыктан башка да таң калып», шигърь язарга утыра торгандыр. Моңың өчен чыннан да көндәлек ыгы-зыгыдан ваз кичеп, яшәешнең «ваемсыз ләззәтен» бер якка ташлап, Х. Туфан әйткәнчә, «гүзәл гамь» кичерергә, борчылып уйланырга, күзгә күренмәгән нәрсәләргә карап шатланырга яисә еларга кирәктер. Р. Харис әнә, һәрчак безнең өстәлебездә торган

икмәк тә шатлана һәм нәфрәтләнә белә, ди. Ә бу бит борын-борыннан килгән крестъян психологиясенә бер чагылышы! Икмәк игүче бабаларыбыз пешкән икмәкне генә түгел, чәчкән орлыгын да, пар уйнатып яткан язгы басу-кырларны да сөенә һәм рәнжи белүче тере жан иясе итеп күз алдына китермәгәнмени? Нәкъ шул ул, шул үзе — сабырлыкның, хезмәтнең бәясен нык белгән ата-бабаларыбыз авазы... Ул аваз, ул өн хезмәт сөючән, тормыш кадерен белүче халкыбыз рухында яши, шигърият-бездә яши, ул исән. Һәм игенче атасының әлегә сыйфатларын мирас итеп алган шагыйрь, артык кукраеп чәпчәмичә, чәчелмичә, ә бары тик урынын һәм вақытын белгән килеш, шул өн-авазларга өстәп, тиешле тарафларга кисәтү дә ясый:

Врешь, брат! Күпме генә сукма,
Кызган чакта ирләр бөгелми!
[Зөлфәт. «Язмышлар ярында»]

Поэзиябездә яшәгән тоташ аң, рухи давамлылыкка мисалларны күпләп китерергә булыр иде. Шагыйрьләребез үткәннең поэтик тенденцияләрен нигездә уңышлы үстерәләр, үстерәләр генә түгел, аны яңа социалистик эчтәлек, коммунизм идеаллары белән баеталар, киләчәкнең тагын да күркәмрәк офыкларын киңәйтәргә, яқынайтырга омтылып, рухланып һәм башкаларны да рухландырып иңгәт итәләр. Шуңарга күрә, шигъриятбезнең киләчәге өчен борчылырлык сәбәпләр юк та кебек. Әлегә дә баягы дигәндәй, шул ук «сабырлык» категориясен алсак та, без аның диалектик спиральдән төшөп калмыйча, бүген кичәгә белән чагыштырганда югарырак баскычта торуын күрәбез. Болар барысы да дөрес.

Бик күп әйбәт шигърьләр белән бер рәттә оста һәм матур язылган, әмма «күз эшен эшләми» торган шигърьләр очрый. Мин Р. Харис, Р. Гатауллин, Разил Вәлиевнең кайбер әсәрләре өнә шундый дип әйтер идем. Андый шигърьләр күңелгә кагылмыйча, өстән генә «шуып үтәләр». Алар, әлбәттә, изге теләктән — татар шигърен заман таләпләренә яраклаштыру теләгеннән чыгып эш итәләр. Шундый максатлардан чыгып, фәнни-техник революция рухында, шигърьгә максимум информация кертелә. Нәтижәдә, яңа информация элементлары шигъри тукуыма эчендә табигый берекми һәм үзләшми, әсәрнең яңгырашы һәм агышы үзгәрә. Шулай да, дәвэрләр арасын бәйләп тора торган җепләрне югалтып, укучының ышанычын җуймас өчен үзгә белгәннәргә башкаларның хәбәрдар булмавы хисабына күрсәтү кирәкмидер.

Ясалма рәвештә «заманчалаштыру»га омтылышларның уңышсызлыктан башка нәрсәгә илтмәвә һәркемгә аңлашылса кирәк. Моңа мисаллар җитәрлек. Егерменче еллар ахырында РАППның поэзияне «демиянлаштырырга» азаплануын гына искә төшерик. Моннан, әлбәттә, берни дә чыкмады. Диалектика ул арттан этеп баруга мохтаж түгел.

Һичшиксез, фәнни-техник революция әдәби процесска да йогынты ясый, кешенең ихтияҗларын күз алдында үзгәртә бара. Шигърият тә моның белән исәпләшми булдыра алмый. Ләкин фәнни-техник революция барышында икенче бер, әлегә бик үк өйрәнелмәгән тенденция дә көчәя килә. Галимнәр, инженерлар табигать законнарын танып белүдә хатта иррациональ методлардан да баш тартмыйлар. Шул исәптән, сәнгать чараларына да зур өмет бағлана. Физиклар һәм лириклар арасындагы бөхәсләр күптән инде аларның үзара дуслыгы, бердәмлеге файдасына хәл ителгән. Әмма әдипләрнең күпчелеге табигать белеме һәм сәнгать белеме арасындагы бәйләнешне берьяклы гына, ягъни беренчесенә икенчесенә тәэсир итүе рәвешендә генә күз алдына китерәләр.

Шагыйрьләргә, минемчә, тагын бер нәрсәне истән чыгарырга ярамый. Хәзерге заман укучысы, бигрәк тә шәһәрдә яшәүчеләр, фәнни-техник революциянең кайбер күләгәле якларын, кире нәтиҗәләрен дә күрәләр. Экологик кризис куркынычы кайбер үсемлек һәм хайваннарны «Кызыл китап»ка кертәргә мәҗбүр итә. Киеренке хезмәт көненнән соң кеше үзенә бертөрле эмоциональ «заряд» алуға мохтаж. Димәк, шигъриятбез авазы кеше һәм табигать, шөхес һәм җәмгыять арасында табигый элементлар урнаштыруга да ярдәм итәргә тиеш.

Язучы да, укучы да моңарчы күрелмәгән яңа чорда, бөтенләй башка дөньяда яши. Электән күнәгелгән традицияләрнең байтагы чигенергә мәҗбүр, чөнки искечә

генә яшәү мөмкин түгел, ә яңалыкның чалымнары һәр очракта да күзгә күренеп тормый. Бик күп иске сүзләр, образлар, күзаллаулар, искергән эш коралларыдай, тормыштан чыгарып ташлана. Һәм без яңа әйбер, яңа күренешләрне яңача атарга тиеш булабыз. Шуның белән бергә, күп кенә төшенчәләрне, сүзнә алып ыргыткан кебек кенә, алып ташлап булмый. Сабырлык төшенчәсә дә әнә шундыйлардан. Эшкә яраклы да, сәләтле дә әле ул! Халык аңы, табигатьнең үзе кебек үк — мәңгелек.

МАКСИМ ГЛУХОВ.

*
* *

„**К**азан утлары» журналында соңгы вакытта кызыклы фәнни мәкаләләр, бәхәсләр урын ала башлады. Бик күчелле күренеш бу. Журналның һәр санын көтеп аласың. Халкыбызның үткәне, бүгенгесә белән горуранасың, уйланасың. Мәнә соңгы саннарда бүгенге поэзиябез турында сөйләшү өчен махсус рубрика ачылды. Уйланмыйча укып булмый бу хакта. Кайсы фикерләр белән киеләшсәң, кайсысын кире кагасың.

«Бөтендөнә әдәбияты китапханәсе»ндә басылу хакында төрле фикерләр күренә. 17 шагыйрьнең әсәре урын алган, бу бик куанычлы, мактанычыбыз. Бер автор да проза әсәре белән күренмәде. Бу, билгеле, безнең прозабыз беркемне дә жәлеп итми дигән сүз түгел. Шагыйрьләргә борын чөеп йөрергә хокук та бирми ул. Эстетик яктан камил, тормыш материалын тулы, дәрәс чагылдыра торган, укучылар тарафыннан хөрмәт казанган әсәрләр аз түгел бит бездә.

Соңгы вакытта поэзия бик үзгәрдә, баеды. Шулай булмаса ул бүгенге укучыларны жәлеп тә итә алмас иде. Бүгенге укучы ул урта белемле, югары белемле. Сюжетлы шигырьләргә караганда фәлсәфи шигырьләр күбрәк ошый миңа. Укучыларны уйландырырлык фәлсәфи шигырьләр күбрәк булсын иде.

Алтын бөртекләрен һәр халык кыйммәтле нәрсә дип кабул иткән кебек, чын сәнгать әсәрләре нинди телдә язылган булуларына карамастан һәрвакыт тиз танылып һәм кадерләп сакланыр диясе килә.

АЛЬФРЕД ӘЛМИЕВ,
укытучы, Зеленодольск р-ны,
Агъет авылы.

*
* *

Нишләп соң әле мин — гади нефть чыгаручы оператор, бүгенгесә көнгә чаклы шагыйрьләрнең шигырен (Г. Тукай, Н. Такташ, Ф. Кәрим, Х. Туфан, С. Хәким, Г. Афзал, С. Сөләйманова һ. б.) укып аңлаганмын да, ул шигырьләрдән илһам алып ләззәтләнәләнмен. Ә хәзер ниндидер «Нюанслар»ны аңлау өчен вуз бетерергә тиеш булам. Р. Фәйзуллин арттырып жибәрә бугай. Иптәш Нуруллин әйтмешли, шигырьне мин дә, академик та бердәй аңларга тиештер. Ниндидер бер элитага гына язу, бу үзе үк массадан аерылуны һәм ниндидер мөгез чыгарырга азаплануны күрсәтми микән?..

Куанычыбызга каршы, безнең халык урта буын талантлы шагыйрьләргә һич мохтаж түгел. Ш. Галиев, Г. Афзал, С. Сөләйманова һ. б. Без аларны үзбезнең телдә, безнең уй-фикерләргә чагылдырган һәм дә безне дулкынландырган шигырьләргә өчен яратабыз.

Минем тагын шуны өстәп әйтәсем килә, шигырьләргә балалар да, бабайлар да укыгач ук аңласыннар. Сүзлек тотып шигырь укыган гади кешеләргә очратканым юк минем. Аңлаешсыз булса кемгә кирәк ул. Китап рухи азык алу өчен укыла ич. Безгә — гади укучыларга сүз боткасы түгел, ә бәлкәм тирән мәгънәле, тигез ритмлы, дулкынландыра, уйлата торган шигырьләр кирәк. Шуның өчен без шагыйрьләргә

жырчы дип атыйбыз да. Кыландырып язылган шигырьләрне берничек тә жыр дип атап булмый.

Фәйзуллинның «халыкның гыйльме артты, гаҗәпсенү тойгысы кими төште» дигән фикере белән мин гомумән килешмим. Нәкъ менә хәзерге вакытта халык күбрәк укый. Төпченебрәк укый. Кимчелекләрне кичерми. Уңышлыларына чын йөрәктән куанып, кат-кат укый. Менә бер мисал: бер танышымның малае Армия хезмәтенә ялдан киткәндә күрешергә керде. «Ни генә бүләк итим икән истәлеккә» — дип әйткәч, ул: «Кызганмасаң, Г. Афзалның шигырь китабын бир, абый, аны укыгач әллә ничек, туган жиремдә, сезнең арада йөргән кебек булам», — диде.

«Мине киләчәктә аңларлар» дип шигырь язучылар икенче Лобачевский була алмаслар. Татар теле киләчәктә дә татар теле булып калачак. Бәлкәм атама сүзләр генә күбәер яисә үзгәрер дип уйлыйм мин.

Фәйзуллинның, кайбер укучылар поэзияне аңларлык дәрәҗәдә ана телен белмиләр, дип әйтсә килә. Минемчә, алар татар әдәбияты белән гомумән кызыксынмый. Нинди дә булса әдипнең яисә галимнең әсәрләрен оригиналда уку өчен генә дә чит телне өйрәнүчеләр азмыни. Ә туган тел турында нинди сүз булырга мөмкин?..

РӘИС СӘЛИМУЛЛИН,
Азнакай районы, Зирекле
Елга авылы.

Кеше күңеле матурлыкка омтыла, шуны көтә, эзли.

Тормыштагы уй-фикерләребезне матур итеп язып биргән, тасвирлый алган язучы белән укучы һәрвакыт бергә.

Шагыйрьләр еш кына, чиратлашып дигәндәй, берсен-берсе мактыйлар. Кайсы шагыйрьнең кем хакында нинди сүз әйтсә алдан ук белеп торганга, моның да яме һәм кызыгы китте. Шуңа күрә тәнкыйтьчеләр бу фикерне дә мыек чылгыйларына урасыннар, поэзияне ныклап үз кулларына алсыннар иде. Безнең талантлы тәнкыйтьчеләребез бар, тиң аларда әрсезләргә туры карап әйтерлек кыюлык житешмиме?..

СӨЕМБИКӘ ИХСАНОВА,
Пермь өлкәсе, Чүлмәк авылы.

Шигырь яратучы буларак мин, чагыштыруым бик урынлы булмаса да, шигырьне баянга тиңләр идем. Чөнки бу уен коралын йөз тавышлы диләр. Шигърият тә күп тавышлы, күп моңлы. Ул берәмлек аша күплекне, конкрет аша абстрактны гәүдәләндерүче иң үткен, иң көчле, иң рухи, иң хисси корал. Шуңа күрә дә шигырьдә гәүдәләндерелгән һәр нәрсә укучының рухын бае-тырга, хисен иркәләргә, дәртен уяттырга, ашкындырырга, кыскасы, тормышның күрке һәм аның хужасы булган кешенең гражданлык хисләрен үстөрергә тиеш. Шигырьдә фикер иңтимагый идеяләрне акыл белән генә түгел, йөрәк белән дә тоярылык, кичерерлек дәрәҗәдә халыкчан булырга тиеш. Шигырьнең тасвиры самими, сада, сыгылмалы, теле йөгерек, матур, җырлап торырга тиеш. Ул сине уйлатсын да, моңландырсын да, елмайтсын да, кирәк икән ашкындырып җырлатсын да. Ул шул вакытта гына хисләрне иркәли, зәвыгыңа хезмәт итә, синең алда сабан туге батырыдай майдан тота.

КПСС Үзәк Комитетының «Әдәбият-сәнгать тәнкыйте турында»гы карары совет әдәбиятының яңа казанышларын пропагандалау, анда яшәп килгән кимчелекләрне дөрес итеп ачу, аны үз вакытында хәл итү өчен зур мөмкинлекләргә юл ачты. Шуңа да карамастан, яшерен-батырын түгел, әле һаман да аерым очракларда тәнкыйть, үзара тәнкыйть өлкәсендә ниндидер эндәшмәүчәнлек урын алып килә. Алай гына да түгел, бер күренекле язучымы, шагыйрьме, тәнкыйтьчәме үсеп килүче, эзләнүче һәм үзенчәлекле бер инташ турында мактау сүзе әйтсә, шундук аның тирәсендә урынсыз шау-шу күтәрү гадәттә өле.

Р. Харис — беренче шигырьләре белән үк поэзия сөючеләрнең игътибарын үзенә тарткан үзенчәлекле, формалашкан шагыйрь. Алган темасын үзенчә кичереп, үзенчә тоеп, бары тик үзенчә генә әйтә, үзенчә генә чышә торган оригиналь шагыйрь. 1960—70 еллар татар совет поэзиясен аның тавышыннан башка күз алдына китерүе дә кыен.

Татар совет поэзиясенең күренекле вакиле Горький һәм Тукай премияләре лауреаты Сибгат ага Хәким яшь шагыйрь Ренат Харисовның поэзиядәге беренче уңышларын үз вакытында күреп, аңа хәерле юл теләгән, төгәе җыентыгы «Кайта-ваз»га сүз башы да язып чыккан иде. Һәм өлкән шагыйрәбез үз вакытында хаклы да иде. Ките Ренат Харисов турында шу-шу. Аның һәр язганын тәнкыйтьсез генә кабул итә башладылар, ул бүген дә шулай давам итә. Мәнә әдәбият белгечләре Р. Мостафинның шагыйрьнең иҗатына багышланган «Жаваплылык хисе» («Казан утлары», 1972 ел, № 1), Т. Галиуллинның «Дөнъям кызыксындыра» (Еллар юлга чакыра. Әдәби тәнкыйть мәкаләләре җыентыгы) мәкаләләре.

Беренче тәнкыйтьче шагыйрь Р. Харисовның иҗади йөзен билгеләгәндә: «Р. Харисов шигырьнең төп идеясен, асыл мәгънәсен шигъри образ аша бирергә тырыша. Ул укучыга әйтер яңа сүз булмаганга күрә алай эшләми, киресенчә, аның әйтер сүзә артык күп, ләкин ул укучыларның үз фантазиясенә дә урын калдыра. Нәкъ мәнә шуңа күрә дә кайбер кешеләргә аның шигырьләре артык катлаулы булып күренә. Хәлбуки, игътибар беләнрәк укурга тотынсаң, аның шигырьләренең һәр юлы бик гади һәм аңлаешлы, тышкы бизәкләрдән һәм һәр төрле шалтыравыклардан азат булуын күрәсәң»,— ди.

Ә икенчесе: «Шагыйрь кеше белән табигать арасындагы мөнәсәбәт турында күп уйлана. Табигать образы аша кеше кичерешләрен тасвирлауга багышланган уңышлы шигырьләр Р. Харис иҗатында аз түгел... «Ике ата каз», «Өянке» һ. б. Соңгы шигырьдә, мәсәлән, яшәүгә, тормышка омтылыштан да көчләрәк хис юк, ул үлемнән, вәхшәттән өстен. Шигырь ике планлы булуы, динамикалы сюжеты, психологик кичлеккә омтылышы белән дә үзенчәлекле. Аны тулысынча китерү хәерләрәк булыр»,— ди. Һәм ике тәнкыйтьче дә шигырьне тулы килеш күчереп үтәләр.

Мәнә ул шигырь:

Өскә үсмәсен әле, дип
Баш ботагымны киссәң,
Мин бит як-якка үсәм!..
Кичлеккә китмәсен, дип
Ян-якларымны киссәң,
Мин куелыкка үсәм!..
Куелыкка үсмәсен, дип
Ябалдашымны киссәң,
Мин тамыр якка үсәм!..
Бәгъренә чабыймчы, дип
Казып тамырыма төшсәң,
Каберең өстендә үсәм!

Р. Мостафин «шигырьнең эчтәлеген бөтен тирәнлегенә аңлар өчен, аны туктый-туктый укурга, бер генә кат түгел, күп мәртәбәләр укурга» чакыра. Әйдә тәнкыйтьчәне тыңдыйк, кат-кат укыйк.

Нәрсә күрәбез? Шигырь кирәгеннән артык гади. «Казан утлары» журналын тикшерүгә багышланган бер җыелышта шагыйрь Ш. Маннур әйткәнчә, «салкын акыл белән уйлап чыгарып язылган».

Сүз биредә яшәүнең мәңгелек, кеше характерының нык булуы турында бара. Олы темага олы тасвир кирәк иде. Ә шагыйрь исә яшәү өчен барган хәрәкәтне гади информациягә салып, аны коры сөйләп чыгу белән чикләнгән. Житмәсә, яшәүчәнлекне күрсәтү өчен алган деталь автор әйтергә теләгән фикернең киресен чагылдыра. Өянкенең оч һәм тирәлек ботакларын кисәләр икән, бу аны үстерүдән туктату, ягъни корыту өчен түгел, киресенчә, шул карт ботаклар урынына яшь үсентеләр үсеп чыксын һәм өянке яшәвен давам итсен өчен эшләнә. Димәк, автор тарафыннан

яшөөчүлөккө гәүдөлөндөрү өчөн алынган деталь үз бурычын үтөмү, уйлап чыгарылган, буш чарагына булып кала.

Шигырьнең сүз сөнгөтө булуын да онытырга ярамай. Ул тылсымлы, эчке агышы, эмоцияле, ачык һәм олы образлы булырга тиеш. Шул вакыттагына ул йөрөктөн чыгып йөрөккә барып житә, үз бурычын үти. Бу сыйфатлар булмаганда, анда нинди генә матур идея, нинди генә образ ятса да, укучы аны яратып кабул итми. Чөнки шигырьдә әйтелгән фикерне анык фәнни китаплардан укыганы, радиолардан тыңлаганы, лекция-докладлардан ишеткәне бар.

Бәлки салкын кан белән уйлап чыгарылган һәм бернинди эмоциясез язылган мондый шигырьләр Р. Харисов ижатында сирәк очрый торгандыр. Юк шул. Алай булганда сүзне озаитып тору да кирәк булмас иде.

Менә тагын шагыйрьнең «Яктылык тәме» шигыре. Ул озын түгел, тулы килеш күчәрәбез.

Мия беләм:
Бер агач та
Үлән булырга теләми —
Давылларда кыйналса да,
Кояшта ул,
Күлгәдә түгел,
Мин сизәм:
Һәр үлән
Агач булырга бик телә —
Үзе ышыкта булса да,
Күлгәдә шул...
Һәм изелә.

Кая шигырьдә тәсир итү көче? «Яктылык тәме» алда китерелгән «Өянке»дән кайсы ягы белән аерыла? Нич юк! Шул ук корама тел, шул ук салкынлык, шул ук күренешләренә информация алымына салып тезеп чыгу.

Әйтелгәннәрне ныгыту өчен кызыклы бер «тикшерү» ясыйсы килә. Әйдәгез, шигырьне кире әйләнмәләрдән һәм инверсияләрдән арындырып, чөчмәләштереп карыйк! Мин беләм: кояштагы агач, давилларда кыйналса да, үлән булырга теләми. Мин сизәм: күлгәдәгә үлән агач булырга бик теләсе дә, көчәннән килми, изелә».

Мәгънә һәм тәсир итү көче кимедеме? Юк! Шул ук мәгънә, шул ук тәсир итү көче калды. Шигырь нәрсәсән югалтты? Ул 12 юллык тезмәдән интонация юлы белән бәйләнгән 2 кушма жөмлөгә генә әйләнде һәм аңларга авыр булган кире әйләнмәләрдән генә котылды. Шул буламы гади итеп «укучы фантазиясенә урын калдырып язү!» Бу бит, йомшак кына итеп әйткәндә, укучы зәвыгы белән шаяру.

Р. Харисов үтә гади, үтә корыгына яза дип тә өйтеп булмый. Ул күп очракларда үтә сурәтле, үтә катлаулы итеп яза. Ул сурәтле итеп язганда детальләрен күпме кирәк шулай тотып ала, аны мезон ваклыкларына кадәр тәфсилләргә дә тырыша. Болай язү, бер караганда, сурәтлелеккә җанландырган, образларны калку итеп гәүдөләндергән кебек тә күренә. Ләкин үтә ваклану, үтә тәфсилләү шагыйрь файдасына түгел. Детальләр бер-бер артлы өелә башлагач һәм алар бер-берсен тулыландырмагач, шигырь таркаулана, чәчелә, гомумиләштерү өчен сайланган төп деталь дә арзанлы ялтыравык кына булып кала.

Шагыйрьнең сүз сайлавына килгәндә дә хәл аянычлы сыман. Әйтелгәннәрне ныгыту өчен алда искә алынган «Өянке» шигыренең ни барысы өч юлына тукталыйк.

Өскә үсмәсен әле, дип
Баш ботагымны киссәң,
Мин бит як-якка үсәм!

Әйдәгез, «өскә», «баш» һәм «як-якка» сүзләренә игътибар итик. Болар берсе дә үз урыннарында һәм үз мәгънәләрендә кулланылмаганнар. Аларны «буйга», «оч» һәм «жәелеп» сүзләре белән алыштырып карыйк әле. Мәгънә төгәлләге артырмы? Сүз

дә юк, артыр. Ә мондый төгәлсезлекләргә байтак кына шигырьләрдән күрсәтергә була.

...Күз алдыннан укылган поэмаларны һәм аларның геройларын үткәреп утырам. Бармый башласаң ай күп икән бездә поэмалар. Соңгы елларда поэма формасына карата ике төрле караш яшәп килә. Берәүләр, укучылар тарафыннан күп укыла торган, вакыйгалар сюжетына корылган поэмаларны хупласалар, икенчеләре исә бу ише әсәрләргә примитивлыкта гаепләп, «поэмалар фикер-хис композициясеннән генә торырга тиеш»,— диләр.

Бәхәстә дәрәслек табыла бит. Форма турында болай бәхәскә якин фикерләр кузгалгач, мин дә, укучы буларак, фәннилек дөгъваламыйча, үз сүземне әйтә аламдыр.

Сюжет композициясенә корылганмы, әллә хис һәм фикер композициясенәме — икесе дә матур әдәбият әсәрләре.

Сюжетка корылган традицион поэмалар да хис-фикер белән өрәтелгәннәр. Аны примитивлыкта, хиссезлектә гаепләп, кимсетеп карарга ярыймы? Әлбәттә, юк! Ә хис-фикер композициясенә корылган сюжетсыз поэма нәрсәсә белән сюжет композициясенә корылган поэмадан өстен? Минемчә, бер өстенлегә дә юк һәм булуы да мөмкин түгел. Берәү алма ярата, берәү хөрмә. Формада ғынамыни эш. Кайсы формада язылса да, язылсын, тик яхшы ғына булсын. Геройлары Йосыф-Зөләйха, Таһир-Зөһрә, Фәрһад-Ширин, Ромео-Джюльетта кебек гасырлардан-гасырларга күчеп онытылмый ғына яшәсен. Мокамай, Мохтар, Алсу, Гайҗан, Резидә-Зөфәр кебек телдән генә төшмәсен.

Безнең алда шагыйрь Х. Камаловның традицион формада язылган «Язмыш елмаюы» һәм шагыйрь Р. Мингалимовның хис-фикер композициясенә корылган «Күз карасы» исемле поэмалары. Алар бер үк темага язылган. Әмма мин аларның беренчесе икенчесенә кайсыдыр ягы белән бирешә дип әйтә алмыйм. Киресенчә, беренчесен яратыпрак укыдым.

Ә Кол Галиләрдән бирле килгән, гомер һәм заман сынавын үткән, бүген дә мәйдан тотарга егәрә булган сюжетлы поэмалар халыкчанлыгын югалтмас, киләчәктә дә мул жимешләрен бирер, уңышын киметмәс дип ышанам. Халыкчанлык — ул яшел урамлы!

ӘЗҺӘР ГАБИДИ,
Сарман районы, Чүкмарлы мәктәбе
укытучысы.

Рифкәть Имаев

Тынгысызлар

Тынгысызлар кабат юлда,
Кабат вокзал шау-шуы.
Кала таллар кочагында
Зур күлләрнең тын суы.

Ияләнган жирләр кала,
Кала якын танышлар.
Тез тиңентен суга кереп
Озатып кала камышлар.

Мин туган якларга кайтам,
Ә син, егет, кайдагы?
— Тынгысызлар нәселе мин,
Алда көрәш мәйданы.

Маңгайларда юл тузаны,
Эзләр сызып ага тир.
Алда олы төзелешләр,
Дәшә Ватан-баһадир.

Кызлар көлә

Һәммәсе бергә кушылган,
Һавада чишмә чыңы.
Их, бу көмеш чишмәләрнең
Йөрәккә якын моңы.

Нәрсә булды көзгә төнгә?
Нур белән тулды урам.
Кызлар көлә, шундый рәхәт.
Елмаеп басып торам.

Мондый чиста чын көлүнә
Белмәдем күпме яшәп.
Әйтерсең жирдә жылы яз —
Әйләнәм тулы чәчәк.

Көлегез, кызлар, көлегез!
Әйдә көздән яз яыйк.
Тормышка, көлөч язларга
Мин гашыйк, гашыйк, гашыйк!

Китәр иде

Син ярларга күңел биреп кара,
Аңлый алсаң килмәс көләсең.
И тартыла көймә, и тартыла,
Тоткын булу кыен, күрәсең.

И чакыра дулкын, и чакыра,
Һәр минуты сорый түземлек.
Чылбырлары нык шул, чылбырлары...
Китәр иде юкса бүген үк.

Болгар таңы

Жылы, назлы яңгыр белән
Май төне битен юа.
Таң яктысы оялып кына
Офыкка ишек уя.

Каршы як талын сәламли
Таң җиле Идел аша.
Жир-ана көлеп, сеенеп,
Нурлы күзләрен ача.

Алда әнә шәһәр йоклый,
Йокысы гаҗәп тирән.
Йортлары жир белән тигез,
Урамы яшел чирәм.

Белмим күңелдә нигәдер
Язга ят авыр моңнар.
Жирдә яз, уяну чоры,
Ач күзләреңне, Болгар!

Мизхәт Хәбибуллин

~~~~~

Йолдызларга күктә кыен микән?
Елгаларга агу кыенмы?
Ә тауларга таулар булып калу
Гомергәчә... әллә уенмы?

Көрәш белән тулы бу җиһанда
Аларны да нидер җиңә бит.

Йолдыз сүнә. Таулар жргә иңә,
Ә елгалар корый, кибә бит.

Тау-йолдызлар һәлакәттә ялгыз,
Ах, аларга шундый кыендыр!..
Ә син кеше... Авыр минутларда
Кешеләргә сыен... сыендыр...

Яшәп була

Яшәп була башны иеп, билне бөгеп,
Юк хәсрәттән хәсрәтләнеп, кара көеп.
Кеше бәхетен күрәлмейча комарланып,
Көннең буге йоклап ятып, йомарланып.
Алга барам, мин дә диеп газапланып,
Ташбакадай кыймылдарга азапланып.

Яшәп була матур-матур уйлар уйлап,
Жырлар жырлап: илне зурлап, жирне зурлап,
Бер шатлыгым мең кайгыны жиңәр диеп,
Гайрәтемнән таулар жиргә иңәр диеп.
Алга барам, яктылыкка хакым бар, дип,
Рухландырып торган батыр халкым бар, дип.

Түбән Камага

Такыр юллар эзләп кенә
Килмәдем сиңа, кала.
Көннәрем түгел, елларым,
Яшьлегем синдә кала.
Эш белән үрелеп калалар,
Чын ихлас күңел белән
Якын күреп, шуңа

«син» дип,
Сөйләшәм синең белән.
Тибри-тибри карлар ява,
Ява ак теләкләрем...
Тибрәнде синдә беренче
Шигъри яшь тирәкләрем.
Тибри-тибри карлар ява,
Аклыдан урамнарың,
...Ә миңа юллар ярасы
Ерып кар бураннарын...

Сөйлә миңа серләреңне, Идел-елга,
Ишеттер син жыр-авазын үткәннәрнең.
Һәм ышанып тапшыр изге әманәтен
Мең ел элек монда гомер иткәннәрнең.

Көйлә моңлы көйләреңне, Идел-елга,
Сызсын йөрәк, сызласын жан, күңел тулсын.
Гамьсезләрең юлы сине урап узсын,
Гүзәл моңнар миңа мәңге юлдаш булсын.

Мин жырлармын сөеп синең горур жырны,
Отып калыр аны миннән балаларым.
Һәм буыннан-буыннарға күчәр шулай —
Бу меңнән бер ăманәте бабамнарның.

Кәүсәрия Шафикова

~~~~~

Сер сөйләдем
Искән җилгә,
Үскән гөлгә,
Ак болытка,
Янган утка,
Очкан кошқа,
Якын дуска.

Җил — тыначак,
Гөл — сулачак,

Ут — сүнәчәк,
Кош — үләчәк,
Явар болыт
Яңгыр булып,
Сер калачак
Онытылып.
Дус — дус булып
Калыр әле,
Серне саклый
Алыр әле.

— Яратам, дип кычкырмыйлар, пышылдыйлар,
— Яратам, дип, әнә яшьлек пышылдасын,
Мин кычкырам, яратам, дип,
Кычкырам мин бар тавышка.
Барыннан да көчле минем
Мәхәббәтем бу тормышка.

— Яратам дип кычкырмыйлар.
— Өйрәтмәгез, үзем беләм,
Кычкырам мин ишетсен дип,
Һәрбер яфрақ, һәрбер үлән.

Яратам мин искән җилне,
Якты айны, зур кояшны.
Ярга каккан дулкыннарны,
Һаваларда очкан кошны.

Кешеләрнең елар чакта
Көлгәннәрен янып сөям.
Янып сөям, шул сөюем
Ялкынында үзем көям.

«Мин яратам, мин яратам» —
Кабатлана назлы аваз.
Дөнья тулып йөз, мең кабат
Кабатлансын бу кайтаваз:

Мин яратам, мин яратам!

Яңара уйларым

Йомшак кына искән язгы жылда
Яңаралар минем уйларым.
Искә төшә сабый вакытларым,
Аунап үскән Сарман буйларым.
Ак ташлары, салкын суы белән
Көлөп торган Бакый чишмәсе.
Шаулап үскән иген басулары
Ничек инде искә төшмәсен?!
Чишмә янындагы пар каеным
Башын игән урман ягына.
Бәлки аны жыллар шул урманнан
Китергәндер орлык чагында?..
Мине дә бит туган якларымнан
Алып килде язмыш давылы.
Һәркемгә дә шулай газиз микән
Туган йорты, туган авылы?
Әреме дә бөтнекләрдән татлы,
Кулларыма алып иснәсәм.
Ашкынмас та идем искән жылдәй,
Синдә туып, синдә үсмәсәм.
Кошлар кайта туган якларына,
Канатлары булгач очарга.
Жырым кайтсын туган Сарманыма,
Сарман каеннарын кочарга.

Ак буразналар

Көне буге кар өстендә гөрли машина.	Игенченең ак юлыдай сузыла алар.
Кар астында иген ята иркен басуда.	Игенчеләр хыялында иген диңгезе.
Ак далага сузылалар ак буразналар.	Ә бүген ул ак мамыкка төрә жир йөзен.

Күңел күзең әгәр күрмәсә...

Күңел күзем белән күреп йөрим
Туган илем чәчәк атканын.
Шат көлдән дусларымны танийм,
Сөйгәнемнең сизәм атлавын...
Якындагы йортның түбәсеннән
Күгәрченнәр гөрөн ишетәм.
Димәк, тагын бер йорт күтәрелгән —
Биеклеген аның хис итәм.
Мин бәхетле булып идемме соң,
Ярсу йөрәк тормыш сөймәсә.
Гүзәллекне танып, күреп булмый,
Күңел күзең әгәр күрмәсә...

Флера Сафиуллина,

филология фәннәре кандидаты

СҮЗНЕ БАШЛАУ ЖИҢЕЛМЕ?

ТАТАР ПРОЗАСЫНДА БАШЛАМНАР

Фәхрине үтереп ташладылар» (Г. Ибраһимов. «Тирән тамырлар»).

«Без түбәннән, тормышның төбәннән күтәрелдек» (Г. Ибраһимов. «Кызыл чәчәкләр»).

«Яшь бала елый иде» (Ш. Камал. «Буранда»).

«Туды... Туганда ул кеше иде...» (Ф. Әмирхан. «Татар кызы»).

«Йомшак кына жәйге җил исә... Дала буйлап кылганнар йөгәрә, кылганнар йөгәрә...» (Ә. Еники. «Әйтелмәгән васыять»).

Бу юлларны кем генә хәтерләми икән? Әсәрне беренче тапкыр уку белән, алар хәтергә уелып кереп калалар да, шулар аша әсәрнең бөтен эчтәлеген, андагы геройлар, вакыйгалар күз алдына килеп баса.

Әсәрнең беренче җөмләсе, кайчак абзацы (без аларны башлам дип атадык)¹ — әдәби әсәрнең музыкаль ачкычы ул. Ә. Еники, Ф. Хәснә² сүзләре белән әйткәндә, ул камертон хезмәтен үти: хикәяләнең тонын һәм көен билгели, интонацияне алдан сиземләргә мөмкинлек бирә. Башлам укучыны сөйләнчәк вакыйгаларны кабул итү өчен әзерләп куя, хикәяләүгә ишек ача. Ул — укучының игътибарын җәлеп

итәрдәй мәгънәви, аһәңле, камил, эмоциональ булырга тиеш, укучыны алда сөйләнчәк вакыйгалар эченә алып кереп китәргә тиеш. М. Горький башлам турында болай дип яза: «Иң авыры башлау, нәкъ менә беренче фраза. Ул, музыкадагы кебек, бөтен әсәргә тон бирә һәм аны, гадәттә, бик озак эзлисең»³.

Әсәрнең мәгънәви, идея-эстетик бөтенлеген, әдәби эшләнешен тәэмин итүдә, композициясендә зур роль уйный торган башламнар татар филологиясендә, кызганычка каршы, өйрәнелмәгәннәр диярлек. Шулай да аерым язучыларга мөнәсәбәтле рәвештә кайбер күзәтүләрне күрсәтергә була. Мәселән, Ш. Камалның оста новеллалары булуын дәлилләгәндә, әсәрләренен «сөйләнергә тиешле вакыйгаларның иң үзек бер җирен тотып ала торган кыска җөмлә» белән башлану үзенчәлеген айтты⁴.

Г. Бәшировның «Тирән тамырлар» башламы уңаена әйтелгән сүзләргә дә игътибарга лаеклы: «Уйлап карасаң, сүзнең ик-сез-чиксез куәтенә хайран каласың. Өч кенә сүз бит! Әмма шушы өч сүзгә язучы ул заманның дөһшәтле сыйнфый көрәшен дә, аның канлы фаҗигасен дә сыйдыра алган. Сүз генә түгел бу, шул заман ис-

¹ «Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә» (Казан, 1977, 1 том) башлам сүзенә әдәби әсәрнең башлангыч өлеше дип аңлатма бирелгән (141).

² Макаләдә язучылар белән булган әңгәмә материаллары файдаланылды. Кызыклы һәм файдалы фикерләре өчен аларга ихлас күндәзгән зур рәхмәтләргә белдерәбез. — Ф. С.

³ М. Горький. Как я пишу — «О литературе». М., «Советский писатель», 1953, 420 бит.

⁴ Г. Халил, Х. Хисмәтуллин, Б. Гыйззәт, XX Яз башында татар әдәбияты, Казан, 1954.

төлегенә багышлап салынган гранит һәйкәл бул!»¹

Г. Ибраһимовның бу үзенчәлегенә Г. Минский да игътибар итә². Әсәрне башлау алымы Ф. Мусинның «Олы юлга чыкканда»³ дигән мәкаләсендә дә телгә алына. Автор мәгърифәтче прозаикларның язучыларга әкиятләрнең тәэсире турында фикер йөртә.

Татар прозасын күзәтеп чыгу, язучылар белән булган әңгәмәләр башламнарның әдәби әсәрдәге ролен билгеләргә, күпмедер күләмдә язучының иҗат лабораториясенә үтәп керергә мөмкинлек бирделәр. Башламнарның әдәби әсәрдәге функциясе нәрсәдән гыйбарәт, татар прозасында нинди башламнар күзәтелә, алар язучының индивидуаль стиле белән ничек бәйләнгәннәр, башламнар кайчан һәм ничек табыла — без шул сорауларга җавап бирергә тырышып карыйк.

Башлам — әсәрнең билгеле бер мәгънәви, интонацион ачкычы. Тиешле мәгънә һәм форма бердәмлеге булганда, башлам — музыкаль әсәрдәге беренче аккорд кебек. Аны увертюрага тиңләп белән М. Мәһдиев бик хаклы: «Бөтен эчтәлеккә ишарә шул бер жөмлөгә сыеп, урнашып бетәргә тиеш. Ул — кысылган код кебек. Автор әсәр буенча шуның мәгънәсен кичәйтә, таратып тәфсилләү белән шөгылләнә». «Әсәрнең оеткысы, камыр башы» дип баяли башламны В. Нуруллин.

Башлам жөмлө — хикәяләүдә иң мөһим кыйль жөмлө. Беренче жөмлө буларак, ул башка жөмлөләргә буйсынмый, киресенчә, бөтен хикәяләү шушы жөмлөгә нигезләнеп алып барыла. Мөһим кыйльлеген тагын да ныграк күрсәтергә, күбрәк эчтәлек салырга теләп булса кирәк, язучылар башламнарны еш кына бер абзац итеп формалаштыралар.

Әсәрдә үтәгән функциясе ягыннан башламнарның композицион төре аерылып тора. Алар вакыйгаларның иң югары ноктасын чагылдыралар, кинәттән генә башланып киткән бу хикәяләүгә укучы ирексездән тартылып, кызыксынып кереп китә. Андыйларның классик үрнәге — әлбәттә, Г. Ибраһимовның «Тирән тамырлар» романының башламы: «Фәхрине үтереп таш-

ладылар». Г. Әпсәләмовның «Сүнмәс утлар» романында да башлам сөйләнәчәк вакыйгаларның үзәгеннән алынган: «Казмаш» заводында яңа директор кетеләр. Ә. Еникинең «Саз чәчәге» повестендагы беренче жөмлөнә искә төшерик: «Былыр көз булып үткән район конференциясендә делегатлар райкомның икенче секретаре Шакир Мостафинны «төгәрәттеләр». Шундый ук башламнарның кулланылышын Г. Ахуновның «Чикләк төшендә күрергә мөмкин: «Мин аңардан гел аерылам дип яшәдем». Бу башламнарда әсәрнең кульминацион моменты тотып алынган һәм шул рәвешле алар — әсәрнең эчтәлек ачкычы буларак — зур мәгънәви әһәмияткә ия.

Язучыларның үзләре белән булган сөйләшүләрдә дә башламның композиция белән тыгыз бәйләнеше турында сүзләр күп булды. Г. Бәширов, Ф. Хөснә, Г. Ахунов, А. Гыйләҗев һ. б. фикеренчә, композицияне үзгәртү башламнарның үзгәрүенә һәм, киресенчә, башламнар үзгәрү композициянең үзгәрешенә китерә. А. Гыйләҗев болай ди: «Әсәрнең композициясен төзү башлам жөмлөгә китерә. Әсәр шунда гына языла башлый». Г. Ахунов та әсәрләрендә башламнарда зур әһәмият бирүен әйтә һәм классик үрнәк итеп «Тирән тамырлар» романындагы башламны күрсәтә.

Композицион роль үтәүдән бигрәк хикәяләүнең киеренкелеген күзалларга мөмкинлек бирә торган башламнар да бар. Аларны динамик башламнар дип атарга мөмкин булыр иде. Мондый башламнар чынбарлыкта булган вакыйгалар, бер мизгелгә өзелеп торып, язучының әсәренә күчеп утырган кебек тәэсир калдыралар: «Мәдрәсә күршесендәге йортны сатып алган яңа байның бик матур кызы барлыгын ишетү Габделбасыйр шәкерткә әллә ничен бик зур бер тәэсир калдырды» (Ф. Әмирхан, «Габделбасыйр гыйшыкы»). «Автобуска бер бик матур кыз килеп керде» (И. Гази, «Матур кыз»). «Кече якта, караваттагы колак мендәренә капланып, Тәнзилә елый» (А. Гыйләҗев, «Качак»). «1951 елның жылы июнь ае Көбәшләргә нигезенә бәхәтсезлек алып килде» (Г. Ахунов, «Хәзинә») һ. б. мисаллардан күренгәнчә, башламдагы хәбәрнең катгый үткән заман формасында бирелүе динамикилыкны арттыручы тел чарасы булып тора икән. Хәбәрнең ды-де формасы башламнарда шактый актив. Ш. Усманов, И. Гази, Г. Ахунов, Н. Фәттаһ һ. б. язучыларда бу форма егеруча күп кулланыла. Динамик башламнар-

¹ Г. Бәширов. Чаткыда ялгын күләгәсе — «Бүтән дә, иртәгә дә». Казан, 1974, 118 бит.

² Г. Минский. Бай мәктәп. — «Казан утлары», 1967, № 3, 80 бит.

³ Ф. Мусин. Олы юлга чыкканда — «Татар теле һәм әдәбияты». Бишенче китап. Казан, 1976, 240—241 битләрдә.

ның 70% тан артырагы шундый хәбәрләр-
гә тамамланган.

Башлам жөмләнең күләме дә хикәяләү башындагы киеренкеликне билгеләүдә турыдан-туры катнаша. Башламның күләме арту динамиканы киметә төшә, күп деталь-
ләр китереп кертү төп фикерне таркаулан-
дыра кебек. Мәсәлән, «Разведка ротасы командиры өлкән лейтенант Сидоренко белән иртәгә уздырылачак операция турында сөйләшеп утырганда, ишек ачылды да китек пыялалы лампаның сыек яктылыгында ишектән кергән солдатның жыйнак сыны күренде» (А. Расих. «Сагынылган мәхәббәт»). Шундый ук озын башламны Г. Әпсәләмовның «Сүнмәс утлар» романының 1958 елгы басмасында да күрергә мөмкин: «Мортазин, кечкенә генә юл сак-
вожын кулына алып, күпедан тавыш-тын-
сызгына чыкмакчы булган иде, аскы урын-
да ятып баручы тырлап торган зур сары
колаклы ябык карт, шикленеп, сөлге ура-
ган башын күтәрде». Бу күп сүзле баш-
ламның әсәрдәге киеренке, катлаулы ва-
кыйгаларга ачыкчы була алмаячагын сизеп,
язучы 1969 елгы басмада башламның кыс-
ка, үтемле, динамик характерлысын таба:
«Казмаш» заводында яңа директор кетә-
ләр».

Күп кенә язучыларыбыз теге яки бу башлам жөмләнең мәгънәви йөген артты-
ру өчен, аны кыска, жыйнак итеп төзеп,
бер үзен бер юлга урнаштыралар, яисә
мөстәкыйль абзац итәләр. Без моны Г. Иб-
раһимов, Ш. Камал, Ф. Хөснни, Г. Ахунов
һ. б. язучыларның әсәрләрендә күзәтә
алабыз.

Әсәрнең диалог белән башланып китүе
дә хикәяләүнең динамикасын билгели. Ми-
сал өчен Р. Төхфәтуллинның «Йолдызым»
повестендагы башламга игътибар итик:
«— Әни, әни дим! Нигә минем исемемне
Йолдыз дип куштыгың? Әни дим... — һай,
кызым, йөдәтмәле, жылышка соңга ка-
лам, икенче сөйләшербез.

— И, һаман икенче дә икенче...»

Өлбәтте, диалог белән башлау язучы-
дан зур осталык сорый. Үз максат итеп
куйганда, аның акланмавы да мөмкин. М.
Горькийның диалог белән башлауны
иске алымга санап, «Матур әдәбият аны
күптән үк бракка чыгарды» дип язую да
мәгълүм. Әмма ул болай дин дәвам
итә: «Үзенәң оригинальгә белән, гадәт-
тән тышлыгы белән шунда ук укучының
игътибарын хикәягә тартырлык фраза бул-
ганда гына хикәяне әңгәмә белән башлар-

га мөмкин»¹. Димәк, М. Горький диалог
белән башлауны әдәби осталык белән
бәйли, һәм бу алымны бракка чыккан дип
бәяләү дөрес булмас кебек. Р. Төхфәтул-
линның «Йолдызым» повестендагы диа-
лог әсәрнең бөтен эчтәлегә, исемә, герой-
лары, подтексты белән тыгыз бәйләнгән.

Язучыларның үзләре белән әңгәмәдә
диалогик башламнарда күбесенең күңелә
тартмавы ачыкланды. Дөрес, аерым язучы-
лар диалог, туры сөйләм белән башлау
һәм әсәрнең темасы, жанры, сурәтләнган
вакыйгалар арасында ниндидер бер эчкә
бәйләнеш булуын да искәрәләр.

Г. Бәширов: «Ул алым күбрәк юмо-
ристик әсәрләргә, сүз көрәштерүләр зур
урын алган әсәрләргә килешә».

Ф. Хөснни: «Бу алым бик ошап бетми.
Әмма аны кыска хикәяләрдә шактый уңыш-
лы файдаланырга мөмкин».

М. Мәһдиев: «Авыл тормышын ча-
гылдырган әсәрләргә батым. Андый стиль
ковбойлар, очучылар, сугыш турындагы
хикәяләрдә үзен аклый (Э. Хемингуэй,
В. Быков, А. Маршалл һ. б.).

Башламнарның тагын бер төркемнең тас-
вирлама башламнар дип атарга мөмкин
булып иде. Аларга интонацион яктан
салмаклык, эпиклык, хикәяләү көе хас. Өл-
бәтте, алар да бердәй түгел. Тирән эмо-
циональлек белән аерылып тора торган
башламнарның искиткеч матур, нәфис,
аһәңле үрнәкләрен Ә. Еникидә күрергә
мөмкин: «Апрель киче. Юеш, жылы, то-
манлы. Караңгы, тын урманнарда тып-тып
тамчылар тама. Күңелгә нидер әйтмәкче,
нәрсәнендер искә төшермәкче була бу там-
чылар...» («Төнге тамчылар»). Ярым сузык
авазларны күп куллану, кыска-кыска син-
тагмалар төзү, тиндәш кискәләрнең сим-
метрияле төстә кулланылуы нәтижәсидә
туган аһәңчелек кабатлаулар ярдәмендә та-
гын да арта төшә, хиазм (яңаша килгән
ике жөмләнең беренчесендә ия-хәбәр,
икенчесендә хәбәр-ия тәртібе һәм шулар-
ның мәгънәви, интонацион-ритмик бердәм-
лек төзүе — Ф. С.) бу камиллекне тагын
да көчәйтеп җибәрә. Мондый башламнар—
әсәрнең чын мәгънәсендә музыкаль ачкы-
чы булып торалар. Ә. Еникигә хас тирән
моңсулык, салмаклык, уйчанлык, ул сурәт-
ләгән борчулар, газәпләр, күңел җилпе-
нүләре шул башламнарда да чагыла. Баш-
лам шул халәтне тудыра. Аларны укыгач,
син әсир буласың, алга таба укымыйча һәм

¹ М. Горький Башлап язучы әдипләргә хат-
лар.— «Әдәбият турында». Казан, 1953, 54 бит.

бетен әсерне укып чыкмыйча, сиңа тынычлык юк.

Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романының башламы да гаять кызыклы, аңарга масштаблык, зур кьеренкелек хас. Әсәрнең беренче жөмлөсөндө үк катлаулы вакыйгалар, фажигалар, корбаннар булуына ишарә ясала, революция дулкыннарыдай мәһабәт интонация ишетелгәндәй була.

Шундый ук эмоциональ башламнарның үрнәген Ә. Баяновның (балки шагыйрьлөгә белән аңлатыла торгандыр?) «Ут һәм Су», «Яшьлегемне эзли», «Тау ягы повесте» әсәрләрендә күрергә мөмкин. Бу башламнарда авторның берәз фәлсәфирәк язачагын сиземләргә, анда аллегорик сурәтләүләргә дә урын булачагын тоярга мөмкин.

Тасвирлама башламнар, күбесенчә, табигать күренешләрен сурәтләүгә мөнәсәбәтле рәвештә кулланылалар. Табигать урын һәм вакыт ягынан хикәяләүгә фон булып тора: «Табигать*тына» (Г. Ибраһимов. «Сөю-сәгәдәт»); «Жәй башы иде» (Ш. Камал. «Акчарлаклар»); «Аксыл-зәңгәр күктән, мул булып, яз кояшының соргылт нуры коела; тау кырыйларында, каралты түбәләрендә күз иярмәслек тизлек белән жылы дулкыннар тибрәнә; кырлар өстендә, күзнә камаштырып, язгы карның көмеш бизәгә балкып тора» (Г. Бәширов. «Намус»). «Көчле салкыннардан соң коточкыч дуамал буран башланды» (М. Мәһдиев. «Фронтвиклар»).

Хикәяләү билгеле бер вакыт, урын аралыгын үз эченә алганга күрә, башламнарның лексик-грамматик үзенчәлегә буларак, алар составында вакыт һәм урын төшенчәләре күп кулланыла. Вакыйганың төгәл елын, аен, көнен, вакытын биш күпчелек язучыларда очрый: «...1810 нчы елның 30 май көне иде» (Г. Ибраһимов. «Йөз ел элек»); «1920 елның декабрь ахыры иде» (Ш. Камал. «Матур туганда»); «1944 елның көзе иде» (А. Гыйләзев. «Дүртәү»); «Мең тугыз йөз егерме сигезенче елның жәе иде» (А. Расих. «Дустым Мансур»); «Март башлары иде» (Ф. Хөсн. «Авыл өстендә йолдызлар»).

Хикәяләүне атау жөмлөләр белән башлап китү гаять киң таралган: вакыйгалар предметлаштырып бирелә, аларны күләмле итеп күз алдына китереп бастырырга мөмкинлек туа. Татар прозасының башлангыч чорына хас булмаган бу алым безнең чорда аерата киң кулланылыш тапты. Бу алымны драматургиядәге вакыйгалар ал-

дыннан бирелгән тасвирлауларның прозага тәэсире дип тә карарга мөмкин түгел микән?

Сөйләнчәк вакыйгага бәйлә булган ялгызлык исемнәр дә башламнарда зур урын ала: «Кавказда курорт сезонның гөрләгән чагы» (И. Гази. «Катя Сорокина»); «Госман Ахмеров тәрәзә форточкасының көзгә жил белән бер ачылып, бер ябылып торуына уянып ките» (А. Шамов. «Ана») һ. б.

Еш кына башламдагы берәр сүз әсәрнең буеннан-буена сөйләнчәк вакыйганың үзәгендә була. Мәсәлән, Ә. Еникиның «Жиз кыңгырау» хикәясә болай башланып китә: «Минем китаплар шүрлегендә тавышсыз өнсез генә жиз кыңгырау тора...». Шул кыңгырау үсмер чакның матур исталеге икән; кыңгырау «һаман яшь, дәртле, моңлы һәм ниндидер бер мөгжиза белән мине күз ачып йомганчы кырык ел артка, яшүсмер чагыма күчәрә дә куя»,—ди дә, язучы шул вакыйгаларны сурәтләүгә күчә. Яисә менә «Туган туфрак» хикәясендәге башлам: «Клараның бабасы, мәрхүм, аңа еш кына: «Клара, бәбкәм, безнең Каракошны бер кайтып күрер идең, ата-бабаңның туган туфрагы бит ул!»—дип әйтә торган иде». Бу жөмлөдәге туган туфрак сүз, беренчедән, әсәрнең исеме буларак бик мәгънәле; икенчедән, хикәянең буеннан-буена шәһәр кызы Клараның шушы туган туфрак сүзләренә эчкә мәгънәсен аңлый баруы сурәтләнә; өченчедән, әсәрнең соңгы жөмлөләрендә ул тагын кабатлана... «Бар икән ул туфрак дигән кәдерле жир! һәм Клара үз гомерендә беренче тапкыр моның буш сүз генә булмавын аңлап, шуңа искиткеч сөенде... Шуларавешле әсәрнең исеме булган төшенчә үстөрелә, әсәр камил бербөтен буларак кабул ителә. Мондый башламнарны тематик башламнар дияргә мөмкин булыр иде.

Башлам жөмлө, әлбәттә, хикәяләүнең бөтен барышын билгели. Язучының осталыгы башлам белән соңгы жөмлөнә (бетемне) бәйләүдә дә чагыла. Ясалма итмичә, табигый бәйләнеш туарлык итеп эшли белгәндә, әсәрдә мәгънәви, композицион бөтенлек барлыкка килә. Алда әйтелгән «Жиз кыңгырау» әсәрнең нәкъ шундый бердәмлек хасил булган. Ул болай тәмамлана: «...Менә ни өчен жиз кыңгырау бик кәдерле миңа—аның дәртле, көмеш тавышында гүя яшьлек һәм мәхәббәт саклана».

Бу алым Ш. Камалдан ук килә кебек. Мәсәлән, аның «Буранда» хикәясә «Яшь

бала елый иде. Тышта жыл, буран, дөньяның астын өскә китерерлек булып кузгалган, дулый, лапас һәм моржаларда әллә нинди моңлы җырлар җырлый иде» дигән жөмлә белән башланып, ахырда «Тышта буран һаман дулый иде» дип кабатлау белән тәмамлана. «Козгыннар оясында» һәм «Уяну» хикәясендә дә шуны ук күзәтергә мөмкин.

Кайчак әдәби әсәрнең башламы бер генә жөмләдән түгел, ә бер-берсенә исkitкеч нык береккән синтаксик бөтеннөрдән гыйбарәт була. Бу — әсәрнең прологы, музыкаль әсәрдәге прелюдия кебек... Г. Ибраһимовның «Безнең көннәр» романы һәм «Кызыл чәчәкләр»дәге башламнарны искә төшерик. Хәзерге татар прозасында исә синтаксик бөтенгә нигезләнгән башламнарның иң нәфис, камил, әсәрнең бөтен яңгырашына тиң булган үрнәкләрен Ә. Еникидән дә оста бирүче юктыр. Югарыда искә алынган «Жиз кыңгырау», «Әйтелмәгән васыять» һәм «Рәшә» повестьларының башламнары шул хакта сөйләләр. «Йомшак кына жәйге жыл исә... Дала буйлап кылганнар йөгәрә, кылганнар йөгәрә. Ефәк чуқларын еш-еш кына селкеп, акрын гына кыштырдап, бик тырышып һәм бик кабаланып йөгәрә алар... Колын булып уйнакалап, шул кылганнар артынан чабасы да чабасы килә. Дала буш, дала киң, жир жылыкай, шаян жылкәй биттән сөя... Рәхәт, һәй, рәхәт тә соң!.. һәм ямансу. Нигәдер бик ямансу да шул! Шагыйрь әйтмешли, йөгерең уйныйсы, ятып елыйсы килә бу тын, буш, моңсу башкорт даласында!» («Әйтелмәгән васыять»).

Г. Ахуновның «Ардуан батыр» романындагы башламны тәшкил иткән кисәк болай төзелгән: «Березники каласында һәйкәл бар. Дәү такыр башлы, мыеклы бер кеше биек постаменттан уйчан гына карап тора. һәйкәлне карарга килүчеләр мәрмәргә чокып язылган сүзләргә укыйлар:

МИРСӘЕТ АРДУАНОВ

1886—1959

Укыйлар да уйга калалар: Пушкинга һәйкәл бар — шагыйрь. Чайковскийга һәйкәл бар — композитор. Чапайга һәйкәл бар — сугыш герое. Кем ул Ардуанов? Ник аңа һәйкәл куйганнар?» Хикәяләүгә менә шулай мавыктыргыч итеп алып кереп китә Г. Ахунов.

Ә. Баяновның «Ут һәм Су» романында-

гы башламда эмоциональлек өрпелеп торган хикәяләү, берәз шартлылык та бар.

«Әнисенең исеме — Идел.

Үзенеке — Кама.

Әнкәсе — Идел күкрәгенә башын куеп, рәхәтләнеп йоклый Кама...

... Яр читенә, болын буена кил дә тыңла: ерак гасырлардан ишетелгән барлын чулпылар чыңы түгелме бу?

Чың... чың... чылтыр... чылтыр...

Үләннәрнең әллә яңа буынга сикергәндә чыңлап китүеме? Кошлар, чикерткеләр сайравымы, дулкыннарның ярларга, ташларга бәрелүеннән яралган көйләрме? Әллә гүзәллекнең, мәхәббәтнең әнә шулай аһәң булып ишетелүеме? Нәрсә бу?

Бөтенесен җыеп әйткәндә, Кама бу».

Ә. Баяновның «Яшьлегемне эзлим» лирик повестенда да шундый ук хәл: автор уйлана; үз фикерләрен укучы белән уртаклаша. Анда да тематик һәм мәгънәви бөтенлек.

Язучы билгеле бер* чордагы әдәби телнең сизгер, оста бер вәкиле буларак, традиция рәвешендә кулланылып килгән алымнарга мөрәҗҗәгәт итми калмый, әлбәттә. Әмма һәр язучы әдәби телне үстөрүче, камилләштерүче, аның стилистик мөмкинлекләрен киңәйтүче буларак, традицион алымнар белән беррәттән, үз сүзен әйтергә, үз сурәтләү чараларын кулланарга омытла. Татар прозасындагы башламнарны аерым язучыларга мөнәсәбәтле рәвештә тикшереп чыгу һәр язучының билгеле бер күләмдә үз аһәңен билгеләргә ярдәм итте.

Ф. Әмирхан башламнары шактый күләмле, күбесенчә, хикәяләүгә корылганнар, башламнарда вакыйгаларның үзгә күзәтелә, алар эчтәлек белән тыгыз бәйләнгәннәр һәм мәгънәви җаваплылык үти кебек.

Г. Ибраһимов башламнарына гаять киеренкелек, фикри тыгызлык, вакыйганың үзгән табу хас. Әсәрнең композицион үзгә дө башламнарда чагылып уза. Башламнарны әсәрнең нота ачыкчы буларак куллану да очрый. Ш. Камал исә табигать күренешләрен сурәтләгән башлам жөмлөләргә өстенлек бирә. Башламнары кыска, тыгыз, ачык күңелле, матур яңгырашлы, аларда хәрәкәт өстенлек итә.

М. Әмир хикәяләү стилин чагылдыра торган башламнарны яратып куллана, әмма аңа кыскалык, динамизм да ят түгел.

Г. Гобей туры сөйләмне һәм сөйләм әйләнмәләрен уңышлы куллану нәтиҗесендә

киеренкекелек туған башламнарға өстенлек бирә.

Ә. Еники башламнарында хикәяләүнең I заттан булачагына ишарә, геройларның исеме, аларға характеристика бирелә. Башламнарда еш кына кабатлаулар, тиңдәш кискәкләр килә. Алар жөмләне интонацион яктан камилләштерүдә катнашалар. Аларда лирик башлангыч бик көчле. Башламда табылган интонация әсәрнең буеннан-буена дәвам итә. Кайчак Ә. Еники башламны композицион үзәк итә («Саз чәчәге», «Рәшә», «Туған туфрақ» һ. б.). Ә. Еники башлам һәм бетемдә уртақ фикерләр, сүзләр, төзөлмәләр кулланып язарга ярата. «Әйтелмәгән васыять»тән «Дала буйлап кылганнар йөгәрә...» дигән жөмлә хикәянең ахырында тагын бер кат кабатлана һәм шуңнан соң нәкъ Акъәби кебек үк, «Куыша-куыша йөгәргән кылганнар арасынан, озын карагай таягын жир үлчөгәндәй алга ташлап, Миңлебай карт кайтып килә».

Г. Әпсәләмов табигать күренешләрен сурәтләгән башламнарға өстенлек бирә, аларда әсәрдәге вакыйгалар белән эчке, структур бәйләнеш зур, әсәрнең исеме белән бәйләнеш тә күзәтелә. И. Гази I затка ишарә белән башларга ярата, затның исеме, профессиясе турында мәғлүмат бирә, динамизм чарасы булган ды-де формасындагы хәбәрләрне күп куллана.

Г. Бәширов башламнарда, гадәттә, I заттан сөйли («Өйдән-өйгә», «Туған ягым — яшел бишек», «Урман шаулы» һ. б.). Аның өчен вакыйгаларның үзгәннән башлап китү дә ят түгел. Язучы талгын, салмак хикәяләүне алып кәрә торган тасвирлама башламнарға да мөрәжғәт итә.

Г. Ахунов башламны композицион үзәк буларак төзи. Бу жөмлә турында ул, күрәсәң, күп уйлана. Башлам алда сөйләнәчәк төп вакыйгаларга ишарә формасында төзәлә. Башламнардагы кыскалык, төзеклек аерым очракларда шактый күләмле жөмлөләр белән дә алышына.

Г. Ахуновта синтаксик бөтенгә нигезләнгән башламнарның матур үрнәкләрен табарга мөмкин: «Ардуан батыр», «Хыялый Хәйруш җетләр»ндә бу шулай. Соңгысы болай башлана:

«Һәр авылның үзе генә белгән истәлекле урыны була. Бер авылда ул — чышмә, икенче авылда — урман аланы, өченчесендә — ялгыз аккаен яки кушнарәт».

А. Расихның башламнары күбесенчә билгеле бер вакыйга, хәрәкәтне сурәтләүгә корыла. Аларга динамизм хас. Әмма алар

арасында күләмә ягыннан зурраклары да очрап куя.

Р. Төхфәтуллин башламнарына вакыйгаларны үзгәннән тотып ала белү хас. Ул, Ә. Еники кебек үк, әсәрнең исеме белән башлам жөмлә арасында сизелерлек күпер сала. Моңы «Йолдызым», «Тамчылар ни сөйли», «Бөтнек үләнә исе» һ. б. әсәрләрендә күрергә мөмкин.

А. Гыйләжөв башлам жөмлөләрне кыска төзи, я гомумән пролог рәвешендә корә. Жөмлә тыгыз, мәгнәле, вакыйганың үзгән белдерә. А. Гыйләжөв башламнардагы сүзләрнең стилистик бизәкләре дә гаять үзгәнчәлекле, алар күбрәк шомлы, борчулы, киеренке төсмерле. Башламнарға ул күбрәк мәгнәви ачыкч функциясен йөкли.

М. Мәһдиев әсәрләрендә башламнар хикәяләүнең нота ачыкчы буларак яши һәм алар артык кыска түгелләр. Юмористик хикәяләренә гади сөйләм теле белән башлау хас булса, «Без — кырык беренче ел балалары» һәм «Фронтвиклар»ын язучы салмак тонда, эпик хикәяләү стилиндә башлап җибәрә.

Н. Фәттаһ башламнары динамизмга корылганнар, аларда әсәрнең исеме белән эчке һәм тышкы бәйләнеш яши. Күләм ягыннан уртача булып, алар күбесе үткән заман хикәя фигураларына төмәлланганнар.

Ә. Баянов башламнары синтаксик бөтенгә нигезләнә һәм, гадәттә, әсәрдә сөйләнәчәк вакыйгаларның эмоциональ ачыкчы буларак яңгырый. Аларда шагыйрь күчелле Ә. Баянов лирик герой буларак аваз сала:

«Тау ягы» дип атыллар икән бу якны.

Идел һәм Кама киңлекләреннән караһан, илаһи бер кала.

Өч архитектор — Кояш, Жил, Су гәҗәеп сызыклар, рәвеш-кыяфәтләр белән бизәгән бу каланы. Гәҗәеп төрләр һәм гүзәл төсләр белән («Тау ягы повесте»). «Яшьлегемне эзли», «Ут һәм Су» повестеларында да шуны ук күрәбез.

Э. Касыймов башламнарында кыскалык, табигать күренешләренә бәйле мотивлар урын ала. Шуңа ук вакытта интонацион яктан алар сөйләм теленә якынрак төсмер белән характерланалар.

Б. Камалов шактый аз сүзләр, кайчак 3—4 сүздән генә торган жөмлөләр белән башлап китергә ярата. Аерым сүзләрнең лексик-семантик билгеләре исәбенә киеренке артып, башламнарның шактый матур үрнәкләре туа.

Бу исемлекне алга таба давам итеп тормастан, нәтижәгә килергә мөмкин: язучының индивидуаль стиль үзенчәлекләре әсәрләренең башламнарында да чагылыш таба икән. Моңсу, сагышлы, салмак, нәфис интонациягә ия Ә. Еники башламнарын, мәсәлән, зур киеренкелек белән аерылып торган Г. Ахунов һәм А. Гыйләжөв башламнары белән һич кенә дә янәшә күеп булмый. «Язучының индивидуаль стиле аның башламнарында чагыламы?» дигән сорауга күпчелек язучылар үзләре дә уңай җавап бирделәр. Һәм бу табигый да, әсәрнең әдәби-эстетик бөтенлеген, камиллеген тәэмин иткән башламнарда язучының стиле чагылмыйча кала алмый. Бу турыда М. Мәһдиев менә нәрсә ди: «Эйтелмәгән васыять»нең башы—тулысы белән Ә. Еники. Аның уйлау, язучу манерасы, яшәве, характеры, гадәте—шул җөмләдә. Г. Ибраһимовның өермәле, дуамал стиле, үзе—беренче җөмлэләрендә. Ш. Камалның тыйнак характеры, якты, елмаюлы йөзе—аның яңгыравыклы, чиста, кыска җөмлэләрендә. Озын җөмлә белән башлау анда юк диярлек».

Г. Бәширов: «Башламда язучының индивидуаль стиле, һичшиксез, чагыла—өгер язучының чыннан да үз стиле эшләп җиткән булса. Кызганычка каршы, үз стиле булган язучылар күп түгел».

Кызганычка каршы, бездә язучыларның индивидуаль стилин өйрәнүгә җитәрлек игътибар бирелми әле. Башламнарда мөнәсәбәтләр рәвештә генә дә тагын никадәр күзәтүләр ясарга мөмкин булыр иде!

Татар прозасында башламнарның үсеш-үзгәреш тенденциясе нинди соң? Шактый ерактан килә торган салмак, тыныч, эпик хикәяләү булагың алдан ук күрсәтеп торучы башламнар хәзер дә давам итәләр. Әмма алардагы подтекст, мәгънәви тирәнлек арта төшкән. Башламнарның камилләшә баруы, иң элек, язучыларның әдәби осталыгы өлкәсез үсештә булу белән аңлатылырга тиеш.

Игътибарга лаек тагын бер факт бар: бүгенге язучы классик һәм хәзерге рус әдәбияты, донъя әдәбиятының иң матур үрнәкләре белән яхшы таныш. Күп язучыларыбызның рус һәм донъя әдәбияты белән бәйләнешләре тәрҗемә практикасы аша да ныгый бара. Болар исә, үз чиратында, әдәби зәвыкның камилләшүенә зур йогынты ясай.

Әдәбият нихәтле калыплардан азат булырга тиеш булса да, тормыштагы реаль вакыйгаларның охшашлыгы, типологик ситуация башламнардагы структур-грамматик охшашлыклар тууга китергән. Әйтик, авыл тормышын сурәтләгән язучылар чыгышлары белән дә авылдан. Хикәяләүгә динамизм бирү теләге белән бездә авыл табигатенең кырыс, үсәл, шыксыз чагын сурәтләү шактый еш очрый. Мәсәлән, А. Гыйләжөв, М. Мәһдиев, Х. Хәйруллин, М. Хәбибуллин башламнарына күз салыйк: «Жанны өшетә торган салкын коры кич килде» (А. Гыйләжөв, «Язгы көрваннар»). «Кошлар туңып төшәрдәй салкыннар айга якын сузылды. Кояш колаклары уяна, баеганда шәмәхә-зеңгәр төскә керә. Өй түбәләрендә, агач ботакларында—бөтен җирдә сыкы. Коры суык сулышны буа, төнлә агачлар чатный, шытырдап-зыңгылдап елга бозы ярылып китә» (М. Хәбибуллин. «Чоңгыллар»). «Төнозын яңгыр яуды. Көчле яңгыр әйтерсең болыты белән төште: асфальт җыймәгән авыл юлларын машина үтмәслек итеп лыжырдатты...» (М. Хәбибуллин. «Икмәк кадере»). «Каты салкыннарда соң коточкыч дуамал буран башланды. Йортларның түбә кыегына кадәр кар өелде, коелар, чишмәләр күмелде. Күрше-күлән бер-берсенә җермәде, әйтерсең лә тереклек туктап калды...» (М. Мәһдиев. «Фронтотиклар»). «Тоташ ике ай буена күк гөмбәзе ник бер ачык чырай күрсәтсән—сөләмә болытларыннан җир өстенә салкын күз яшен койды да торды» (Х. Хәйруллин. «Картлык кемгә шатлык?»). Бу башламнар, алда әйтелгән уртаклыктан тыш, симметрик урнашулары, хикәяләүдәге салмаклык белән дә үзара нык кына охшашлар.

Инде язучыларыбызның «Үзегез нинди башламнарны яратып кулланасыз?» кебек сорауга бирелгән җавапларына күз төшерик. Ә. Еники һәм Ә. Баянов, башлам җөмлэләренең настроение тудыра торган үзенчәлегенә басым ясап, аңлы рәвештә шундый башламнарны куллануларын өйтеләр. Г. Минский исә: «Мин үзем хәбәрләү, нәрсәгәдер кинәй, табигатьтәге стихия, сәгаерга мәҗбүр итү һ. б. кебек башламнарны яратам. Әлбәттә, болар әсәрнең эчке интонациясе, идея юнәлеше белән органик бәйләнештә булырга тиеш»,—дип яза. Г. Бәшировның җавабы гаять тыйнак: «Нинди башламнарны яратуым турында бер нәрсә дә әйтә алмыйм, чөнки ул турыда уйлаганым юк». М. Хәбибуллин сәграк әй-

тә: «Миңа калса, башлам жөмлө ул хәтле конкрет, кискен рәвештә куелмаска тиештер, чөнки ничек башласаң, шулай бетергә туры килүе бар, талгынрак башлам ошый миңа». М. Мәһдиев «авыл кешесе буларак, табигать күренешенә бәйлә» башламнарны яратуын белдерә.

Әгәр башламны әдәби әсәрнең мәгънәви, эмоциональ, интонацион ачкычы динбез икән, язучы аның турында гаять күп уйланмый мөмкин түгел. Әсәрне яңадан редакцияләгәндә, язучы аңа кат-кат кире кайта. Берничә басмасы булган кайбер әсәрләргә мөрәжғәть итик. Мәселән, Г. Бәширов 1941 елгы басмада «Сиваш» әсәрен болай башлый:

«Бик эссе һәм бөркү иде. Дала ягы, каршыдагы агачлыкның сул почмагынан башлап, күз житмәслек ераклыкка хәтле диңгез кебек алытырап ята, анда елы дулкыннары тибрәнә, ерактагы хуторлар, салам кибәннәре диңгез эчендәге утраулар булып күренәләр». Бу жөмлөләр әдипне канәгатьләндермәгән, күрәсәң, һәм, чыннан да, монда иминлек, илаһи тынычлык сурәтләнә, Сиваш сазлыгында булачак фидакарь батырлыкны сиземләү кыен. 1957 елгы басмада Г. Бәширов аны үзгәртеп дәрәс эшли. Бу юлы динамизм лексик-семантик билгеләр исәбенә дә арткан һәм вакыйгаларның кинәтлелегә укучыны тиз арада үзәрткәннән ияртеп алып кереп кита: «Кинәт жир тетри һәм гүли башлады, нидер, пулеметтан аткан сыман, өзлексез шытырдап торды. Шәмси дер-дер калтыранып торып утырды».

Г. Әпсәләмов та «Газинур» романындагы башламга кабат-кабат әйләнеп кайта һәм аны яңадан эшкәртә, чарлый, шомарта, кыскарта:

«Кар көрте астындагы амбразурадан яңадан көчле ут ыргылды» (1953); «... Кар көрте баскан тар амбразурадан яңадан көчле ут ыргылды» (1955); «... Көрт баскан тар амбразурадан көчле ут ыргылды» (1968).

Инде бу уңайдан да язучыларның үзләрен тыңлап карыйк. «Әсәрегебезне яңадан редакцияләгәндә, башламнарда үзгәреш кертәсезме?» дигән сорауга шактый төрле һәм кызыклы җаваплар алынды.

Ә. Еники: «Әлбәттә, үзгәрешләр керә. «Әйтелмәгән васыять»нең башламын күп тапкырлар үзгәрттем. Әле хәзер дә өченче жөмлөдә ниндидер кытыршы жире бар кебек, һаман канәгатьләнәп жита алмыйм».

Гыйләҗев: «Әсәрнең беренче битен 30—40 ар тапкыр күчәрәп язам. Әсәрнең ритмы шул биттә табыла бит. Башламны бер тапканчы күп тапкырлар үзгәртәсең».

Г. Ахунов: «Үзгәрешләр сирәк була. Гадәттә беренче туган хәлнең саклана. Ә менә «Ардуан батыр»да үзгәрттем: «Урал урманнарына янган йолдыз кебек, социализм нуры килеп төште...». Бу жөмлө миңа берәз ясалма, артык публицистик тоелды һәм үзгәртәргә кирәк таптым».

Х. Сарьян: «Бу жөмлөгә үзгәреш керткәнемне хәтерләмим».

Ә. Баянов: «Башламнарны үзгәрткәнемне белмим».

М. Мәһдиев: «Аңдый хәлнең әлегә булганы юк. Бик кадерле жөмлө була ул, аны бер тапкыр язгач, үзгәртәсе килми».

«Башлам жөмлө ниндә булырга тиеш?» Күпчелек язучылар башлам кыска булырга тиеш дигән фикердә торалар. Үзә шактый күләмле жөмлөләр белән язучы Ф. Хәснәи дә шул фикердә. В. Нуруллин бер жөмлөлә башламнарны өстен күрә. Г. Минский башламнарның эпик характерда булуларына басым ясап өйтә. Ә. Еники, Ф. Хәснәи, М. Мәһдиев һәм Х. Сарьян башлам жөмлөләрнең фикри тыгызлыгын мәҗбүри дип исәплиләр. А. Гыйләҗев фикеренчә, әдәбият кешеләренә сискәндерергә тиеш. Шул мәгънәдә беренче жөмлөләрнең мәгънәви йөгә аеруча зур. Беренче жөмлөнә язганда шул якта истә тотылырга тиеш.

Кайчан һәм ничек туа соң беренче жөмлө? Бөтен язучы өчен дә әсәрне яза башлау бер үк дәрәҗәдә авырмы? Сүзне язучыларның үзләренә бирәбез.

Ф. Хәснәи: «Башламны язучы күңелендә инде яшәгән геройлар, аларның хәрәкәтләре, вакыйгалар тудыра. Башлап жибәрер өчен әсәр язучы күңелендә инде «язылып» беткән булырга тиеш».

Ә. Еники: «Башламнар төрлечә туа. Кайчак әсәрнең башын соңгы жөмлө өйтеп жибәрә».

Г. Ахунов: «Төрлечә туа. Кайчак бөтен әсәр уйланып беткәннән соң («Хәзинә»дә), кайчак әсәрне яза башлаганда ук («Чикләвек төше»дә)».

А. Гыйләҗев: «Әсәрнең эчке бер ритмын билгеләгәнгә күрә, бөтен әсәрне күңелдә язып бетерми торып, бу жөмлөнә язучы авыр. Беренче биттә үк ритм табылса, үзгәреш-үзә языла, язганда кул иярми. Яңагына тәмамлаган «Мең чакрым юл» дигән

повестемдагы беренче жөмләне мең төр-
ле үзгәртеп карадым. Инде шуны бер тап-
кач, повесть жырлап языла башлады. Менә
ул жөмлә: «Күп бу дөньяда Әскәр Ахун-
жановның дошманнары, шулар арасынан
иң зур дошманнары итеп хатыны белән
бердәнбер улын санып ул...»

Х. Сарьян: «Башлам минем алда ят-
кан иң зур дошманны — ак кәгазьне жи-
ңү өчен беренче адым. Мин аңа әллә ни
зур әһәмият бирмим».

М. Мәһдиев: «Башлам жөмләсе та-
былмаган көе мин әсәргә керешә алмыйм.
Эчтәлек, геройлар якынча инде хыялда
әзер була, әмма әнә теге хикмәтле жөмлә
авырдан туа».

В. Нуруллин: «Кайчан табылуын
өзеп кенә әйтүе кыен. Ничек табылу мәсь-
әләсенә килгәндә, шуны әйтә алам: бик
озак эзләгәннән соң табыла минем берен-
че жөмләләр. Күңелдән уйлап та, язып ка-
рап та эзлисез аларны».

Күргәнебезчә, әсәрне башлап китү күп-
челек язучылар өчен — иңат газабының
бер чагылышы; ул укучыга тәкъдим ител-
гәнче язучының тынгысыз күңеле, акылы
аша ничәмә-ничә тапкырлар йөгереп үтә.

Мәсәлән, А. Гыйләжев «Өч аршын жир»
хикәясенә беренче жөмләсен 32 тапкыр
үзгәртүе турында айткан иде... Шул ук
вакытта аерым язучылар өчен башлап жи-
бәрү әллә ни газаплар белән бәйләнмәгән
булуын да күреп киттек.

«Башламнар остасы дип кемне санып-
сыз?» Язучыларыбызга бирелгән бу сорау-
га җаваплар, нигездә, бертөрле булып
чыкты. Уртақ фикер шундый: татар әдә-
биятында иң матур, иң оста төзелгән баш-
ламнар Г. Ибраһимов, Ш. Камал һәм
Ә. Еники әсәрләрендә. Г. Ахунов, мәсәлән,
үзенең бу өлкәдәге (һәм гомумән!) остасы
дип М. Шолоховны күрсәтә.

Гомумән, башламнарның әдәби әсәр-
ләрдә мәгънәви, эмоциональ, композици-
он роле гаять зур, алар язучының әдәби
осталыгын күзалларга да мөмкинлек бирә-
ләр. Бай тарихы, казанышлары булган та-
тар прозасындагы башламнарны күзәтү
безне шактый кызыклы нәтижеләргә китер-
де. Киләчәктә дә аларны язучының инди-
видуаль стилинә, иңат лабораториясенә,
поэтик синтаксис мәсьәләләренә мөнәсә-
бәтле рәвештә өйрәнү давам итәр дип уй-
лыйбыз.

ЯШЬ ТӘНКЫЙТЧЕНЕҢ БЕРЕНЧЕ РЕЦЕНЗИЯСЕ

ШИФАЛЫ ЯҢҖЫР СЫМАН...

Кулга шагыйрь Зөлфәтнең «Утлы бозлар»¹ исемле җыентыгын алгач та, авторның 1971 елда чыккан «Язмышлар ярында» китабыннан бер шигырь хәтергә төште.

Чаккындай ыргылам елларга.
Икрдә снә, илем, канатым.
...Ыргылам. Ут капкан ялыма.
Мәңгелек жайдагым иярдә.
Ыргылам. Ял яна. Ут булып
Артымнан заманнар ияргән...

Ике җыентык арасында жиде-ел гомер ята. Шуңадыр күңелдә күп төрле сораулар туа: жайдаклар һаман заманадан алдалармы, иярдә кемнәр, канатлар талмаганнармы?

Шигырьләрдә шагыйрь дөньясы... Күңел офыкларында калыккан хыял җитмәс яшел тауларга, яшен булып атылган беркетләргә сокланып карыйм, еракларга юлга чыгар алдыннан туган якның төмен зәңгәр чишмә суларыннан авыз итәм. Ирексездән, тормышымдагы беренче гонаһсыз хыянәткә хәтерләп, иреннәрәмдә бер гүзәлнең кайнар сулышын тойгандай, кызарып куям, алкаларын җилләр алган зирек агачларына башымны күеп, илебез, жиребез, халкыбыз бәхеткә өчен көрәшкән ата-бабаларымның аяк тавышын ишеткәндәй булам.

Чыннан да, ул дөнья күп төрле нюансларга бай. Әйтерсез лә шагыйрь күңелә офыклар белән чикләнмәс кояшлы-яшенле яңгырга чумган иркен бакча. Мәхәббәт тойгылары хисләр симфониясенә әверелеп яшьлеккә дан җырлый, аның матурлыгын ачып бирә. Шигъри дөньяга иңәр өчен гадилек, кыюлык белән бер үк дәрәҗәдә матурлыкны, тормышны тоя, аңлый белү дә кирәк сыман...

«...Халык һәм ил турындагы зирәк,

акыллы, кайнар шигырьләре белән поэзия майданы уртасына килеп кереп, Сибгат Хәким әйтмешли, ярышка, сынашка дөшеп, билгә таянып тора инде ул»,— дил язган иде Хәсән Туфан яшь шагыйрьнең беренче китабына сүз башында. Зөлфәт ижатына хас буларак, җыентыкның беренче битләреннән үк Ватан, Ленин һәм Партия кебек үлмәс темалар, үзләренең моңа кадәр укучылар күрүп җиткermәгән үзенчәлекләре белән яңача — заманга аваздаш булып яңгырыллар.

Нәһең күз карашы — залл алкымы,
Языла ант мылтык сабында.

Авторның туган ил турындагы уйлары якты, олы пафос белән сугарылган. Шуңа күрә дә инде ул ил һәм халыклар, яңалык һәм искелекнең көрәш романтикасын тирән кичерешләр һәм чагыштырулар аша әйтеп бирә.

...Ильич кулын алга сузган мизгел.
Юк, монумент түгел —
Жан ғына? —
Бу ишарә — кояш ягына гел,
Космодромлы көннәр ягына.
...Синнар яши качып, яшеренеп,
Хәрәкәтсез мәрмәр эчендә, —
Уян, мәрмәр!
Кулын алга сузган
Чорның сыны кирәк
Кешерә!

Бу шигырьдә бирелгән образ китап битеннән терелеп укучының күз алдына басып сыман тоела. Әлеге юлларда ниндидер борчылу да бар. Ләкин ул җәмгыятьнең тарихи юнәлешен аңламаудай килеп туган борчылу түгел, ә миллионнарның бөөк Ильичка булган мәхәббәткә тагын да җанлырак күрсәтү өчен, укучының эмоциясен ачып бирә, аны уйланырга мәҗбүр итә торган борчылу.

Зөлфәт ижатында чын гражданлык поэзиясе һәрчак нәчкә лирика белән сулыш ала. Шагыйрь шигъри юлларга үткен фикер белән бергә табигыйлык

¹ Зөлфәт. Утлы бозлар. Татарстан китап нәшрияты, 1978.

энжеләрен дә сала килә. Белинский сүзләре белән әйтсәк, лирика поэзиянең кан йөрешенә әверелә.

Зөлфәт шигырьләрендә заман темасының әкият, риваятьләр дөньясы белән очрашуы, гасырлар буена шиңми килгән шигырият бакчасының саф һавасын сулавы әдәби осталыкның тагын да үсүенә китерә. Еш кына күнәгелгән традицион образлар да ижади файдалану тәэсирендә безнең көннәр рухын яңача чагылдыру дәрәжәсенә күтәрелә.

Шагыйрьнең халык авыз ижаты белән тыгыз бәйләнештә булуына, аның шул жирлектә калкып чыгуына «Фатыйма», «Камчы!», «Тыным бетте...» кебек шигырьләр ачык мисал булып тора ала.

...Матур манара син, Көянтә манарасы!
Кәримыңдә ләкин
Жан өшеткеч тавыш!
Мәңге биктә калган жаннар дэшә малла?—
Нинди таныш тавыш, нинди таныш, таныш!...

Риваятьләр әйткәнчә, Көянтә манарасының нигезенә тере килеш бер кыз бикләп калдырылган. Шагыйрь йөз еллардан соң шул гүзәлнең аһ-зарларын ишетә. Чөнки авторга тормыш күзгә бәрелеп торган төсләре белән түгел, ә дөреслегә белән кыйммәт. Кешелеклелек һәм матурлык дигән төшенчәләргә харап итәргә омтылып та теләгенә ирешә алмаган диннең чын йөзен фаш итеп, вакыйгаларның барышын әлеге кыздан сөйләтә ул:

Тышта кайсы гасыр? Сөздә кайсы гасыр?
Кузгаласым килә... Авыр ташлар кыса...
Аһ, әгәр ул танда көянтәни асып
Тың чышмәгә—суга мин чыкмаган булсам!...

Шагыйрь татар халкының рухи тормышын күңел күзеннән үткәрәп, Ватан һәм туган халкының бөеклеген сәнгать дәрәжәсенә күтәрә.

Күкрәгемдә минем йөрәк түгел,
Тыгыз чышмә тибеп тора сыман,

—дип, юкка гына язмый шагыйрь; димәк, шигыри юллар заман офыкларына бәрелеп яңгыраган поэтик симфониягә әверелә. Шулай булгач, аңарда халыкның үткәндәгә сагыш-моңы да, хәзергә көннәрнең шатлык ноталары да бергә яңгырый.

Зөлфәтнең кеше һәм тормыш турындагы уйландулары, мәхәббәт һәм кайгы мотивлары, табигать бизәкләре рухи матурлыкны, шөхеснең күңел байлыгын һәм гадилеген ачуга юнәлдерәлгәннәр.

Ни булган икән каен кызына?
Ак толымнан бәсләр коела.

Гадәти күренеш сыман бу. Ләкин чынлап та шулаймы икән?

Каен толымнан бәс сарган сыман,
Йөрәккә һаман сагыш сарыла.

Традицион образ яңа төс, яңа үзгәчлекләре белән ачыла. Һәм көтелмәгән сурәтләү аша әлеге күренешнең мәгънәсе кинәт үзгәрәп китә.

Каен калтырап бәсел койганда,
...Синек аркылы үрелеп кемдер
Төнге өстәлдә утны сүндерә

—дип тамамлы ул. Соңгы юллар укучыны тойгы һәм хисләр сафлыгы хакында уйланырга мәжбүр итә. Шул рәвешле, табигать күренешен сурәтләгән буяулар җемелдәп балкыйлар да, шагыйрь йөрәгә аша конкрет күренешнең мәгънәсен ачуга юнәлдереләләр.

Зөлфәт ижатының иң яхшы үрнәкләренән күренгәнчә, тормышның үзәгеннән, заманның тынгысыз адымнарыннан шау-кымланып хәрәкәتكә килгән образлар укучыны тирәнрәк дулкынландыра, аңа рухи азык бирә. Авторның бу тилтагы шигырьләре бер үк вакытта тирән оптимизм белән дә сугарылганнар.

«Капкаларны сары жыллар каккан» көзнең керфекләредәй коелган агач яфракларының язмышларын сөйли-сөйли:

Төннәр бие бистә артларында
Калай түбәләргә сидырылып,
Ай тәгари—шәһәр урамына
Керер өчен эзлп зур тыкрык,

—дип яза шагыйрь бу әсәрендә. Лирик пейзажда жирнең сары яфракларга төрәнгән көзгә бер моңсу мизгелә гәүдәләндерелә. Шигырь юлларының сары яфраклардай агышында ук сагыш, ниндидер өрнүлө өметсезлек сизелгәндәй. Чынлап та, нәкъ шундый көннәрдә кеше авыр хис-тойгыларга бирелүчән. Ләкин бу халәт озакка бармый... Табигать шигырьнең эчке пружинасын хәрәкәتكә китерә. Шигырь ахырында ер-яңа нота, тормышның мәңгелегән, матурлыгын раслаучы моң яңгыры башлый:

Югалтмачы көзгә мизгеленче
Син, дәвер...
Байрак чөп болытларга кадер
Яшьлегемнең иле—
Сентябрь.

Шагыйрь фантазиясенә кушылып тасвирланган табигать күренешләре һәм бизәкләре, кеше тойгысының һәм хисләренең барометрлары сыман, күңелнең тагын да тирәнрәк, кискенрәк минутларын чагылдыралар. «Уян», «Яшен оясын», «Кәк-күк», «Янабыз» кебек шигырьләр шуңа мисал.

Һәр калкынган дулкын ярға барып
житмәгән кебек, бар шигъри юллар да
укучы күңелен тибрәтә алмый, әлбәттә.

Кабул ит син, кичекмәгән булсам,
Кабул ит син — хатта кичексәм.

Шигъри форма телсә ничек өрөп
тутырырга мөмкин булган шар түгел. Бу
юллар шагыйрь ижатына, укучы күңеленә
бернинди дә яңалык өстәми. Шигъридә
һәр ижек файдалы функция үтәү өчен
хезмәт итеп, сүзләр һәм фикер шигъри
юлларына тутырма кебек шыплап кереп
утырып, яңа образ тудырырга тиешләр.
Уй-фикер шигъри формага сыеша алмый-
ча, читлектәге сандугач кебек, аны дулап,
ватып китәргә өзәр торсын, кешенең зиһе-
нен биләп алсын.

Яфрак шавы... көзгә каен жиле
Урманнарның туган ягында...
Я болытка тиеп сырпалана,
Я сыена төшөп камылга.

Нәкъ менә шушы шигъридәгечә. Бу
куплетны укып чыккач, туган жирдә та-
мырланган камылларга хәйран калган юлчы
хисләрен кичерәсең. Күңелгә бер укуда ук
кереп утырган шигъри юлларны кабатлай-
сы килә. «Яфрак шавы... көзгә каен
жиле» — тормышның чынбарлык белән
бердәмлеген, аның мәңгелек хәрәкәтен
гөүдәләндерүче гажәеп бай һәм кыю об-
раз-метафора бу. Шагыйрьнең барлык
шигъриләре дә шулай үзенчәлекле, матур
булсыннар иде.

Кайбер язмаларда артык бизәү һәм
чагыштыру алымын күп кулланулар да
үзен акламый башлый.

Яшел пачкадагы сигарет күк,
Каен күрсәләре ешлыкта.

Оригинальлеккә омылу бу. Каеннар-
ның табигый матурлыгын тормышны чүар-
лый торган сигарет белән янәшә кую кап-
ма-каршы мәгънәгә ия булган ике жисемне
бер казанда кайнату белән бер. Икенче
яктан фикер каршылыгы да бар әле мон-
да. «Көз чишенгән», аның сары күлмәге
аунап калган минутларда сигаретка тиң-
ләнгән каен күрсәләрен яшел пачкада дип
әйтү исә тагы бер кабат шагыйрь сүзләре-
нең хаклыгын юкка чыгара.

Ачык бизәкләр белән генә эш итәргә
ярәту да вакыт-вакыт шигъридәгә мәгънә
сафлыгына күлгә төшәрә. Кулына берен-
че тапкыр каләм алган өйрәнчек сыман,
балалар-далалар, ярлар-карлар, еллар-уй-
лар сүзләрен рифмалаштыруны да ша-
гыйрьнең табышы дип бәяләп булмый.

Бозлар актарылмый, Идел уянмый, йө-
рәкләргә яз сулышы яшәү сулышы булып
бәрелми торып бөрә шартламый. Халкына
гашык шагыйрь йөрәгеннән гайрәт-көч
алган «утлы бозлар» күңел бозларын ак-
таралар икән — Зөлфәт ижатында да яз ди-
гән сүз бу! Шагыйрь бер шигъирендә
2072 елда явачак яңгырның бәрәкәтен
күрөп, аның аша туар буыннарда безнең
көннәр романтикасы турында сөйли. Лә-
кин аңарда сүз гади яңгыр хакында гына
бармый, бәлкем ижат «яңгыры», тормыш
мәгънәсе турында... Ә шагыйрь өчен гәзиз
халкы күңеленә шифалы яңгыр булып яву-
дан да зуррак бәхетнең булуы мөмкин
түгел.

ХӘКИМ ЯНОВ,

КДУның журналистика бүлегә

студенты.

СЕБЕР ХАЛЫК ЖЫРЛАРЫ ҺӘМ ӘКИЯТЛӘРЕ

«Саяхат дәфтерләре»нән

1940 елда СССР Фәннәр академиясенең Казан тел, әдәбият һәм тарих институты Омск, Новосибирск һәм Төмән өлкәләренә беренче фәнни экспедиция оештырды. Х. Ярми, В. Хажиев, С. Әмиров белән бергә бу экспедициядә мин дә катнаштым. Бараба далаларында. Омск белән Тобол арасында, Иртыш буйларындагы авылларда, Төмән якларында күп кенә фольклор үрнәкләре, җырлар, әкиятләр язып алынды. Бу турыда «Себер истәлекләре» дигән язмамда («Совет әдәбияты», 1964 ел, 9 сан) сөйләп, җырларның бер өлеше белән укучыларны таныштырган идем. Аннары, каты авыруым сәбәпле, бу эш бүленеп торды. Хәзер «Саяхат дәфтерләре»н яңадан кулга алдым һәм аларны күчереп, тәртипкә салу эшен төгәлләдем дә ышкелле.

Г. Ибраһимов исемендәге Казан тел, әдәбият һәм тарих институты фәнни хезмәткәрләре Бөек Ватан сугышынан соң һәм бигрәк тә соңгы ун-унбиш елда Себер татарларының фольклор әсәрләрен җыю, фәнни тикшерү буенча шактый зур эш башкарды. Ләкин татар халкының Себер далаларына, Себер елгалары буена, карурманнарына сибелгән бетмәс-төкәнмәс тел иҗаты байлыгын җыю эше әле төгәлләнүдән ерак торадыр дип уйлыйм.

Хөрмәтле укучыларыбызга тәкъдим ителә торган әкият һәм җыр үрнәкләрен заманында җырлап, сөйләп биргән кешеләрнең инде күбесе дөньяда юк. Ләкин күп еллар үтүгә карамастан, оста аучыларның, карт балыкчыларның, игенчә һәм терлекчеләрнең, укытучыларның, комсомолларның җырлары әле дә колакта яңгырап тора сыман... Саф алтын кисәкләре кебек үк, алар тапшырган фольклор хазинәсе дә үлемсез. Шуңа күрә дә аларның үрнәкләрен журналың әле алдагы саннарында да күрерсез дип ышанам.

МӨХӘММӘТ САДРИ.

Әйдүкә җыры

Ат бәйләгән кубагызга ¹,
Чәң ² бәйләгән тугагызга ³;
Карап кынай торып исем китти
Алтын штуп укалый якагызга.

И урамнардин узган чакта
Икеләй күзем тулдылай яшем;
Каралай кашым, азыллай ташым,
Исән үк булсын, кайтырлай башым.

Югереп-югереп жити алмадым,
Тал читәннәрдин үти алмадым,
Тал читәннәрдин үтәр идем,
Зеснеләй ташлап кити алмадым.

Буйныла озын, әй, бустырна ⁴,
Әллә ничә төрлеләй буснитырлай ⁵;
Уйныла ⁶ йөрдем, кырны да ердым,
Бу кадәр дә язмыштан усмайтырлай ⁷.

Урамнардан, әй, бән үтәем,
Яшеллә ебәк, әй, бән сузаем,
Яшелләй ебәк житми калсай,
Дәлил бәет әйтеп, әй, бән узаем.

Кызылгат ⁸ тигән и жимешнең
Эчеләй ташлый, тышыдай татлый.
Бәнемләй сүгән шул Батышның ⁹
Күңеле катый, теледәй татлый.

Зудалай йөзгән, әй, балыкның
Баласын әйдең култау ¹⁰ диеп;
Акчалай бирми ярнылай сәүгән
Әйдүкәнә әйдең Солтан диеп.

Иртәләй буран, кичтәләй буран,
Тармакүл буен алдылай сорау;
Сән жаныемны, әй, уйлый-уйлый,
Исән үк башым, әй, булдилай сорхау ¹¹.

Батыш жыры

Йөгерәләй куян, әй, йөгерәләй,
Мамык тиңләй йонын тустырай;
Бәхетләре тигез, пар килгәннәр,
Әй жаный һәм генәм сылуым,
Шатлык белән гомерен уздырай.

Чобыр ла чобыр тамчы, әй, тамар,
Тамчылары сари май кебек;
Кеше күзләренә сулган ай күк,
Әй жаный һәм генәм сылуым,
Үз күзләримә тулган ай кебек.

Сандыккайларым сайлый-сайлый,
Истән чыкмый, әй, аның бөтени;
Тышымдин эчем ут күк яна,
Әй, жаный һәм генәм сылуым,
Күркерәп чыкмый да аның төтени.

¹ Кубагызга — баганага. ² Чәң — кыңгырау.

³ Тугагызга — дугагызга. ⁴ Бустырна — торна.

⁵ Буснитырлай — кычкыра. ⁶ Уйныла — уйсулык.

⁷ Усмайтырлай — уза алмадым. ⁸ Кызылгат — чия.

⁹ Батыш — Әйдүкәнә сөйгәнә. ¹⁰ Култау — табан балык.

¹¹ Новосибирск өлкәсе Чаный районы Тармакүл авылында Кәрим Ташпулатовтан 1940 елда язып алынды.

Шәмшәрифләр дигән, әй, шәһәрдә
Кич ахшамсыз капкалар ябылмый;
Бәнемләй сөйгән и дустымдай,
Әй жаный һәм генәм сылуым,
Миллион сумлык бирсәм дә табылмый¹.

Искәрмә. Себердәге Чаптар авылының Балык кушаматлы бәе Тармакүл авылы баеның Батыш дигән кызын сораткан. Кыз ул байга барырга теләмәгән, үзләрендә хезмәт иткән шагыйрь йөрәкле Әйдүкә исемле ярлы егеткә гашыйк булган. Кыз белән егет, сөйләшеп, килешеп бергә качып киткәннәр. Асып егет белән гүзәл кыз казакъ далаларына китеп, ир белән хатын булып яшәгәннәр. Ләкин үз якларын сагынып, туган авылларына кайтканнар. Кайту белән алар тозақка эләккән: байлар аларны зинданга ябып куйганнар. Тармакүл авылына үнсигез пар ат белән үнсигез түрә килеп, Әйдүкәне гомерлек каторгага хөкем иткәннәр. Әйдүкә үзенең искиткөч көчле, моңлы тавышы белән тирә-юньгә жырчы буларак та билгеле булган. Бу турыда баш түрә дә ишеткән. Ул: «Сине бик яхшы жырчы дип әйтәләр, әйдә, бер жырлап кара», — дигән. Әйдүкә:

Ат бәйләгән, әй, кубагызга,
Чәң бәйләгән, әй, тугагызга;
Карап кынай торып исем китти
Алтын шул укалый якагызга,

— дип башлап жибәргәч, баш түрә:

— Син безне мактыйсың икән, — дигән.

— Сөз миңа жырларга рөхсәт иттегез, шуңар күрә мактау белән башладым дип, егет жырлавын дәвам иттергән. Соңлангыч жыр каты күңелле баш түрәне дә йомшарткан. Ул Әйдүкәне каторгага жибәртми калдырган, хөкемән йөз чыбык суктыру белән алыштырган һәм егеткә куй тиресен яптырып, йөз чыбыкны бергә бәйләтеп суктырткан, имеш. «Күркәм егет» дигән ул. Шулай да хатынын аңар бирмәгәннәр, башка авылга кияүгә озатканнар. Батыш үз авылына картайгач кына кайткан. Әйдүкә белән Батыш Тармакүл зиратына күмелгәннәр. Бу турыда Әйдүкә һәм Батыш жырын тапшыручы Кәрим Ташпулатов һәм Сәфәрғали Юнанов иптәшләр сөйләде. — М. С.

Карчыга

Карчыгалай дигән, әй, каер кош,
Кош кундырмай тирәк башынай, башынай,
Кош кундырмай тирәк башынай;
Кайгы да гына хәсрәт авыр икән,
Май кундырмай йөрәк башынай, башынай.

Урманнарда кердем, уклар аттым,
Карчыгалар күрдем, тагы аттым, тагы аттым,
Карчыгалар күрдем, тагы аттым;
Сөз дусларым өчен жаным аттым,
Булмадылай очар канатым, канатым.

Ишегем лә алды буй-буй такта,
Бастырасым килмәй атларгай, атларгай,
Бастырасым килмәй атларгай;
Сагынмак ла түгел, саргаерсың,
Сөйдерәсең килмәй ятларгай, ятларгай.

Сандугачлай сайрый таң атканда,
Әрәмәдә сары камыштай, камыштай,
Әрәмәдә сары камыштай;
Кыз баланың күңеле нечкә була,
Түзә алмай каты сагышкай, сагышкай².

¹ Тармакүл авылында Сәфәрғали Юнановтан 1940 елда язып алынды.

² Тармакүл авылында Давыт Сиражетдиновтан 1940 елда язып алынды.

Том жыры

И дускаем, бик сағыңсаң,
Том буйларын буйла син;
Жылсез көндө гөл селкенсә,
Сагынган дип уйла син.

Том суына төшкән чакта
Тотмадың беләгемнән;
Аерылган көннәрдән башлап
Китмәдең йөрәгемнән.

Том буйларында чәчкәем
Сибелсә, баш иям мин;
Яфраклар булып саргаям,
Чәчәк булып көям мин¹.

Мәҗлес жыры

Ике лә каен, ай, янаша шул,
Ал яфраклары шаулаша;
Ике лә туган бергә килсәй,
Вай, сандугач лай кебек сайраша.

Түгәрәк өстәл, вай, дүрт аяк,
Уртасында кытай ла чынаяк;
Чынаяк эчләре бал да шикәр,
Эчеп җибәр, дустым, бер аяк.

Калынаеп карлар, ай, яуса икән,
Ат тубыккайларыңдин булса икән;
Сөйгән лә сөйгәнне алса икән,
Сөймәгәннәр мәгърүм калса икән.

Кызыл яр босгут, ай, тар булсай,
Куар идем төлки мал булсай;
Сатурын, Сатурын кызый матур,
Алмай куймам гомерем бар булсай,
һай, алмай куймам гомерем бар булсай!²

Ах, җанашым, Мәрфуга

Жирәндә генәй атымның ял-койрыгын
Сәхрәләргәй чыгып ук тарыймын;
Туган-үскән җирем исемә төшкәч,
Тулган айга чыгып ук карыймын.

Ах, җанашым, Мәрфуга,
Кысма нечкә билеңне,
Ай, оныттырдың илемне.

¹ Тармакүл авылында Галимә Манишева белән Ислам Гыйззәтуллиннан 1940 елда язып алынды.

² Омск өлкәсе Тәбриз районы Отыз авылында Атүк Маликовтан язып алынды.

Навалардин очкан, ай, аккошның
Аяклары сари ла балавыз;
Сагынмак ла түгел, саргаерсың,
Үзегездин киткән үк балагыз.

Суга барсаң, суым ал,
Бүләк бирсәм, кулыңа ал.
Ай, кысып-суырып үбеп кал.

Кыйңгак кына, кыйңгак каз қаңгылдый,
Кыр казлары килә шул тезелеп;
Ят жирләрдә йөрөп вафат булсаң,
Кем еласын үзәге өзелеп.

Ах, жанашым, Мәрфуга,
Кысма нечкә билеңне,
Ай, оныттырдың илемне.

Караеп ла чыккан калын болыт,
Явып кына киләдер күкрәп;
Кая гына барсам кайгы-хәсрәт,
Белгертмидер, калын шул күкрәк.

Ах, жанашым, Мәрфуга,
Ал көянтәң, бар суга
Каршыма кил каушырга¹.

Мәхәббәт җыры

Там, күз яшем, дәрәя булып,
Дөнәясын су капласын,
Күкрәгемдә бер чәчәк бар,
Тик шул гына батмасын.

Кош баласын очырганда
Туктый да кагындыра;
Ай, ялкынлы карашларың
Өзелеп сагындыра.

Аклы ситса күлмәгемнең
Якаларын каптырыйм;
Уңга карыйм, сулга карыйм,
Син булмагач аптырыйм.

Ай, нигә боза томаннар
Түгәрәк гөлебезне;
Мәңге аерым тота алмас
Бу дөнәя икебезне².

¹ Тармакүл авылында Гыймадетдин Әбүбәкеровтан һәм Омск өлкәсе, Больше-речье районы Еланлыкүл авылында Хәйрулла Әхмәтовтан 1940 елда язып алынды.

² Тармакүл авылында Галимә Манишевадан 1940 елда язып алынды.

Моңлану

Жырла дисәң мән жырлаем,
Жырны сатып алмыйм акчага;
Сары чәчәк ата көнбагыш,
Сары ла чәчәк ата көнбагыш,
Кайчан туар безгәй куаныш?

Сезнең ләй кебек дус-ишләре
Чәчеп үстереп булмыйм бакчага;
Сары чәчәк ата сарымсак,
Сары ла чәчәк ата сарымсак,
Без нишләребез сезне лә сагынсак?

Карурманнарның, һәй, артыннан
Таянырга каен тапмадым;
Сары чәчәк ата көнбагыш,
Сары ла чәчәк ата көнбагыш,
Кайчан туар безгәй куаныш?

Һәр атна саен хатлар яздым,
Жибәрергә жаен тапмадым;
Сары чәчәк ата сарымсак,
Сарыла ла чәчәк ата сарымсак,
Без нишләребез сезне лә сагынсак?

Кырларга чыгып йөргәнемдә
Шомыртларны кистем тал диеп;
Әлпен-силпен утыра яшь каен,
Әлпен лә-силпен утыра ла яшь каен,
Дәһи дә ниләр күрер башкаем?

Әткәй лә-әнкәй каргагандыр
Сөйгәнеңнән мәхрүм кал диеп;
Әлпен-силпен утыра яшь каен,
Әлпен лә-силпен утыра яшь каен,
Дәһи лә ниләр күрер башкаем? ¹

Сажидә

Аklar безгә иш булалмас, Сажидә,
Аklar безгә иш булалмас, Сажидә,
Ак түгел кигәнебез,
Комсомол сөйгәнебез;
Ак түгел кигәнебез,
Сез иде сөйгәнебез.

Кара бөдрә чәчләремне, Сажидә,
Кара бөдрә чәчләремне, Сажидә,
Тарасам, үрәлмәймен,
Сагынсам, күрәлмәймен;
Тарасам үрәлмәймен,
Сезне гел күрәлмәймен.

¹ Омск өлкәсе Тәбриз районы Кип-Куллар авылында Малик Мөсәгыйтовтан 1940 елда язып алынды.

Ап-ак идем, ак каз идем, Саждидә,
Ап-ак идем, ак каз идем, Саждидә,
Сусыз жирдә каралдым,
Хәсрәт белән саргайдым;
Сусыз жирдә каралдым,
Сезне уйлап саргайдым.

Жилфер-жилфер йөргәнемдә, Саждидә,
Жилфер-жилфер йөргәнемдә, Саждидә,
Жилләр ача куйнымны,
Дуслар ача күңелемне;
Жилләр ача куйнымны,
Дуслар куа кайгымны¹.

Колхозымны сөямен

Ай, колхозым, диямен,
Колхозымны сөямен,
Ал байракны алып калсак,
Үлсәм дә үкенмәмен.

Камогорны яхшы диләр,
Асырасаң үсәргә;
Ал байрак бик яхшы байрак,
Алмый ничек түзәргә.

Кояш чыккан чагында,
Көтү көтәм таңында,
Кайгырмайбыз, офтанмайбыз
Колхоз үскән чагында².

Иреклеккә чыккан без...

Совет иле батыр ил,
Совет юлы туры юл,
Чит илдәге ак бандитлар
Сузмакчы булалар кул.
Советка кул сузмаңыз,
Совет аша йөрмәңез,
Безләр хәзер хөр яшибез,
Китең, этләр, өрмәңез.
Иреклеккә чыккан без,
Иреклектә яшибез,

Кулга кулларны тотышып,
Шатланышып эшлибез.
Китең, этләр, өрмәңез,
Безгә каршы тормаңыз,
Батыр совет эшчеләре
Яннарында йөрмәңез.
Туганыбыз бөек Ленин
Нуры астында яшибез,
Бакчада үскән гөлләргә
Хәзер безләр охшыйбыз³.

¹ Омск өлкәсе Еланлыкүл авылында Мөһир Майнетдиновтан 1940 елда язып алынды.

² Омск өлкәсе Большеречье районы Еланлыкүл авылында колхоз кетүчесе Разый Шәеховтан 1940 елда язып алынды.

³ Бу җырны 1940 елда Омск өлкәсе Дзержинский районы Үләнкүл авылы «Кызыл Октябрь» колхозы кетүчесе Бакый Хөсәенов чыгарган.

Борын заманда бер шәһәрдә бер фәкыйрь кеше яшәгән. Үзе бик оста скрипкачы булган. Скрипканы үзе ясаган, үзе тарткан. Аның Гыйзшәрип исемле улы булган. Әтисе аны да скрипкачы иткән. Гыйзшәрипнең әнисе белән сеңелесе дә булган. Көннәрдән-беркөн аларның әтиләре каты авырып үлеп киткән.

Әтисе Гыйзшәрипкә бик яхшы бер скрипка ясап калдырган. Ул шул скрипканы тартып йөрергә яраткан. Урамнарда йөрәп, яр башларына чыгып уйнаган. Аның уйнавына сокланганнар. Гыйзшәрипнең уйнавын, сарай бакчасына чыгып йөргәндә, патша кызы да ишетеп таңга калган. Аның моңлы көйләре кызың йөрәгенә үтеп кәргән һәм егетнең үзен дә бер күрәп сөйләшәсе килгән. Кыз бу турыда үзен озатып, карап йөрүче кызларга әйткән һәм алар аша Гыйзшәрипне үзләренең бакчаларына чакырткан. Беренче күрүдә үк патша кызы бу егеткә гашыйк булган, хезмәтче кызларны кайтарып жибереп, егет белән икәүдән-икәү генә калып, бер-берсеннән аерылыша алмыйча сөйләшкәннәр. Кыз аның йөзүнә карап:

— Мин сине бик яраттым, синнән башка беркемгә дә кияүгә чыкмыйм, — дигән.

Егет тә:

— Синнән башка һичкемне дә алмыйм, — дигән.

Егет кызга бер бик матур көй уйнап күрсәткән һәм:

— Бу көйне мин бервакытта та тартмыйм, тик синең белән кушылганда гына тартымын, — дигән.

Күп тә үтми, бер бик бай кешенең улы патшаның кызын сорап яучы жибергән. Кыз каршы килгән:

— Мин ул бай егетенә бармыйм, — дигән.

Гыйзшәрип белән патша кызы сарай бакчасында тагын берничә тапкыр очрашканнар. Аларның икесен бергә күрәп, сарай ялчылары бу турыда патшага хәбәр иткәннәр.

Патшаның ачуы килгән:

— Хәерче баласы минем кызым тирәсендә йөрмәсен, икенче килгәндә аны саклап торып үтерергә кирәк, — дигән.

Патша белән бай малае егетне үтерергә кеше яллаганнар.

Аларның сөйләшүләрен кыз ишетеп торган, Гыйзшәрипкә бер якын дус кызын жибереп, аны үтерергә кеше яллауларын хәбәр иттереп, тиз генә качарга кушкан.

Бу хәбәрне ишетү белән, Гыйзшәрип өенинән чыккан да йөгәргән. Шактый ара киткәч, артына әйләнәп караса, аны атка атланган кораллы кеше куа килә икән.

Егет тиз генә чишенә дә, актарылып аккан агымсуга сикереп йөзеп китә. Теге кеше яр буена килгәндә, ул киң елганың яртысына җиткән була. Ялланган кеше, бу барыбер теге якка чыгып җитә алмас, үлеп агып китәр дип, егеткә атмый. Гыйзшәрип, агым белән арырак китеп, таллар арасына кереп югала. Ә ялчы моның киёмнәрен әнисенә кайтарып бирә:

— Улыңны бүреләр ашап киткән, киёмнәре генә калган, — ди.

Әнисе ышанырга да, ышанмаска да белми, кайгысыннан көнәтөнә яшь коеп сукурая. Ә патша кызы егетнең үлүенә ышанмый.

Гыйзшәрип яр буена чыга да бер авыл читендәгә өй янына туктап, берәр ир кеше күренер әле дип, ояла-ояла гына көтеп утыра.

Күп тә үтми, әлеге өйдән бер ир кеше чыга, моны күрөп аптырап китө. Сорашып барысын белгәч, бу кеше аңар үзенең бер иске чалбарын һәм күлмәген бирә. Егет боларның эшләренә булышып, бер атна тора да сабуллашып чыгып китө.

Бара торгач, Гыйшәрип бер шәһәргә житә һәм анда бер бай сәүдәгәргә эшкә керә. Анда бер ел эшләгәннән соң, байның рөхсәте белән шәһәр карап йөрергә чыга. Йөри торгач, бер кибеткә керә. Анда бер кеше скрипка сайлый, ләкин ала белми икән. Егет карап торган да, иң кыйммәтле скрипканы кулына алып, тартып уйнап жи-бәргән икән, бөтен кеше шаккаткан. Егет киbettән чыгып киткәч тә, бу кая барыр икән дип, артыннан карап калганнар.

Бай бер көнне зур мәҗлес җыя. Анда байлар бичәләре белән киләләр. Бай скрипкачыларны тыңларга чакырган икән. Скрипкачылар берәм-берәм уйный башлыйлар. Егет атларны сугарып, солы биреп кәргәндә, мәҗлес башланып кына киткән була. Бу уйнаучылардан күзен алмый бер читтә генә утыра. Киbettә уйнавын күрөп калган бер бай:

— Син нишләп уинамыйсың? — дип сорый Гыйшәриптән.

— Уйный белмим, — ди егет.

— Белсәң, — ди бай, — әйдә, бер тартып жибер!

Егет берсенең скрипкасын алып тартып карагач:

— Юк моның белән тарта алмыйм, әнә безнең байның бер киbettә иң кыйммәтле скрипка бар, шуның белән тартыр идем, — ди.

Бай, киbettенә кеше жибереп, скрипканы китерттерә дә егеткә бирә. Мәҗлескә килгән байлар моның уйный алуына ышанмыйлар.

Егет скрипканы көйләп уйный башлый. Аның оста, моңлы, матур уйнавына барысы да гаҗәпкә кала. Кайсылары исе китеп көлә, ә кайсылары күз яше белән елый.

Шул көннән соң бай моны бер нәрсә эшләтмичә скрипка уинатып кына тота башлый.

Күп тә үтми, егет, байдан рөхсәт сорап, тагын шәһәр карап йөрергә чыга. Йөри торгач, бер кибеткә керә һәм матур бизәкле тәлинкәләргә күзә төшә. Берсен кулына алып: «Маһименирәңне онытма» дигән сүзләргә укый. Кыз аны, әтисеннән яшерен рәвештә яздырып, төрле якларга тараткан икән.

Егет өйгә кайта да байдан аны туган якларына жиберүен сорый. Яхшы киём киеп, эшләгән акчасын алып, Гыйшәрип юлга чыга.

Бара торгач артына борылып караса, атка атланган бер кеше килә икән. Егет шикләнеп куя. Атлы кеше аны узып китә дә артына әйләнеп:

— Син, егет, болай ашыгып кая барасың? — дип сорый.

Егет әйтеп бирә.

— Курыкма, бик ашыксаң, тотын атның койрыгына, йом күзеңне! — ди теге кеше.

Ат койрыгына ябышып, күзен йомгач, күп тә үтми:

— Ач инде, — ди.

Алар бер авыл читенә туктаганнар икән.

— Шушымы?

— Бу түгел...

— Алайса, тагын койрыкка ябыш та йом күзеңне, — ди.

Атлы кеше кушкач, күзен ачса, егетнең туган шәһәренә килеп тә житкәннәр икән. Әлеге кеше атының тоягыннан балчык алып бирә дә:

— Әниң хәзер суыр булыр, шушы балчыкны киптәрәп сипсәң, аның күзә ачылыр, — ди.

Егет балчыкны төйнәгәч күтәрелеп караса, бу кеше юк булган.

Гыйзшәрип шулай итеп өенә кайып керсә, әнисе чынлап та су-
кырайган һәм бик фәкыйрьләнгән икән. Егет әлеге балчыкны әнисе-
нең күзенә сибүе була, ул дөнья күрә башлый һәм шатлыгыннан
елый-елый улын кочаклап ала. Әнисе белән сеңелесенә бүлөкләр, ак-
чалар биреп, аларны сөөндөргәннән соң, Гыйзшәрип шәһәрдәге хәл-
ләренә сораша.

— Абый, син вакытлы кайттың, кызыңны көчләп бай улына
яраштырганнар, бүген туйлары булачак, — ди сеңелесе.

Бу хәбәрне ишетү белән, егет скрипкасын тартып, көйләп куя да
сеңелесе белән туйга китә. Туй башланган була. Ул бер скрипкачы
карт янына утыра һәм үзе скрипкадан бер дә күзен алмый. Карт,
уйнавыннан туктап:

— Син скрипка тарта беләсеңме? — дип сорый.

— Белмим, — ди егет.

— Беләсең, сизеп торам, мә уйна, — дип скрипкасын карт аңар
бирә.

— Юк, мин моны тарта белмим, — ди.

— Гыйзшәрип үзе үлгән, сиңа аның скрипкасын алып килергә
кирәк, — ди карт кеше.

Шуннан тиз генә бу скрипканы алып килеп бирәләр.

Үз скрипкасы кулына кәргәч, Гыйзшәрип кызың үзенә генә
таныш булган көйне уйнап жибәрә.

Ә кыз сарайда жиде кат чатыр эчендә утыра икән. Егетнең ис-
киткеч моңлы, матур көе кызың колагына керә. Ул, моны танып
алып, башта чатырның бер катын, аннары икенче, өченче катын
ертып тыңлый. Аннары, үз егете уйнавын төшенеп алып, чатырның
соңгы катларын ертып чыга да халык алдында аны кочаклап ала.

— Минем сөйгәнем шушы, асыгыз, кисегез, мин аннан башка
берәүгә дә бармыйм! — ди.

Патша, теләсә-теләмәсә дә, кызын Гыйзшәрипкә бирергә мәҗбүр
була. Ә бай малаена Гыйзшәрипнең сеңелесен бирәләр. Патша үлгәч,
аның урынына халык Гыйзшәрипне куя. Аларның кырык улы, утыз
кызы була. Кырык улын кырга таратып, утыз кызын утыз өйгә та-
рата. Аларның балаларының балалары да скрипканы оста тарта-
лар икән¹.

¹ Омск өлкәсе Тәбриз районы Кип-Куллар авылында 1940 елда Мөхәммәди
Шәеховтан язып алынды.

Гамир Дәүләтшин

БОРЫНГЫ БОЛГАР ТАРИХИ РИВАЯТЛӘРЕ

Язма культура туганчы ук борынгы халыклар үзләренең тарихындагы дулкынландыргыч вакыйгаларны легендаларга салып, телдән-телгә сөйләп килгәннәр. Мәсәлән, беренче дәүләт берләшмәләре барлыкка килгән чорда тудырылган скандинавия, ирландия сагаларын, рус былиналарын, карел-фин руннарын искә төшерергә мөмкин. Татарларда һәм аларның бабалары Идел-Кама болгарларында бу рольне тарихи риваятьләр башкарган. Халык аларда этник бөтен буларак үзенең килеп чыгышы, формалашуы хақында фикер йөрткән, тарихындагы теге яки бу вакыйгаларга бәя биргән. Риваятьләрдә тасвирланган героик шәхесләр һәм вакыйгалар кешеләрне көрәшкә рухландырган, яшә буынны илгә, халыкка бирелгәнлек рухында тәрбияләүдә әһәмиятле роль үтәгән.

Идел-Кама болгарларының рухи культурасы, шул исәптән тарихи риваятьләр һәм легендалары, фәндә бөтенләй өйрәнелмәгән диярлек. Шулай да халык телендә яшәп килгән кайбер тарихи риваятьләрнең болгарларда ук билгеле булу ихтималы хақында Ш. Мәрҗани, К. Насыйри, Г. Әхмәров, С. Г. Вахидов, А. Ф. Лихачев, С. М. Шпилевский, Н. Ф. Калинин, А. П. Смирнов, А. Х. Халиков, Н. Исәнбәт хезмәтләрендә шактый ачык өйтеп үтелә.

Борынгы болгар тарихи риваятьләренең аз өйрәнелүе, һичшиксез, шул чорда язып алынган һәм менә нәкъ болгарларныкы дип әйтерлек текстларның аз булуы белән аңлатыла. Ләкин язма истәлекләрнең сакланмавы әле ул борынгы риваятьләр эзсез югалган дигән сүз түгел. Борынгы һәм соңгы чорларга караган язма, археологик, этнографик, тел, фольклор материаллары Казан татарларына билгеле булган кайбер сюжетларның IX—XIII йөзләрдә, болгар чорында ук тууы, таралуы хақында сөйли.

«Без кайдан һәм кемнәрдән?» дигән сорауны болгарлар үзләренә борынгы заманнарда ук куйганнар. Чыгышлары, нәсел тамырлары белән кызыксыу Идел төркиләре бер этник бөтен буларак формалашкан чорда көчәйтешә. XII гасыр башларында аерым болгар кабиләләреннән бер бөтен халык (народность) формалашу өчен бөтен шартлар була. Болгар иленең тотрыклы территориясә билгеләнә, аның һәр төбәгә үзара шактый тыгыз экономик бәйләнештә торә, культура, тел аерымлыкларының кими баруы күзәтелә. Бу процесс болгар халкының ұзаңы, патриотик хисләре, халыкның үз үткәнә болән кызыксынуы үсә баруына ярдәм итә.

Дөрөс, бик борынгы чорларда болгарлар үзләренең килеп чыгышлары хақында, башка борынгы халыклар кебек үк, бик примитив фикер йөрткәннәр. Алар уйлавынча, ыруг-кабилә башлангычында ниндидер тотем хайван-баба торган.

Борынгы төрки чорда таралган генеалогик легендаларның берсендә хуннарның зур бер сазлык янында дошманнар тарафыннан кырып бетерелүләре хақында сөйләнелә. Бу сугышта ун яшьлек бер малай ғына исән кала. Аны да дошманнар табып

алып ук кулын, бер аягын чабып өзәләр һәм бер күзен чоқып чыгарып, сазлыкка таш-
лылар. Үлемгә дучар ителгән малайны ана бүре табып тәрбияләп үстәрә. Ун елдан
соң дошманнар белән сугышта бу егет үтерелә. Ә ана бүре таулар белән әйләндереп
алынган далага кереп яшеренә һәм анда ун ир бала тудыра. Шуннан инде ул төрки
кабиләнең тарихы башлана. Легенданың башка вариантларында малай урынында кыз
бала, ә ана бүре урынында ата бүре хакында сөйләнелә¹. Бу риваятьнең кайбер де-
тальләре кабила, халык исемнәрендә дә сакланып калган. Азак диңгезе бие болгар-
ларының бер кабиләсен «онугурлар» (ун ук кабиләсе) дип йөрткәннәр. Татар халык
әкиятләрендә дә ун ир бала тууы турында телгә алына.

Фәндә «гарипләр» дип йөртелгән сыннарның Болгар шәһәрлекләрендә еш очра-
вы югарыда китерелгән легенданың болгарларда да киң таралганлыгы хакында сөйли.
Археологлар мөгезле барс рәвешендәге болгар йозаклары табалар. Татарстанның
Маклашеевка авылы янында табылган бронза йозак мөгезле барс өстенә утырган һәм
исән калган сул кулы белән баласын күкрәгенә кыскан хатын-кыз җайдакны сурәтләнә.
Аның сул боты чабылган, бер күзә чокрылган. Болгар кабиләләре арасында үзләренең ки-
леп чыгышын барс белән бәйләгән кабила булган булса кирәк. Чыннан да, болгар каби-
ләләре арасында «Барсил» исемле кабила бар. Ул «Барс иле, Барс кешеләре» дигәнне
аңлата. Болгар меһерләрендә барс канатлы итеп тә бирелә. Аңа табынучы кабила
кешеләре барсны җирдә генә түгел, күктә дә кодрәтле жан иясе итеп күрергә телә-
гәннәрдер. Барсның мөгезле булуы аның дәрәжәле һәм башка хайваннардан өстен
саналуы турында сөйли. Татар мифологиясендә мөгез тылсым көченә ия булуны
белдерә. Әкиятләрдә бәхет китерүче еланнар патшасы мөгезле итеп сурәтләнә. Бол-
гарларның мөгезне магик нәрсә итеп күз аллауларын ибн Фадлан да язып үтә. Ул
болгар урманнарында бик зур кодрәткә ия булган мөгезле жанвар яши дип күрсәтә.

Әгәр дә барс болгар кабиләләреннән берсенең нәсел башы итеп саналган булса,
бүре культы үзенәң тамырлары белән борынгы төрки чорларга ук китә. Борынгы
кытай чыганаклары хәбәр итүенчә, төрки атлы гаскәрләренең иң яхшылары «бүре-
ләр» дип йөртелгән, байракларында бүре башы сурәтләнгән булган. X—XII гасырларда
угыз-кыпчакларның төп тотемы бүз бүре булган. Борынгылыкта бүрегә табыну баш-
корт исемдә дә сакланып калган. Нәсел башы дип уйланылган жанвар, борынгы
кеше фикерләвенчә, аның бөтен тормышында әһәмиятле роль уйнаган. Иген уңышы
да, ауның нәтиҗәле булуы да, явыз көчләрдән, табигать стихияләреннән саклану да
тотем бабаның ни дәрәжәдә күчкән күрүгә бәйләнгән. Нәсел башы белән бәйлә-
нәшле күп төрле йшану, йола, горей-гадәтләр барлыкка килгән.

Бу җәһәттән Идел, Урал буйларында казып тикшерелгән археологик истәлекләр
кызыклы материал бирә. Борынгы башкорт курганнарында бүре бите кыяфәтәндәге
көмеш маскалар очрый. Борынгы кешеләр гүр иясенә шундый маскалар кигереп, теге
дөньяда хөвәф-хәтәрсез гомер кичерсән өчен аңа тотемга хас кыяфәт, көч-кодрәт
бирергә теләгәннәр. Бу гади бер кеше түгел, янәсә, ә бар нәрсәдән дә көчле — Бүре.
Болгарларның Олы Тәрхан, Танкеевка, Салтау каберлекләрендә табылган бүре теш-
ләре дә шул ук хакта сөйли.

Бүренә үзләренең нәсел башы дип уйлаган төрки кабила союзлары тора-бара
таркала. Бу очракта кабила союзының символы булган тотем баба билгесе дә бүлгә-
ләнә башлый. Жанварның аерым әгъзасы яисә конкрет бер төстәге бүре тотем итеп
алына.

Фольклор материалларына таянып, татарларның борынгы бер тотемы Ак бүре
булган дип әйтә алабыз. Безнең көннәргә кадәр килеп җиткән бер риваятьтә сөй-
ләнелгәнчә, татарларның борынгы бабалары таулы, урманлы җирләрдән күчкән
бәргәндә адашалар. Шул вакыт аларны дошманнар уратып ала. Үлем котылгысыз
кебек була. Ләкин шул чак каяндыр ак бүре килеп чыга һәм аларны яшерен юллар
белән чолганыштан алып чыга².

Моннан тыш, ак бүре элек татарларда халык авыз иҗатын яклаучы да булып
йөргән. Көндөзгән әкият сөйләү, табышмак әйтү тиелгән. «Көндөз әкият сөйләгән кеше-
не ак бүре ашар» яки «Табышмакны көндөз әйтсәң, ак бүре очрый» дип куркыт-

¹ Н. Я. Бичурин. Борынгы заманнарда Урта Азиядә яшәгән халыклар турында хәбәрләр
җыентыгы. Рус телендә, I том, Мәскәу-Ленинград, 1950 ел, 214, 215, 220 битләр.

² А. Х. Халиков. Маклашеевка җайдагы. «Совет археологиясе» журналы. Рус телендә, Мәс-
кау, 1971 ел, I сан.

³ Кара: Н. Исанбәт. Татар халык мәкальләре. Казан, 1967 ел, 3 том, 565 бит.

каннар. Татарлар карт бүре улавын еллар иминлегенә юраганнар. Болгарлар каракның кем-икәнлеген белү өчен бүренең сеңерен утта яндырганнар, шуның белән жинаятченең кул-аягы тартыша, кибә дип уйлаганнар. Шунысы кызык, бүре култы Дунай болгарларында да сакланып калган. Бүрегә багышлап алар аерым бәйрәм үткәргәннәр. Аның сынын бронзадан койганнар. Болгар патшасы Симеон улы Баян (IX гасыр) бүре кыяфәтенә керә алган, имеш.

Мәгълүм булуынча, бүре култы белән янәшә болгарларда этне дә хөрмәтләү таралган булган. Ибн Фадлан, «болгарлар эт улавын бик яхшыга юрыйлар һәм муллык иркенлек, иминлек елы булачагын әйтәләр», дип яза. Унике еллык хайван календаре буенча эт елы татарларда һәм аларның бабаларында муллык, иминлек елы дип уйланылган. Бу хәтәттән безгә археологик материаллар да кызыклы мәгълүматлар бирә ала. Кайчакта элгәреге болгар каберләрендә эт скелетлары табыла. Эт болгарларда аллаларга корбан ителә торган хайван булган. Теге яки бу шәһәр яки зур биаларның нигезенә эт гәүдәсен күмгәннәр. Бер риваятьтә Казанның нигезенә тере эт күмелү хакында әйтәләр¹.

Халык фикерләвендә эт төрле явыз көчләрдән, авырулардан саклаучы да булган. Бу нисбәттән элек татарларда яңа туган балага «көчек күлмәге» кидерү йоласы яшәвен генә искә төшерик.

Бу әйтелгәннәрдән чыгып, борынгы төрки кабиләләренең бертөрлесе үзләренен килеп чыгышларын бүрегә, икенчесе эткә, өченчесе барска илтеп тоташтырган дияргә мөмкин.

Соңрак чорларда Идел-Кама болгарлары үзләренең чыгышларын Алып белән дә бәйләнештә аңлыйлар. Риваятьләренң берсендә² Нух улы Яфетнең Гази, Төрөк, Алып исемле урны булган дип сөйләнелә. Шулай бер вакыт, матур гына гомер кичергәндә, шайтан котыртуы буенча алар арасында талаш башлана һәм сугыш кабынып та китә. Нәтижәдә Гази Төрөк тарафыннан жиңелә. Бу сугыштан соң олы һәм кече туган инде бергә яши алмыйлар. Төрөк жиңүче булса да, бу шайтан каргаган жирдән ераккарак китүне артык күрә. Ул Алып белән бергә ерак салкын илгә, зур бер елга буена килеп урнаша. Ул жирләр баткаклы һәм карурманнар белән капланган була. Бу урыннардан йөргәндә Алыпның аяк киеме вакыт-вакыт пычрак яки тузан белән тула һәм ул аны юл уңаенда кага бара. Шул каккан балчыктан түгәрәк кечкенә калкулыклар барлыкка килә. Мондый урыннар халыкта хәзер дә «Алып кабере» яки «Алып чабатасын каккан жирләр» дип йөртелә. Нигездә мондый урыннар элекке Болгар дәүләте биләгән жирләргә карый. Бу хакта әл-Гарнати да аермачык итеп, бу пәһлеваннарның кабере Болгар һәм Башкорт жирендә, дип язып калдырган. Димәк, бу риваять төнде болгарлар арасында ук таралган булган.

Бервакыт аңу вакытында Алып бик еракка китеп адаша да үзенең туганы Төрөк янына кайта алмый. Карурманда бик озак қаңгырып йөргәннән соң, бик зур елга — Әтил буена килеп чыга. Бу елга буенда алыплар телен белүче кешеләр яши икән. Ләкин алар бөтенләй икенче ырудан булалар. Алып шунда яшәп кала һәм жирләр кабиләләр арасыннан бер кызга өйләнә, аннан ике улы туа. Алып аларга Болгар һәм Буртас дигән исемнәр куша. Үсеп житкәч, Болгар — Болгар шәһәренә, Буртас — Буртас шәһәренә нигез сала һәм шунда яшәп калалар. Тора-бара бу ике шәһәрнең халкы күбәя һәм бер ырудан чыккан ике халык барлыкка килә.

Ничшиксез, татарларда таралган бу риваятьнең бөтен сюжеты, структурасы болгарларга да билгеле булган. XII гасырда яшәгән исеме билгесез бер фарсы авторының әсәрендә Болгар белән Буртас Яфетның якин оныклары дип бирелә. Татар риваяте белән XV гасыр фарсы язучысы Мирхонд версиясе³ дә гәҗәп охшаш.

Мәгълүм ки, тарихи риваятьләр һәм легендалар тарихи күренеш һәм вакыйгаларны аерым шәхесләр иркенә кайтарып калдыра. Әмма риваять фантазиягә, героик пафоска никадәр генә бай булмасын, аның нигезендә тарихи чынбарлык ята. Югарыда китерелгән Алып, Болгар, Буртас турындагы риваятьләр болгарлар тарихындагы аерым

¹ С. Г. Вахидов. Кама-Идел краенң үткәне турында татар риваятьләре. «Вестник научного общества татароведения». Рус телендә, Казан, 1926 ел, 4 сан, 59 бит.

² Кара: С. Г. Вахидов. Күрсәтелгән хезмәт. 82—84 битләр.

³ Мирхонд хәбәрән С. М. Шпилевский Гербелотның «Көнчыгыш библиотекасы» китабына кертелгән «Болгар» дигән язмасыннан китерә. Монда Алып урынына Гомари дип бирелә. Ә калганы татар риваятендәгечә. Кара: С. М. Шпилевский. Казан губернасындагы борынгы шәһәрләр һәм башка болгар-татар истәлекләре. Рус телендә, Казан, 1877 ел, 23 бит.

вакыйгалар белән бик аваздаш, билгеле булгича, Азов буендагы Беек Болгар дәүләте Кубрат хан үлгәннән соңгы эчке низаглар һәм хазарларның кысырыклавы нәтижәсендә VII гасырда жимерелүгә дучар ителә. Кубратның төхет өчен көрәшүче уллары бергә яши алмыйлар. Аларның берсе халыкның бер өлеше белән Дунай буена, икенчесе Урта Идел-Кама буена күчеп китәләр, ә өченчеләр элекке жирләрдә калуны артыграк күрәләр.

Риваятьтә Идел Болгарстанының табигате, климаты да нәкъ кенчыгыш саяхатчеләре язмаларындагыча сурәтләнә. Алар да Болгар жирендәге кеше үтә алмаслык карурманнар, сазлыклар, климатның кырыс булуы турында язалар. Риваятьтә телгә алынган жирле халык зур елга — Идел буенда яши һәм Алып телен аңлый, ягъни шул телгә якин телдә сөйләшә, диелә. Бу Казан археологларының соңгы еллардагы тикшеренү нәтижәләре белән туры килә. Алар болгарлар килгәнче үк Идел буеның төрkilәшә башлавын әйтәләр.

Әлеге риваять белән алып Нимрат уллары Гуно́р һәм Мого́р турындагы борынгы венгр легендасы да бик аваздаш. Бервакыт Гуно́р белән Мого́р таныш булмаган бер урында ау вакытында адашалар. Бик озак каңгырып йөргәннән соң гына алар өйләренә кайтып житәләр. Ауда йөргән ил аларга бик ошый һәм аталары ризалыгы белән алар анда биш ел яшиләр. Шулай бервакыт алар далада биләрнең¹ улларын һәм хатыннарын очраталар һәм урлап китәләр. Әсирләр арасында аланнар патшасы Дуло кызлары да була. Гуно́р белән Мого́р шуларга өйләнәләр. Мәнә шулардан инде бөтен гунна́р һәм венгрлар ыруы башлана, имеш.

Бу риваятьләрдә болгар һәм ма́дьярларның тарихи вакыйгалары чагылып китә. Ярым күчмә венгр-ма́дьяр кабиләләре шактый вакыт Идел-Кама бие болгарлары белән күрше яшиләр. Соңгы елларда биләрдән утыз чакрым жирдә, Зур Тигәнәле авылы янында, ма́дьяр каберлегеннән казып алынган материаллар борынгы венгрларның Идел Болгарстаны белән этник һәм культура багланышларында яшәвен күрсәтте.

Бу легендаларның аерым мотивлары Сак-Сок турындагы риваятьтә дә кабатлана. Анда ике туганның тимер ук өчен талашы, әңкәләре тарафыннан каргалуы һәм легендар кошларга әверелеп, дөнья беткәнче аерылып яшәргә дучар булулары хакында сөйләнелә. Легенда татарлар арасында бик популяр булган бәет рәвешендә яши һәм бик моңлы көйгә башкарыла. Әйтерсез халык үзенең үткәннәдә булган драматик вакыйгаларны сөйли. Бу бәет эчтәлегендә алда сөйләнгән риваятьләр белән уртак момент бар: туганнар арасында гауга һәм сугыш чыга, алар мәңгелеккә аерылып яшәргә мәжбүр була. Бәеттәге тимер ук деталә аның борынгылыгы турында сөйли. Аерылган Сак белән Сок карурманда яшиләр. Бу элемент та легендаларда кабатлана. «Сак-Сок» бәетенең Г. Сәмитова язып алган вариантында Дон елгасы телгә алына². Беренче карашка сәер күренеш. Ләкин безнең бабаларыбыз — болгарларның V—VII гасырларда шул тирәләрдә яшәвен искә төшерсәк, бу бик та аңлашыла. һәм сюжетның борынгы болгар чорында ук барлыкка килүенә өстәмә дәлил дә була. Шуны да әйтәп үтәргә кирәк, бәет жанрында гомумән халык тарихындагы аерым вакыйгалар чагыла.

Дерес, Сак-Сок турындагы легенда үзенең тамырлары белән бик борынгы заманнарга китә. Аның нигезендә борынгы кешенең хайван, кошлар һәм гомумән табигат күренешләренә әверелү мөмкинлегенә ышану ята. Бу миф әле кеше үзен табигаттан һәм шул исәптән кош-кортлардан аерып куя алмаган дәвәрләрдә үк барлыкка килгән. Ярым кеше, ярым кош яки кошка хас кеше сурәтләре безнең якларда бик борынгы заманнарга ук караган археологик истәлекләрдә күзәтелә.

Моннан тыш «Сак-Сок» бик борынгы заманнарда ук барлыкка килгән игезәкләр культы белән аваздаш. Күп кенә борынгы халыклар, шул исәптән кайбер төрки кабиләләр дә, үзләренең ыру башлангычында игезәкләр төре дип ышанган. Борынгы кеше өчен игезәк бала туу гадәттән тыш хәл булган. Ул игезәкнең берсе тууына тотем баба сәбәпче дип уйлаган. һәм шуңа күрә дә бу игезәкләрне нәсел башын хөрмәтләгән кебек хөрмәт иткәннәр. Без югарыда Болгар-Буртас, Гуно́р-Мого́р кебек игезәкләрнең дә кабилә, ыру башлангычында торуын күрдек. Бу очракта Сак-Сок та

¹ Биләр — болгар дигәнне аңлата. Венгр хроникаларында болгарлар *bilers* дип бирелә.

² Г. Сәмитова. Сайланма әсәрләр. Казан, 1965, 110 бит.

шулар рәтенә керә. Димәк, бик борынгы заманнарда барлыкка килгән бу легенда болгарлардагы тарихи вакыйгалар һәм генеалогик риваятьләр белән аваздаш яңа трактовка ала. Ә Сак һәм Сок дигән кеше исемнәренәң болгар кабер ташларында очравы бу риваятьнең Болгар халкында ныклап таралган булуы хакында сөйли.

Инде тагын «алыплар» темасына әйләнеп кайтыйк. VIII—X гасырларда болгар кабиләләре авыз иҗатында алыплар фольклоры зур урын алып торган. Идел болгарларының башлангыч дәверендә ул аеруча көчле булган. Бу Идел Болгарстанының шул чордагы социаль-политик хәле белән аңлатыла.

Багдад илчелеге килгән вакытта Бөек Болгар нигездә хәрби демократия калдыклары сакланып калган элгәргә феодаль дәүләт була. Хәрби демократия — кабилә-ыруглык җәмгыятеннән сыйынфый җәмгыятькә күчү баскычы. Шактый югары хәрби системага ия булу аркасында Дунай һәм Идел-Кама болгарлары кыска вакыт эчендә жирле халыкларны бер дәүләткә туплыйлар. Хәрби демократия билгеләре әле иби Фадлан вакытында да көчле була. Күрше кабиләләргә яу чабулар давам итә һәм хәрби табыш дәүләт килеренәң төп чыганаclarыннан берсе исәпләнә. һәм шушы жирлектә борынгы заманда ук туган алыплар турындагы фольклор сюжетлары да популяр була.

Болгар алыплары турындагы беренче мәғлүматны иби Фадлан китерә. Ул бер алыпның агачка асылган скелетын күрүен яза. Болгарлар патшасы Алмыш сүзләренә караганда, алып кеше елга буйлап төньяктан йөзеп килә. Патша терсәге белән үлчәгәндә, пәһлеванның озынлыгы уника терсәк, башы зур казан чаклы, борыны һәм бармаклары һәркайсы чиректән озын булган, имеш.

Бу якларга иби Фадланнан ике гасырга соң килгән Әбү Хәмид әл-Гарнати югарыда китерелгәннәргә кайбер детальләр өсти. Сәяхәтче алыпны реаль кеше итеп күрсәтәргә тырыша. Шуның белән бергә, ул аны корьәндәге адитлар (мифик великаннар) нәселе белән дә бәйли. Биләр пәһлеваны — шәһәрдәге бик биек һәм киң ишекке бер генә мунчага сыярлык гадәттән тыш зур гәүдәле, ифрат куәтле зат.

Әл-Гарнати аның бер мизгелдә ат сөякләрен ватуын, тиресен, сеңерләрен җыр-туын сөйли. Шул тизлектә балта белән дә чабып булмас иде, ди. Әл-Гарнати тарафыннан тасвирланган алып, беренче чиратта, болгар гаскәрендәге иң батыр, гайрәтле сугышчы. Болгар патшасы аның сугыш коралларын һәм киёмнәрен сугыш кырына алып чыгар өчен махсус арба әзерләткән, имеш¹.

Алыплар батырлыгы турындагы сюжетлар төрле фольклор жанрларында чагылыш тапкан. Әл-Гарнати тасвирлаган алып һәм татар әкиятләрендәге баһадирлар күп кенә детальләрдә бер-берсен кабатлыйлар. Әкиятләрдәге сугыш-бәрелешләр баһадир теләгән як файдасына тәмамлана. Бу мотив та инде болгарларда ук билгеле була. Әл-Гарнати Якуб углы Ногманның «Болгар тарихы»на таянып, үз белдәге белән ислам дйнен кабул иткән Болгар иленә хазар хаканының зур гаскәр җибәрүен яза. Болгарлар атлы алып сугышчылар ярдәмендә хазар гаскәрен җиңәләр². Мондый сюжетлар төрки халыкларның героик әкиятләренә тартым. Алып батырлыгы әкиятләрдәге табигать стихиясен сынландырган явыз көчләргә, фантастик җан ияләренә каршы көрәштән нык аерылып тора. Алыплар чынбарлыкка якынрак. Ченки ул демократия җирлегендә туган иҗат. Анда реаль сугышчы гиперболаштырылып бирелә.

Алып турындагы сюжет татарларның «Алпамша» әкиятендә шактый тулы чагылыш таба. Ул тамыры белән борынгы төрки чорга ките һәм гомуми төрки эпосның бер варианты булып тора. Бу сюжет Алтай тауларынан алып Идел, Урал буйларына кадар, Кече Азия, угыз, кыпчак, хазарларда да таралган була. Болгарлар белән тыгыз бәйләнештә торган хазарларда бу сюжетның таралышы хакында Коцк шәһәрндә табылган һәм шушы сюжетның аерым фрагментлары сурәтләнган чүлмәк рәсемнәре сөйли³.

«Алпамша»да башка төрки халыклар фольклорында очрамаган детальләр дә бар. Анда шәһәрләр иске алына, игенчелек турында әйтелә. Бу үзгәрешләр Болгар дәү-

¹ Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и центральную Европу. Публикация О. Г. Большакова и А. Л. Монгайт. Мәскәу, 1971 ел, 43, 61 битләр.

² Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати... Күрсәтелгән хезмәт. 15 бит.

³ В. П. Даркевич. Кош из Хазария и тюркский героический эпос. Краткие сообщения института археологии. 140 номер, Мәскәу, 1974 ел, 28—32 битләр.

ләтәндә шәһәрләр үскән һәм игенчелек зур урын алған чорда барлыкка килгән дия уйларға кирәк.

Шулай итеп, берьяктан, алыплар белән бәйләнештә болгарларның генеалогик легендалары үрелсә, икенче яктан, ул риваятьләрдә хәрби демократия чоры фольклоры чагыла. Алыплар турындагы сюжетлар бөтен нечкәлекләре белән Казан татарларында да яшәвен дәвам итә.

Болгарлар арасында шулай ук хатын-кыз алыплар, хатын-кыз сугышчылар турында да легендалар таралган була. Болар турында безгә әл-Гарнати хәбәр итә. Болгар илендә бик озын һәм көчле бер хатын-кыз булган, имеш. Аның ире Әдәм дә куәтле ир икән. Шуңа да карамастан, ул ирен күкрәгенә кысып, аның кабыргаларын сындыра¹.

Амазонкалар — пәһлеван хатын-кызлар турындагы легендалар антик авторларда ук очрый. Амазонкаларның яшәгән урынын алар Кече Азия, Кавказ, Скифия җирләрендә дип күрсәтәләр.

Гомумән, борынгы чорлардан ук күчмә төрки халыкларда хатын-кызларның роле зур икәнгә күренә. Алар ирләр белән беррәттән атта чабалар, хатта сугышларда да катнашалар. Моңы алардан нәкъ шушы күчмә тормыш шартлары таләп итә. Төрки халыклар тарихында хатын-кыз патшалар да очрый. Мәселән, 527 елда сувар-сабирлар белән князь Болах Боярикның тол хатыны, 576 елда Төньяк Кавказның бер өлкәсә белән утигурлар хөкемдары Анагей тарафыннан куелган Аккага исемле хатын идәрә итә².

Болгар хатын-кызларының иркенлектә йөрүләрен һәм хөрмәт ителүләрен ибн Фадлан да бик әйбәтләп язып калдырган. Ул монда хатын-кызларның ирләр белән бергә су керүләрен күрәп гәҗәпкә кала. Болгарларның гадәتلәре һәм законнары буенча патшаның хатыны ире белән янәшә тәхеттә утыра. Йола буенча, кеше күмгәндә хатын-кызлар түгел, ирләр елый-елый үзләрен-үзләре кыйныйлар. Гарәп сәяхәтчесе ибн Рустә: бұртас кызлары балигъ булгач, әтисенә буйсынмый башлый һәм иреккә чыгып, булачак ирен үзе сайлап ала, дип яза.

Хатын-кызга мондый хөрмәт ислам дине тарала башлаган чорда да өле көчле була. Ибн Фадлан болгар хатын-кызларының ирләр белән бергә су коенуларына каршы бернәрсә дә эшли алмавы хақында юкка гына ачынып сөйләми.

Болгар илендә хатын-кызлардан гына торган шәһәрләр, аларның көч-күәтен, сугышчан батырлыкларын сурәтләгән легендалар да таралышта була. Урта Идел буе төбәкләрендә «Кыз каласы» дигән урыннар очрый. Мондый урыннар, кагыйдә буларак, болгарларга караган археологик истәлекләр белән бәйләнә. «Кыз кала», «Кыз тау» дигән исемнәренң «Алып чабатасын каккан урын» дигән кебек үк конкрет урыннарда бирелүендә борынгы бабаларыбызның амазонкалар турындагы легендага ышануы чагыла. Сугышчы хатын-кызлар турындагы сюжет «Алпамыш» эпосы вариантларының бер өлешен тәшкил итә. Алар кияүгә чыгар алдыннан булачак ирләре белән бергә сугышка китәләр, ирләре белән бергә дошманнарга каршы көрәшәләр. «Алпамыш» әкиятендә дә шул хәл күзәтелә. Сандугач үзенә ире белән атка атланып сугышка китә, ире юк чакта дошманнарны җиңә. Бу мотив та болгарларга VIII—IX гасырда ук билгеле була. Коңк шәһәрәндә табылган һәм кыпчак-угызлар эпосын чагылдырган өлгә чүлмәктәге сурәтләрдә алып ир һәм алып хатын-кыз көрәше сюжетның бер үзәген тәшкил итә.

Сугышчы кыз турындагы риваятьләренң берсе Мишә буенда Ташкирмән авылы янындагы курган һәм зират белән бәйле. Монда бер бәк кызы үзенең гаскәре белән әтисенә каршы көрәшә. Сугыш шул дәрәҗәдә аяусыз була ки, ике як та бер-берсен түраклап бетерә. Ниһаять, баш күтәргән кыз әтисен һәм аннары үзен-үзе үтерә³. Болгар археологик истәлегенә нисбәтле бу риваять амазонкалар турындагы легендаларның бер сюжеты итеп каралырга хаклы.

Болгарларның күп кенә легендаларында төньяк халыклары турында сөйләнелә. Бу халыклар һәм аларның яшәгән урыннары гадәттән тыш куркыныч итеп бирелә. Мондый легендалар таралуға нәрсә сәбәп булган соң? Идел Болгарстаны — Көнчыгыш

¹ Путешествие Абу Хамиды ал-Гарнати... Күрсәтелгән хезмәт. 83 бит.

² М. Н. Артамонов. История хазар. Ленинград, 1962 ел, 211, 275 битләр.

³ С. М. Шпилевский. Күрсәтелгән хезмәт.

Европаның иң зур сәудә үзәкләреннән берсе. Ул көнчыгыш белән көнбатыш, төньяк белән көньяк арасында арадашчылык ролен үти. Ил экономикасында сәудә гаять әһәмиятле роль уйный. Болгар патшасы сатылган товарның үннән берен алырга хаклы була. Болгар сәүдәгәрләре шарык сәүдәгәрләренә Идел һәм Кама буйлап югары менәргә, анда яшәгән халыklar белән турыдан-туры сәүдә итәргә ирек бир-мәскә тырышканнар. Бу халыklar һәм аларның яшәгән җирләре турында алар кур-кыныч имеш-мимешләр уйлап чыгарганнар. Төньяк халыклары үзләре дә Болгар иленә килеп сәүдә итәргә тиеш булмаганнар. Моңы аклау өчен болгар сәүдәгәрләре: «Алар Болгар иленә салкын алып киләләр, шуның белән уҗымнарны харап ителәр»,— дигәннәр. Бу уйдырмаларның асылында бер нәрсә — шарык сәүдәгәрләренә төньяк халыклары белән турыдан-туры эш итүгә юл куймау, арадашчылык нәтиҗәсендә кил-гән зур табышны кулдан ычкындырмау максаты яткан.

Дөрөс, бу уйдырмаларның таралуында гәрәп географиясе тәэсирен күрү дә кыен түгел. Гәрәпләр дөньяны җиде климатка бүлеп караганнар. Үзләре яшәгән дүртенче климат, алар фикеренчә, цивилизация үзәге, табигатьнең кеше яшәү өчен иң кулай урыны булган. Ә инде җиденче климат — төньяк районнар — иң кыргый урыннар дип исәпләнгән. Шулай итеп, төньяк халыклары турындагы уйдырманы шарык сәүдәгәр-ләре үзләре белән үк алып килгәннәр. Ә болгарларга шул гына кирәк булган. Алар бу әзер уйдырмаларны куркыныч детальләр белән баета гына төшкәннәр.

Чыннан да, болгарлар төньяк районнарны «җиде диңгез, тугыз патшалык артын-да», күп кенә әкият вакыйгалары барган, мифик жаннар яшәгән җир дип күз алдына китергәннәр. Ибн Фадлан хәбәр иткән Алып Болгар иленә Идел буйлап төньяктан йөзеп килә, шунда ук тау куышында бик зур бер агачта гигант мифик кош яши.

Төньяк халыклары турындагы легендалар Борынгы Русь дәүләтендә дә билгеле була. Бу аңлашыла да, чөнки рус сәүдәгәрләре дә төньяк халыклары белән турыдан-туры сәүдә итәргә болгарлардан ким омтылмаганнар. В. Н. Татищевның «Россия та-рихы»нда китерелгән легенда төньяк халыклары турындагы болгар легендасына охшаш. Төньяк кабиләләре чыга алмаслык таш тау яки дивар артына бикләнгәннәр. Алар русларга мех, хайван тиреләре саталар. Болар бәрабәрәң сәүдәгәрләр аларга тимер, кылыч алып киләләр. Болгарлар да, руслар да аларның телен аңламыйлар. Руслар аларны телсез дип беләләр, болгарлар алар белән «телсез» сәүдә ителәр.

Шунысы кызыклы, Урта Азия халыклары һәм башкортларда Каф тавын, төньякта урнашкан дип күзаллау бар. Моңы болгарлар чорында ук барлыкка килгән легенда-ның таралышы дип карарга кирәк.

Болгарларда шәһәр тәүз һәм шуның белән бәйләнешле риваятьләр дә таралган була. Киләчәктә шәһәрнең иминлеген тәэмин итү өчен төзелеш урынын явыз көч-ләрден арындыру таләп ителә. Мәсәлән, Казан шәһәре урынында бик күп еланнар, аждаһалар оялаган булуы турында сөйләнелә. Тылсым һәм ут белән аждаһалар юкка чыгарыла¹.

Шәһәр салынасы урынны аждаһалардан азат итү һәм аларга каршы көрәш сюжеты Фирдәүсинен «Шаһнамә»сендә очрый. Мондый легендаларның болгарларда кинч таралганлыгына тагын бер дәлил — ибн Фадлан һәм әл-Гарнати хәбәрләре. Ибн Фадлан шәһәр буласы урында бүрәнә юанлыгы еланнар яшәгән дип яза. Бу чагыш-тыру Казан шәһәре турындагы риваятьтә дә очрый. Мондый легендалар шулай ук болгарларның Биләр, Юкәтау, Алабуга янындагы Шайтан шәһәрләге, соңрак чорга караган Зоя шәһәрләре белән дә бәйләнә. Шунысы кызыклы, бу соңгылары Бол-гарның дәүләт чигенә туры киләләр. Казан, Шайтан шәһәрләре чик крепость-калье-ләр буларак барлыкка килгәннәр. Менә шулардан чыгып, профессор А. Х. Халиков болгарларда аждаһаның ил куркынычсызлыгын саклаучы көч буларак фикерләнүен әйтә². Бу аеруча Шайтан шәһәрләге легендасында ачык күренә. XVI гасырда яшәгән «Казан тарихы» авторы бу урынның борынгыдан ук болгарларда гыйбадәтханә бу-луын яза. Анда зур елан-аждаһа яши, аңа тирә-юнь халкы бик күп корбаннар китерә, аңа табынып, теге яки бу кыен эшнә башкаруда, тыныч, бәхетле тормыш итүдә ярдәм

¹ Кара: К. Насыри. Сайланма әсәрләр. I том, Казан, 1974 ел, 63 бит; Казан тарихы. XVI га-сыр тарихи повесте. Рус телендә, Мәскәү-Ленинград, 1954 ел, 47—48 битләр.

² А. Х. Халиков. Казан шәһәрнең кайчан һәм кайда барлыкка килүе, исеме турында. «Татар халкы һәм аның бабаларының культурасы һәм көнкүреше тарихынан». Рус телендә, Казан, 1976 ел, 13 бит.

сорый. Монголлар һөжүме алдыннан елан шәһәрдән очып китә. Киткәндә, озакламый илнең дошманнар тарафыннан яулап алыначагын, үзенең ярдәм итә алмавын әйтә. Ил сакчысыз калә.

Аждаһа, елан сурәтләре археологик материалларда да еш очрый. Бу геральдик сурәтләр соңрак Идел Болгарстанының дәүләт гербына әверелә.

Шулай итеп, болгарларда төрлө эчтәлектәге, шактый катлаулы риваятьләр таралган булган. Аларны генеалогик һәм тарихи, тормыш-көнкүреш, мифологик, космогоник риваять һәм легендаларга төркемләргә булыр иде.

Болгар риваятьләренең шактый өлеше гомумтөрки чорда ук барлыкка килгән. Яңа политик, социаль-экономик, географик шартлар тәэсирендә борынгы риваятьләр төрлө үзгәрешләр кичергәннәр яки яңалары туган. Алар болгар халкы өчен бер үк вакытта тарих та һәм эстетик ләззәт чыганагы да булган, рухи тормышта зур урын тоткан. Риваятьләр болгар фольклорының башка жанрларына тәэсир ясаганнар, сюжетлары сынлы сәнгатькә дә күчкән. Болгар шәһәрлекләрендә табылган сыннар һәм сурәтләр риваятьләрдәге сюжетлар, образлар белән бик тә аваздаш.

Риваятьләр болгар халык авыз ижатында әле ныклап мөстәкыйль жанр булып өлгереп житми. Аларда әкият, эпос, бәет кебек жанрларга хас үзенчәлекләр дә сизелә. Болгар рухи культурасы, аеруча башлангыч чорларда, синкретик характердә булган.

Болгар риваятьләре һәм легендалары халык идеологиясенең бер чагылышы ул. Фольклорның шушы жанрлары аша ул үзенең тарихына, бүгенгесенә мөнәсәбәткә белдергән. Аларда гади халыкның омтылышлары, теләк, хыяллары да чагылыш тапкан. Алар, бигрәк тә болгар тарих фәне үзенең беренче адымнарын ясаганда, язма рәсми дәүләт тарихына да тәэсир иткәннәр. Иң эре болгар аксәякләреннән булган Болгар иле башкаласы казие тарихчы Якуб улы Ногман халыкта билгеле тарихи риваять һәм легендаларны үзенең китабында тарихи чыганак итеп тә файдаланган.

Дерес, Якуб улы Ногман тарихи риваятьләргә һәм легендаларны үз сыйныфы идеологиясенә яклаштырган, болгар тарихын патшалар, дин тарихы итеп күрсәтәргә тырышкан. Бөтен рухи культура кебек үк, риваятьләр һәм легендалар билгеле дәрәжәдә хакимлек итүче болгар аксәякләре идеологиясенең тәэсирен кичергәннәр. Бу аерым патшаларның, ислам диненең һәм аның әһелләренең роленә басым ясау, аерым сюжет, образларны коръән аша аңлатуда күренә.

Эчтәлекләре ягыннан болгар риваятьләре күрше угыз, кыпчак кабиләләре авыз ижаты белән аваздаш. Мифологик һәм космогоник легендаларда жирле фин-угор халыклары тәэсире дә сизелә. Аерым сюжетлар һәм образлар шәрык халыклары фольклоры яки борынгы рус легендалары белән уртақ.

Болгар риваятьләренең зур күпчелеге татар халык ижатында сакланып калган. Тукай сүзләре белән әйткәндә, аларны «...туплар да ватмады, уклар да кадамады. Алар һаман халык күңелендә...»

Яхъя Абдуллин,

философия фәннәре кандидаты

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВ ҺӘМ ТАТАРЛАРДА ИҖТИМАГЫЙ ФИКЕР ТАРИХЫ

Илдә капиталистик мөнәсәбәтләр үсеп, социаль-экономик каршылыклар кискенләшкән чорда, халыкның милли ұзақы уяну билгесе буларак, татарларның мәдәни тарихлары, шул исәптән мәдәниятнең мәһим бер өлкәсе булган иҗтимагый фикир тарихы белән кызыксынуы да көчәя. Моңы без мәғрифәтчеләребез хезмәтләрендә, аерым алганда, Ш. Мәрҗани һәм К. Насыйри әсәрләрендә үк күрә башлыйбыз.

1905 ел революциясе, татар дөньясындагы барлык катлауларның социаль активлыгын уятып, бу юнәлештә дә көчле этәргеч ясы. Мәғлүм ки, революция дулкынында татар көндәлек матбугаты туа. Газета-журнал битләрендә халык тарихы һәм аның культура хәзинәләренә багышланган мәкаләләр күпләп басыла башлый. К. Насыйри, Ш. Мәрҗани, Х. Фәезханов, Хәлфиннәр хақында күләмле язмалар күренә. 1915 елда, Ш. Мәрҗаниның йөз еллыгы уңае белән, зур гына күләмле җыентык дөньяга чыга. Әмма татар иҗтимагый фикир тарихы бу этапта мөһтәкыйль бер тикшеренү тармагы буларак аерылып чыкмый өле. Күп кенә басмаларда ул әдәби хәрәкәтнең аерылгысыз бер өлеше итеп карала. Октябрь революциясеннән соң да бу традиция өле үзен сиздереп килә. Г. Сәгъди, Ж. Вәлиди, Г. Рәхим, Г. Газиз кебек тикшеренүче галимнәр үзләренең монографик хезмәтләрендә иҗтимагый фикир тарихы мәсьәләләренә зур игътибар бирсәләр дә, аларны саф әдәби күренешләр белән бер рәткә куеп карыйлар.

Мондый хәл, әлбәттә, бер яктан, шул дәвердәге җәмгыять белеме һәм тарихи-философик хезмәтләрнең гомуми дәрәжәсенә, бу өлкәдә ныклы традицияләр һәм теоретик пландагы гомумиләштерүләр булмавына бәйле булса, икенче яктан, татар әдәбиятындагы синкретизмнан, әдәби күренешләр белән гыйльми-философик проблемаларның үзара нык үрелгән булуыннан да килә иде.

Синкретизм — үткән чорларның бик күп әдипләре өчен характерлы күренеш. Синкретик тенденцияләр урта гасырда шәрык илләрендә иҗат иткән Фирдәүси, Сәгъди, Низами, Нәвои, Руми, Ясәви, Аллаяр-суфи кебек бик күп күренекле язучы һәм шагыйрьләр мирасында ачык сизелеп тора. XII йөздә яшәгән гарәп философы ибн Түфәйл үзенең философик карашларын «Якзан углы Хәй» исемле романында бәян иткән. Антик дөнья яисә Көнбатыш Европа әдәбиятларында да мондый мисаллар аз түгел. Мәғлүм булганча, антик чорның иң атаклы фикир ияләреннән берсе Платонның күп әсәрләре диалог формасында әдәби стиль белән язылган. Икенче бер

күренекле философ Лукреций Карның «Әйберләр һәм аларның табигате» исемле китабында да философия һәм шигърият бербөтен төшкил итә. Дантеның «Илаһи комедия»сендә дә фәлсәфи идеяләр шигъри калыпка салып язылган. Французларның Вольтер, Руссо, Дидро кебек гыйлем ияләре дә мәғрифәтчелек идеяләрен художестволы формага төрөп бирергә омтылганнар. Урта гасыр татар әдилләре әсәрләрендә без шул ук хәлне күрәбез. Үзенең шигъри хикмәтләре белән Мәүлә Колый философ шагыйрь буларак күз алдына килә. Г. Утыз Имәни әл Болгаринның фәлсәфи идеяләре шигърият бишегендә безгә килеп җиткән. Мөхәммәдъяр шагыйрь һәм фикер иясе булган. Аның «Нуры содур», «Төхфәи мәрдән» әсәрләре кешелек һәм гәделлек хакындагы фикерләр белән сугарылган. Котбинең «Хәсрәү вә Ширин хикәяте»ндә кеше проблемасы космока нисбәттә хәл ителә. Инде килеп, К. Насыйри әсәрләрен, бигрәк тә аның «Фәвакиһелҗеләсә»сын алсак та, без аларның асылда шул ук синкретик жанрда язылган булуын күрәбез. Нәкъ менә шуңа күрә дә халкыбызның әдәби мирасын тикшергән галимнәр әдәби процессларны өйрәнгәндә фәлсәфи проблемаларны, җәмгыять һәм дөньяга караш мәсьәләләрен дә анализларга тиеш булганнар. Г. Ибраһимов исә беренче булып ижтимагый-философик ясылыкны әдәби-художество проблемаларыннан аерып караган.

Мондый башлангычны иң элек без аның «Ижтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы» («Безнең юл», 1922 ел, 1 сан), «Татарның соңгы тарихында өч дәвәр» («Татарстан хәбәрләре», 1922 ел, 22 март саны) кебек хезмәтләрендә очратабыз. Шул ук елны чыккан «Каюм Насыйри» җыентыгында Г. Ибраһимов «Насыйриларның тарихи урыннары» исемле күләмле мәкаләсен бастыра. Ул анда татар мәғрифәтчеләре калдырган мирасын, аларның ижтимагый-политик карашларын күздән үткәрә, үзенчәлекләрен билгели. Ижтимагый фикер тарихы мәсьәләләренә ул шулай ук «Татарлар арасында революция хәрәкәтләре» (Казан, 1925 ел), «1905 ел революциясендә татарлар» (Казан, 1926 ел) дигән хезмәтләрендә дә зур урын бирә.

Ижтимагый фикер тарихын өйрәнүне фәннең мөстәкыйль бер тармагы буларак аерып чыгаруы белән Г. Ибраһимов татар мәдәнияте тарихын өйрәнүгә зур өлеш кертте. Татар ижтимагый фикер тарихын тикшерүдә марксистик-ленинчыл методология принципларын куллануы аның бу өлкәгә алып килгән икенче зур казанышы булды. «Ижтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы», «Татарның соңгы тарихында өч дәвәр» дигән хезмәтләрендә Г. Ибраһимов ижтимагый фикер тарихын ижтимагый-экономик формацияләр турындагы марксистик-ленинчыл тәгълиматтан чыгып тикшерә, материалистик методологияне нигезләп, ижтимагый фикер үсешен халыкның социаль-экономик тормыш шартларына бәйләп рәвештә анализлый. «Әдәбиятлар, фәлсәфәләр, гыйльми ысуллар, диннәр, эхлаклар,—кыскасы, бөтен идеология хезмәтләренең һичбере күктән яумаган кебек, нинди дә булса бер даһиниң тик үз башынан уйлап чыгаруы белән дөньяга килмиләр. Боларның фикерләре, рухлары, мөһәриҗәләре — һәммәсе тарихның мәғлүм бер дәверендәгә мәғлүм бер мәдди, ижтимагый катлаулар туфрагында үсеп чыга торган чәчәкләр генәдер... Шуңа күрә әдәбиятлар, фәлсәфәләр, гыйльми ысулларны тикшерүдә, әерүдә бердәнбер дәрәс юл — боларны җиткергән ижтимагый-иқтисади нигезләр буенча бару һәм шул нигез мизаны белән бәһә, кыйммәт куюдыр». («Ижтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы».) Менә шушы диалектик-материалистик принципка нигезләнеп, Г. Ибраһимов ижтимагый хәрәкәтләр һәм ижтимагый аң үсешенә бәя бирә, татар ижтимагый фикере тарихындагы төрле дәвәрләрнең үзенчәлекләрен ача. Аның «Татарлар арасында революция хәрәкәтләре», «1905 ел революциясендә татарлар» исемле әсәрләре бу җәһәттән әеруча характерлы. «Татарлар арасында революция хәрәкәтләре» дигән хезмәттендә ул татар халкының рухи тормышы озак вакытлар мөселман дине һәм шәрыйк йогынтысында баруы һәм аның эчтәлегенә дә феодаль мөнәсәбәтләргә бәйлә булуы хакында яза. Әмма «реформадан соң санагать күтәрелүе аркасында,—ди Г. Ибраһимов,—яшь татар буржуазиясенең нык көчәеп китүе белән бу сыйныфның татар җәмгыяте эчендә роле-күте зурайды; аннан да бигрәк бу сыйныф элеккечә монополист хәлдә Бохара-Үргәнҗ бую беләк зур карваннар йөртүдән, ягъни кенчыгыштан Мәскәүгә, Европaga, кенбатышка таба борылды. Бу сыйныф үзенең үсүендә шундый дәрәжәгә килде ки, хәзер инде аңа иске феодализм нигезендәгә идеология һәм тормыш тарлык итә башлады. Ул аннан

үсеп чыкты. Яңа заман яңа жырлар кирәксендерде. Бу яшь сыйныфның алдынгы элементлары үзенең бөтен сәүдә эшләре, көн итешләре буенча рус-европа мәдәниятеннән багланدىлар, шуның дулкыны, конкуренцияләре белән йөзгә-йөз очраштылар. Татар тормышы менә шул яңарып, реформалар ясап барган рус-европа мәдәният, сәүдә-санагаты эчендә калды. Һәм шушы үзгәрешләр идеология дөньясында чатнаулар тудырып, алдынгы сафларның милләрен кузгаттылар. Татар дөньясында XIX йөзнең соңгы яртысында «...күренгән яңаруга омтылулар менә шуның җимешедер». («Татарлар арасында революция хәрәкәтләре».)

Бөек революцион вакыйгаларның иҗтимагый фикер үсешенә куәтле йогынты ясады хакындагы марксистик тәғлимат шулай ук Г. Ибраһимовның игътибарыннан читтә калмый. Ул 1905 ел революциясенә татар халкы рухи тормышына гаять тирән эз салуын басым ясап күрсәтә. Революция дулкыннары татар җәмгыятиенә барлык хатлауларына үтәп кереп, йөзләрчә мең кешеләрнең аңын уята, алар алдында үткен социаль-политик проблемалар куя һәм халык массаларын азатлык көрәшенә этәрә.

Татар иҗтимагый фикер тарихын тикшергәндә Г. Ибраһимов диалектик позицияләрдән торып эш итә. Аның фикер диалектикасы, мәсәлән, 1915 елда «Аң» журналының беренче санында басылып чыккан «Бөек остазымызның кайбер тәәлифләре» дигән мәкаләсеннән үк күренә. Бу чорда әле ул өлгергән марксист түгел иде. Әмма тормыш күренешләренәң эчке асылын аңлауда диалектикада аның өчен инде ят нәрсә булмый. Ш. Мәрҗани иҗатына һәм эшчәнлегенә ул диалектик каршылыклар турындагы тәғлиматтан чыгып бая бирә. Аның күзәлгәнчә, Ш. Мәрҗани — олы, шул ук вакытта каршылыклы шәхес. Үз-үзен тотышы, фикерләү рәвеше, тышкы кыяфәте ягынан ул әле мөселман укуымышлысы булып кала. Ә менә аның гыйльми эшчәнлегә, фикер үнәлешә, иҗатының мәгънәсә һич тә ортодоксаль дини кысаларга туры килми, алардан күп өстен тора. Иске руханилардан аермалы буларак, ул элекке традицияләр һәм авторитетларга суыкларча иярми, аның күңел күзә киләчәккә төбәлгән. Мәгърифәт нурлары балкыган шул киләчәк хакына ул схоластика сөрәменә каршы чыга, кеше акылының хакыйкәтне мөстәкыйль эзләү хокукын яклап көрәшә. Ш. Мәрҗанидагы шушы каршылыклар аның хезмәтләрендә чагылыш таба. Шуңа мисал рәвешендә Г. Ибраһимов мәгърифәтченең «Назурет әл-хак» дигән хезмәтен ала. Үз вакытында ислам дөньясында шау-шу тудырган бу әсәр өслүбә һәм башка күп кенә тышкы билгеләре белән гарәп галимнәренәң биш яки ун гасыр элек Бағъдад яисә Кордова шәһәрләрендә язылган китапларыннан аерылып тормый. Бу яктан ул «Кәшф эззәһунун»да (Мостафи бине Габдулла тарафыннан төзелгән зур күләмле биобиблиографик җыелма) төркөлгән хисапсыз күп әсәрләргә хәтерләтә. Әмма хезмәтнең эчтөлек ягына игътибарны юнәлтәп, ул алып килгән фикер һәм идеяләр белән таныша башласаң, Мәрҗани йөзгәң без мөселман дөньясын каплап алган фикер торгыңлыгына, акылы бәйләп торучы дини фанатизмга кыю рәвештә каршы чыккан, шәхескә иреккә фикер йөртү хокукы дуалаган зур фикер иясен күрәбезд, дип яза Г. Ибраһимов.

Революциядән соңгы хезмәтләрендә әдип татар культурасы һәм иҗтимагый фикер аакылларенең иҗат эшчәнлеген төллә марксистик методология принципларыннан чыгып анализлый, иҗтимагый тарих күренешләрен элекке диалектик позициядән торып тикшерә. Иҗтимагый хәрәкәтләр, алдынгы фикер ияләре күтәргән проблемаларны анализлаганда ул теге яки бу мәсьәләнең эчке мәгънәсен ачарга, төрлө күренешләр арасындагы күпьяклы бәйләнеш һәм каршылыклы мөнәсәбәтләрнең асылына үтәп керергә омытала. Иҗтимагый фикер һәм мәдәният тарихы мәсьәләләрен тикшергәндә ул һәрчак диалектик-материалистик үсеш тәғлиматы һәм үсешнең төрлө этаплары арасындагы давамлылык принцибыннан чыгып эш итә. Урта гасырлардан халган феодал мөнәсәбәтләр таркалып, тормышта капиталистик мөнәсәбәтләр ныгып урнашкан чорда, дип яза ул, Г. Курсави, Ш. Мәрҗани, К. Насыри, М. Акмулла, М. Акъегетзадаләр кебек фикер ияләре мәйданга чыга. Иҗтимагый мөнәсәбәтләр үсү белән бергә рухи тормыш үзгәң яңа куәтләр җыя, яңа эчтөлек белән байый. «Орлык-тан сабак, яфрак чыгып үскән кебек, тамчылар белән башланган чышмәләр зураеп аллага әйләнгән кебек, ул икенче дөвәр хәрәкәте дө бер ноктада тукталып калмады, баскыч-баскыч күтәрелдә, үстә, киңәйдә, барлығы бер кыйблага, Европа мәдәниятен, гыйлемен алуға карап юнәлдә давам итте». («Иҗтимагый, әдәби хәрәкәтләр тарихын тикшерүдә марксизм ысулы», 34—35 битләр.)

Соңга табан сыйнфый антагонизмнарның кискенләшүе, революцион хәрәкәтнең көчәюе татар җәмәгать хәрәкәте үсешен яңа этапка алып килә. Г. Ибраһимов бу чорны татар җәмәгать фикер үсешенә өченчә этабы дип атый. Бу этапта Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Камал, М. Гафури һәм башка революцион-демократик фикер ияләренә эшчәнлегә җәелеп китә, ниять, Х. Ямашев, Г. Сәйфетдинов һәм алар тирәсендә тупланган эшче-революционерлар хезмәт халкы арасында марксистик-ленинчыл идеяләр тарата башлый. Әмма татар җәмәгать фикер үсеше этаплары бер-берсенә аерылгысыз рәвештә бәйләнгән. «Һичбер дәвер,— дип яза Г. Ибраһимов,— бөтен көнчә ясалып күктән төшми, алдагы дәверләр эчтә аның азмы-күпме матдәләре ясала, болар азмы-күпме хәрәкәт итеп куялар...» Татар җәмәгать фикере үсешендә өченчә этапны революцион үзгәрешләр эпохасы тудырган, һәм ул башка чорлардан үзгә сыйфатлары белән аерылып тора. Тик шулай да ул башка этаплардан бәйсез рәвештә үзгәреш-үзгәреш генә барлыкка килмәгән. Нәкъ менә шушы фикерне исбатлап, Г. Ибраһимов болай ди: «Икенчә дәвер үзгәреш байтак хезмәтләрен беренчә дәвер эченнән алган кебек, хәзергә өченчә дәвернең байтак төрәкләре икенчә дәвер аркылы үтпә килделәр». (Шунда ук, 40 бит.) Әдип фикеренчә, җәмәгать фикер үсеше этаплары арасындагы давамлылык аның башка халыклар культурасы һәм фикер тарихы белән үзара бәйләнешен инкаръ итми. «Халыклар, җәмгыятьләр, милләتلәр бер-беренә багланып яшиләр. Дини, әдәби, фикри, мәдәни хәрәкәтләр үз эчтә бикләнәп калмый, азмы-күпме читләргә әсәр итә...» — дип яза ул. «Һичбер милләт үз эчтәнән, тик үз тамырыннан гына үсеп, бәйләлмиләл хәлләрдән башка түгелгә һәркемгә мәгълүм». (Шунда ук, 39 бит.)

Татар мәдәнияте һәм җәмәгать фикере үсешенә башка халыклар, аеруча рус халкының, культурасы көчле йогынты ясый. Чөнки татарлар бик күптәннә чорлардан бирле руслар белән күрше яшиләр, башка күп кенә халыклардан элгәрәк рус дәүләте составына керәләр. Үзгәреш хезмәтләрендә Г. Ибраһимов бу мәсьәләгә дә аерым игътибар бирә: «Без татарлар,— ди ул,— тарихи исәп белән алганда, Россиягә иң элек кушылган халыкларның берсе. Бу момент ике коллектив арасында самодержавиенә кара сәясәтенең... карамастан, торышның байтак якларында урта сыйфатлар тудырды... Җагырафи хәлебез буенча без элекке Россиядә һәр яктан рус халкы белән чолганган, катнаш, аның үзәк калаларына якын яшәдек. Халык хуҗалыгы ягынан да татарлар бик күп туруларда урыслар белән бер төрле баскычта, бер үк техникада, бер үк экономиядә иделәр. Менә шулар һәм башка бик күп сәбәпләр, татар белән рус халыклары арасында тел, горейф аермаларына карамастан, көнкүреш ягынан бик күп уртаклыклар тудырганнар». («Бу биш ел татар мәдәниятенә нәрсә бирде». «Биш ел эчтә» исемле җыентык. Казан, 1925 ел, 107—108 битләр.) Алдыңгы рус культурасы, фәнни фикере һәм философиясенә татар торышына күрсәткән йогынтысын әдип әнә шулай бәяли.

Г. Ибраһимов җәмәгать фикер тарихы проблемаларын тикшергәндә партиялелек һәм сыйфыйлык принцибын эзлекле үткәрәп килә. Әйтик, Р. Фәхретдинов, Ж. Вәлиди, Г. Рәхим, Г. Газиз хезмәтләрен күздән кичергәндә, без җәмәгать фикер тарихы өлкәсеннән дә аларда бай фактик материал таба алабыз. Әмма бу мәгълүматлар еш кына битарафлык позициясеннән торып яктыртыла. Аларның замандашы Г. Ибраһимов мондый тенденциядән өстен тора белде һәм төрле-төрле җәмәгать-политик агымнар көрәше артында сыйнфый мәнфәгатьләр бәрелеше ятуын күрә алды. Мәсәлән, аның 1924 елда дөньяга чыккан «Кара маяклар һәм ак әдәбиятлар» исемле мәкаләсә нәкъ әнә шундый тайпылышсыз партиялелек рухы белән сугарылган. Бу хезмәттендә ул революциягә кадәргә татар җәмәгать фикер хәрәкәтенә төрле агымнарына һәрйаклап сыйнфый анализ бирә, татар ак эмиграциясенә контрреволюцион асылын ачып сала. Әдипнең «Урал» һәм уралчылар» дигән хезмәттендә дә җәмәгать көчләр һәм аларның идея-политик позицияләренә төгәл һәм кискен бәя бирелә. 1905 ел революциясә тәэсирендә туган җәмәгать хәрәкәтләрен күздән үткәрәп, Г. Ибраһимов аларның башында торган төркемнәрнең һәркайсы татар халкы исемнәннән эш итүе, әмма халкыбыз мәнфәгатьләрен һәм киләчәген төрлечә күз алдына китерүләре турында яза. Мондый төрлелек һәм аерымлыклар ул агымнарны җитәкләүчә кешеләр аңында үзгәреш-үзгәреш генә түмуй, ә алар артында торган сыйнфларның социаль хәле белән билгеләнә. «Әгәр без ул хисапсыз исемнәр, фикерләр,

чаралар туфаны эченә кереп, анда бер анализ ясаячак булсак,— дип яза әдип, бер-береннән ачык кискен сыйнфый сызыклар буенча аерылган дүрт төп агымны күрәчәкбез, һәр агымның үзәген, принципларын, өметләрен, хыялларын, программаларын ачып бирә торган газеталар, журналлар табачакбыз». («Урал» һәм уралчылар». Казан, 1927 ел, 10—11 битләр.)

Болар арасында пролетар агымны төшкил итүчеләр «Урал» газетасы тирәсенә тупланган булсалар, феодаль-кадимми агым тарафдарлары «Дин вә мәгыйшәт» журналы тирәсендә берләшәләр. Буржуаз-либераль агымның карашларын «Өлфәт», «Казан мәхбире», «Вақыт» чагылдыра, «Таң» һәм «Дума» газеталары битләрендә исә вак буржуазия программасы гәүдәләнеш таба.

Ижтимагый хәрәкәтләрне тикшергәндә Г. Ибраһимов партиялелек принцибын тарихлык принцибы белән ныклы бәйләнештә үткәрәп бара, идеологик максатларның асылы аларны тудырган тарихи шартлар белән билгеләнә дип саный. Мәсәлән, мәгърифәтчелек хәрәкәте, аның фикеренчә, буржуаз идея агымы буларак туа, аны феодаль-кадимми яшәеш нигезләренә һөҗүм итүче алдынгы буржуазия майданга чыгара. («Сыйнфый-ижтимагый яктан каралса, бу хәрәкәт татар буржуазиясе хәрәкәтенә мәгълүм бер идеологиясә рәвешендә сурәтләнә иде. Фәезхановлар, Насыйрилар, Мәрҗанилар үзләре белмәгән хәлдә шул сыйныфның тарихи хәрәкәте эчендә, электәге шәркый феодализм калдыкларын җимереп, яңага юл ачучылар иде.» («Каюм Насыйриларның тарихи урыннары», «Каюм Насыйри» мәжмугасы, Казан, 1922 ел, 12 бит.) Буржуаз характерда булуына карамастан, мәгърифәтчелек хәрәкәте «татарның бөтен катлаулары өчен кирәкле, файдалы кузгалыш» була. Татар буржуазиясе «малы, сәүдәсе, ярышы белән дә, мәдәни катнашы белән дә Урта Азиядән Европага табан борыла башлый. Шуңа идеология хәрәкәте дә багланган, кадимнән җәдиткә, туң схоластикадан реформга йөз тота. Бөтен татар халкын бәйләп торган иске караңгылык томаныннан яңага — гыйлемгә, мәдәнияткә чакыру өчен көрәш ките». («Урал» һәм уралчылар», 15 бит.) Хәзер татар буржуазиясе, дип давам итә әдип, бөтен күңелә белән контрреволюция аклы сыйныф буларак, тарихи процессны туктатырга тырыша, ө аларның аерымы әкилләре революция һәм гражданныр сугышы елларында татар хезмәт ияләренә каным аз коймыйлар. Әмма «...татар-мишәр буржуазиясенә кайчандыр бер ислахчылык юлында, иске шәркый феодализм караңгылыгын җимереп, алга барырга теләүче ролен үтәгән заманы бар иде. Хөсәен Фәезхановлар, Мәрҗанилар, Насыйрилар әнә шул баскычта эшләүчеләр иде. Шул баскычта алар әдәби тел, гыйлем, әдәбият мәсьәләләрендә яңа нигез салдылар,— дип яза Г. Ибраһимов. («Каюм Насыйриларның тарихи урыннары», 15 бит.) Менә шуңа күрә дә элгәргә буржуаз идеологларының эшчәнлегенә алар яшәгән тарихи шартлардан чыгып бәя бирелергә тиеш. Сыйнфый көрәшләрнең төрле этапларында буржуазия әкилләре уйнаган рольгә анализ ясап, Г. Ибраһимов әнә шундый нәтиҗәгә килә.

Шул рәвешчә, Г. Ибраһимов татар ижтимагый фикер тарихын мөстәкыйль фән тармагы буларак аерып ала һәм марксистик-ленинчыл методология принциплары нигезендә бу өлкәдә киң тикшеренүләр алып бара. Нигезен Г. Ибраһимов салган традицияләр татар ижтимагый-философик фикер тарихы өлкәсендәге бүгенге тикшеренүләр өчен дә гаять әһәмиятле.

Татар ижтимагый фикере элгәрәк К. Насыйри һәм Г. Тукайдан башлап кына өйрәнелә килде. Мондый карашның чикләнгәнлегә бүген инде һәркемгә диярлек мәгълүм. Бу фикер ияләренәң дөньяга карашларын төбрияләүдә аларның элгәрләренәң җитди роле булган. Татар ижтимагый фикеренәң рационалистик һәм гуманистик традицияләре ерак гасырларга барып тоташа. Урта гасырларда яшәгән күп кенә фикер ияләре үк инде дөньяга караш мәсьәләләренә зур әһәмият биргәннәр, гәделлек һәм фикер иреге идеяләрен яклап чыкканнар. Аларның мирасын киң қолач белән тирәнтен тикшерү — ижтимагый фикер тарихын өйрәнүче галимнәребезнең мөһим бурычы.

Г. Ибраһимов башлаган эшне давам иттереп, татар ижтимагый фикере үсешендә марксистик-ленинчыл ижтимагый-политик һәм фәлсәфи идеяләренәң ныгып урнашуы һәм киң таралыш алуы тарихы да махсус тикшерелергә тиеш. Социалистик төзелеш, буржуаз идеология һәм дини карашларның җиңелеп юкка чыгуы шартларында ке-

шеләр аңында тамырдан үзгәрешләр барлыкка килде, социалистик ижтимагый фикер үсеп житте. Рухи тормышыбыздагы бу үзгәрешләрне һәрьяклап тикшерү һәм өйрәнү да безнең кичектергесез бурычыбыз.

Татар мәданияте һәм ижтимагый фикере тарихында, әйтик, җәдитчелек хәрәкәте зур ғына урын алып тора. Гыйльми тикшеренүләрдә бу хәрәкәткә карата каршылык-лы фикерләр әйтелгән. Ә бу исә үз вакытында татар халкы тормышында зур ғына урын алып торган җәдитчелек хәрәкәтен чыганаclarга таянып тирәнтен һәм җентек-ләп тикшеренүләренң житенкерәмәвеннән дә килә. XIX йөзнең ахыры, XX йөз башында татар ижтимагый фикере мәйданында барган идея көрәшләре мәсьәләләре тарихчылар, философлар һәм әдипләрнең уртақ тырышлык куеп комплекслы тикше-ренүләрен кетә. Мондый тикшеренүләр җәдитчелек хәрәкәтенең урынын, кадимче-леккә каршы көрәштәге әһәмиятен тирәнрәк ачарга ярдәм итәчәк. Г. Ибраһимов тара-фыннан кулланылган методологик принциплар бу эштә дә ныклы нигез була ала. Г. Ибраһимов җәдитчелекне шул чор тарихи шартлары белән тыгыз бәйләнештә карый. Аның фикеренчә, җәдитчелек хәрәкәте халкыбызның социаль-экономик һәм мәдәни-идеологик тормыш шартлары җимеше буларак туган. һәм идеология күрене-ше буларак, ул ижтимагый фикер үсешенең элгәрге этапларына бәйсез рәвештә карала алмый. Әдип шул ук вакытта бу хәрәкәтнең катлаулы һәм каршылыклы күренеш булуына да игътибарны юнәлтә. Г. Ибраһимов аларны шул чорның каршылыклы тормыш шартларына бәйләп аңлата. Аның хезмәтләрендә социаль-экономика һәм политик хәлләр үзгәрү белән җәдитчелек хәрәкәтенең дә эволюция кичерүе күрсәтелә.

XIX йөз ахыры, XX йөз башы татар мәданияте һәм ижтимагый фикеренең аерым өкилләре эшчәнлеген өйрәнгәндә дә без Г. Ибраһимов хезмәтләреннән күп нәрсе ала алабыз. Мәсәлән, ул Р. Фәхретдинов, Ф. Кәрим ишчәнлегенә еш мөрәҗғәт итә, аларның социаль позицияләрен, татар культурасы һәм мәгарифе тарихында тоткан урынын билгели. Әдип бу эшлеклеләрнең хезмәтләрен һәм тормышын берьяк-лы ғына баяләүгә каршы чыга һәм аларның каршылыклы шәхесләр булуын күрсәтә. Билгеле булуынча, Р. Фәхретдинов һәм Ф. Кәрим буржуаз фикер йөртү ысулы, фикер дөньясы белән араны өзә алмыйлар һәм аларны капитализмның явыз асылын тулысынча аңлаган шәхесләр итеп күрсөтү дөрес булмас иде. Үз әсәрләрендә алар изелүче катлауларның бәхетсез тормышын күрүп нәфрәтләнеләр, үзләре яшәгән җәмгыятьнең әхлаки бозыклыкларын тәнкыйть ителәр. Әмма бу өле капи-талистик эксплуатация системасын эзлекле һәм принципиаль рәвештә тәнкыйтьләү түгел. Алар кыерсытылган милләттәшләре язмышына әрнеп караучы гуманистлар булып калалар.

Икенче яктан, бу эшлеклеләрне катып калган милли чикләнгенлектә гаепләү дә дөрес булмас. Алар рус һәм Европа культурасы, фән казанышларыннан читләшмә-деләр генә түгел, аны якыннан торып өйрәнергә дә чакырдылар. Мәсәлән, Р. Фәх-ретдинов «милләтне мәсьгут итмәк исә, аларга җиңел укуытмак вә гүзәл кәсеп итеп байлык тапмак юлларыны күстәрмәк илә, һенәр вә сәнагәт илә улыр. Русча яхшы белмәгәндә болларны мәйданга куймак мөмкин дөгел идеге шөбһәсездер», дип язды. (М. Гайнуллин. Татар әдәбияты. XIX йөз. Казан, 1968 ел, 621 бит.)

Ф. Кәрим дә үз халкының якты киләчәген азатлык сөюче рус кешеләре белән бергәләп патша самодержавиесенә каршы көрәшүендә күрә. 1907 елдагы бер чы-гышында ул самодержавиенең милли политикасын, татарлар белән руслар арасында милли дошманлык таратырга тырышуларны кискен тәнкыйть итә, рус халкының уя-нуын, азатлык, тигезлек, гаделлек өчен көрәш байрагын югары күтәрүен күрүп шат-лануын белдерә. Россия мәселманны, ди ул, «үзләреннән күп, үзләреннән мәдә-нияте улан рус кардәшләренең уйганып, бөтен золымнарны җимерүләрен күптән бирле кетәләр иде...» мәселманныр «һәрвакыт тәрәккыйй пәрвәр илә бергә барачак-лар, октябристарның тәкъдир вә тәхсиннәрен һичвакыт кабул итмәячәкләр». («Вакыт», 1907 ел, 15 февраль саны.)

Р. Фәхретдинов һәм Ф. Кәрим — татар мәданияте тарихында шактый тирән эз калдырган шәхесләр һәм аларның эшчәнлеге партияле позициядән торып гадел бәяләнүгә хаклы. Мәгълүм булганча, Р. Фәхретдинов күренекле тарихчы галим, пуб-

лицист һәм язучы иде. Ул гадәт һәм шәригатьнең консерватив нормаларына, караңгылык һәм наданлык, фанатизм һәм схоластикага кискен каршы чыгып, мөселман хатын-кызларына азатлык бирүне, мәдрәсәләрдә укуы тәртипләрен үзгәртү, табигать фәннәрен өйрәнү, халык аңында мәғрифәт һәм фәнни белемнәр таратуны таләп итте.

Дөрөс, Р. Фәхрәтдинов та, Ф. Кәрим и дә буржуаз демократизм лозунгларыннан югары күтәрелмәделәр, «бердәм милләт» идеясе тарафдарлары булып калган килеш, милләт эчендә үзара «партияләр көрәшен» хупламадылар. Мондый позиция алар житекли торган «Шура» журналы һәм «Вақыт» газетасы битләрендә дә чагылыш талмый калмады. Шушы ук нәрсә аларга Октябрь революциясеннән соң кискен рәвештә искелек тарафдарлары белән араны өзүгә дә комачаулады. Әмма шул ук вакытта Р. Фәхрәтдинов та, Ф. Кәрим и дә үзләрен контрреволюцион эмиграция лагерена тартуга да юл куймадылар, халыкка хыянәт юлына басмадылар. Ф. Кәрим и гомерең ахырына совет дәүләте култура органнарында хезмәт итте.

Бу чор мәдәниятебезнең башка күп кенә вәкилләре тормышын күздән кичергәндә дә без шундый ук характердагы каршылыклар белән очрашабыз. Аларның гыйльми һәм әдәби мирасын өйрәндә Г. Ибраһимов калдырган традицияләр өнә шуның өчен дә аеруча зур әһәмияткә ия. Бу традициянең нигезендә, әйткәнөбезчә, марксистик-ленинчыл методологик принциплар ята. Барытик шул принципларга таянганда гына үткән чорлар мирасына, тарихи вакыйгаларга төгәл фәнни аңлатма бирергә, ижтимагый хәрәкәтләр һәм култура эшлеклеләренең тарихи урынын һәм әһәмиятләрен дөрес билгеләргә мөмкин.

Октябр Кадыйров,

филология фәннәре кандидаты

ТӘРЖЕМӘЛӘР ҺӘМ ЦЕНЗУРА КИРТӘЛӘРЕ

Г. Тукай сүзләре белән әйткәндә, «Россиянен мохтарәм мөхәррирләреннән төзелгән мөбарәк тәсбихнең очындагы бисмилласы, Мәрһәм анасы, иманы» булган бөек рус язучысы Л. Н. Толстойның хөзинәсе белән татар укучысының таныша, әсәрләрен оригиналда һәм тәржемәләрдә укый башлавы тарихын шартлы рәвештә өч этапка бүлүп карарга мөмкин. Башлангыч этапта Толстой әсәрләрен уку бәхетә әле татар җәмәгатьчелегенең гомуми рус культурасы һәм көндәлек тормышына якын торган зыялы өлешенә генә тия. Аң-белемгә, гыйлемгә ия булу мөмкинлегә гаять чикләнгән ярым феодал Россия тормышы шартларында мондый кешеләрнең саны күп түгел иде. Санаулы мәгърифәтчеләр һәм галимнәргә генә, татар хәятен чолгап алган караңгылык һәм наданлык богауларыннан ычкынып, рус культурасы орбитасына керү, художество культурасының иң биек түбәләреннән берсе — Лев Николаевич Толстой ижаты, аның рухи дөньясы байлыкларыннан шифа алу насыйп булган.

Толстойны гади укучы буларак кына, бик тар دائрәдә, пассив төстә кабул итү чоры бу. Һәм ул чор үткән гасырның сиксәнәнчә елларына кадәр давам итә дип әйтә алабыз.

Шуннан соңгы елларда даһи әдипнең ижаты, аның вәгазьчелек тәгълиматы белән кызыксыну нык көчәеп һәм киңәеп китә. Мәгърифәтчелек хәрәкәтенең иң эре вәкилләре, Толстой әсәрләрен гади укучы буларак кабул итү этабын үтәп, әдипнең ижатын билгелә бер ноктадан торып, анык максат белән өйрәнә башлыйлар. Шушы ук чорда язучының әсәрләрен татар теленә тәржемә итүгә беренче омтылышлар ясала.

Мәгълүм булуынча, әдип сиксәнәнчә елларда тирән идея кризисы кичерә, ул элек тоткан позицияләре һәм карашларыннан кыю рәвештә баш тарты һәм патриархаль крестьян идеологиясе, фәлсәфәсе позицияләренә күчә. Мәнә шушы еллар, ягъни язучының демократик карашлары үзгәрчәк бер катламда бергә, тамырларын тирә-якка җәя башлаган чорда Толстой шәхесе белән кызыксыну көчәя дә. Моны без, хосусан, Каюм Насырьни мисалында күрә алабыз. Гыйльми әдәбиятта К. Насырьниның Л. Толстой белән хат алышуы турындагы хәбәрләр күптәннән күренгән. Әмма аны раслый торган анык дәлилләр моңарчы табылмаган иде. Соңгы вакытларда табылган документлар XIX йөз ахыры рус-татар әдәби багланышлары тари-

хын өйрәнү өчен зур әһәмияткә ия булган бу мәсьәләгә ачыклык кертәргә ярдәм итә.

Сиксәннечә еллар ахырында Л. Толстой үзенең эшчәнлегә өчен яңа өлкә — эчкечелеккә каршы көрәш темасына мөрәжәгать итә. 1887 елда әдип инициативасы белән «Эчкечелеккә каршы көрәш җәмгыяте»нә нигез салына. Тиздән Л. Толстой шушы темага багышлап, «Яшьләргә әйтәсе сүз», «Акылга килергә вакыт» дип исемләнган мәкаләләр язып чыга. Л. Толстойның бу юнәлештәге эшчәнлегә шул чакта ук инде татар мәгърифәтчеләре игътибарыннан читтә калмаган. Язучының фикерләрен кайнар яклап, алар ул идеяләргә Россия мөселманнарына да житкелергә тырышалар. 1888 елда Ибраһимов фамилиялә берәү, югарыда күрсәтелгән мәкаләләргә татар теленә тәрҗемә итәргә рөхсәт бирүен үтенеп, Л. Толстойга мөрәжәгать итә. Ибраһимовның бу нияте иң сәбәпледер тормышка ашмый кала. Әмма шул ук елны Каюм Насыири «Эчкечелеккә зарары» дигән исем астында Л. Толстойның бер мәкаләсен татарча бастырып чыгара һәм аның бер данәсен әдипнең үзенә җибәрә. Тәрҗемә белән бергә аңлатма язуы яисә хат та салынган булырга тиеш, әмма ул сакланмаган. Аның каравы, Л. Толстой кагазьләре арасыннан мәкаләнең бер табак кагазьгә гарәп шрифты белән басылган татарча нөсхәсе табылды. Бу тарихи документ хәзер әдипнең Мәскәүдәге музеенда саклана. Һәм ул Л. Толстой белән К. Насыири арасында турындан-туры элемтә булганлыгы, алар эшчәнлегендәге уртақ максатлар хақында сөйлә.

Л. Толстой ижатын өйрәнү, үзләштерү, мәгърифәтчелек максатларында файдалануда К. Насыири салган сукмакны Ибраһим Терегулов давам иттерә. И. Терегулов үткән гасыр ахыры, XX йөз башы мәгърифәтчелек хәрәкәтенең актив эшлеклеләреннән берсе, врач, табигать гыйлеме казанышларын дәртле рәвештә пропагандалаучы була. Ул рус классик әдәбияты белән дә ныклап кызыксына, беренчеләрдән булып Л. Толстойның әдәби әсәрләрен татар теленә тәрҗемә итүгә керешә. 1889 елда ул әдипнең «Беренче арагы ясаучы» исемле үткен сатирик комедиясен тәрҗемә итә. Бөек язучы ижатына теоретик аңлатма бирүгә дә беренче омтылышны И. Терегулов ясый. Тәрҗемәсенә ул кече күләмле, әмма тиран эчтәлеккә кереш сүз яза һәм анда Толстойның художниклык хасиятләре, психологизм үзенчәлекләре хақында кызыклы фикерләр әйтә. «Ләкин бу вакытка кадәр мондаен могытәбәрән адамның әсәрләрендән һич берсе телебезгә тәрҗемә кылынмаган булуы безнең өчен бик кимчелектер. Беренче мәртәбә графның әсәрләреннән «Беренче арагы ясаучы» исемле комедиясен Казан теленә тәрҗемә итәмен. Әгәр укучылар тарафыннан Лев Толстойның бу китабына рәғбән булганны тойсам, тагы зур драма әсәрләре дә тәрҗемә итүемне вәгъдә итәмен»¹.

Бастырырга рөхсәт алу өчен И. Терегулов тәрҗемәне пәйтахеткә җибәрә. Ләкин башкаланың цензура комитетыннан тискәрә җавап алына. Шарап эчмәүче мөселманнар өчен, диелә анда, «мондый брошюралары тәрҗемә итү бернинди дә практик файда китерә алмый, ә төрakilәр арасында рус халкына карата ялгыш караш таралуына ярдәм итәчәк». Тәрҗемәгә рөхсәт бирмәүне нигезләү өчен цензура Л. Толстой әсәренең идея юнәлешенә күлгә төшерә. Әйтсәң, әсәр эчкечелек кебек зарарлы социаль күренешне аяусыз тәнкыйть итү өчен түгел, ә халыкка кара ягу өчен язылган².

1905 ел революциясенә кадәр, ягъни ике дистә ел буена диярлек, Л. Толстой әсәрләреннән бер генә тәрҗемә дә бастырылып чыгарылмый. Шуңа да карамастан, бөек рус язучысының ижаты белән кызыксыну, әсәрләрен тәрҗемә итү кичрәк колач

¹ ЦГИАЛ, 777 фонд, 3 тасвирлама, 44 саклау берәмлеге, 2 бит.

² ЦГИАЛ, шунда ук. Бу документны беренче буларак Әбрар Кәримуллин тапкан. Әмма Толстой әсәрләренең беренче тәрҗемәләрен бараганда тикшеренүче бер төгәлсезлек җибәрә. Л. Толстойның татар телендә чыккан беренче әсәре — «Упустишь огонь — не потушишь» исемле хикәя булган, тәрҗемәдә ул «Кыйссалар насихат. Усаллык ила халәтне төзәтә алмассың» (1890 ел) исемле белән чыккан дип яза. Янәшә куеп, чагыштырып карау боларның икесе ике әсәр икәнлекне күрсәтә. (Кара: Взаимодействие культур народов Поволжья и Приуралья. Казан, 1976 ел, 73 бит). Л. Толстойның әлеге хикәясе татар теленә соңрак тәрҗемә ителгән. (Кара: «Утны әвәл-леңдә сүндерергә кирәк». Матбаган Кәримия. Казан, 1908 ел.)

ала бара. Цензура комитеты архивларында сакланган үтенечләр, Толстойның үзенә жиберелгән хатлар, газета битләрендә күренгән хәбәрләр әнә шул хакта, тәржемә авторларының үз хезмәтләрен чыгару өчен никадәр тырышлык куюлары, патша цензурасының исә какшамас эзлеклелек белән аларны кире кага торыуы турында сөйли. ♦

Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, 1888—1905 еллар арасын Толстойны эчкәртен, ярык төстә генә үзләштерү чоры дип атарга мөмкин. Әдәбиятыбыз бу чорда үзенең хәзинәләрен Л. Толстой әсәрләре белән ишәйтә алмый, ләкин язучының ижатын өйрәнү тирәнәя, тәржемә эшчәнлегә тукталмый. Толстой әсәрләрендәге тема, идея, образлар байлыгын үзләштерү күзгә күренми, әмма шактый интенсив төстә бара торган процесска әверелә.

Ниһаять, 1905 ел революциясеннән соң, Толстой мирасын өйрәнү, үзләштерү, татар укучысын аның идеяләре, әдәби ижаты дөньясына алып керүдә өченчә һәм иң аһамиятле этап башлана. Әле И. Терегулов ук гениаль рус язучысы ижатын Россиядә яшәүче барлык халыкларның уртак культура хәзинәсә итеп алган иде. «Ватаныбыз улән Русия мәмлөкәтендә, — дип язды ул, — бу заманларда гавам әдәбиятта шөһрәтле әдипләренң иң беренчесе граф Лев Толстой җәнапларыдыр. Граф җәнаплары һәр төрле халыкларның хәл вә мәгыйшәтен бик белүче, адәм баласының фикер вә уйларыны бик нечкә тикшерергә оста бер адәмдер». Шул рәвешчә, татар мәгърифәтчеләре үк инде Толстой ижатының интернациональ аһамиятенә басым ясаганнар.

Алардан соңгы барлык татар тәржемәчеләре дә Толстой мирасына тирән мәхәббәт һәм ихтирам саклап эш итәләр. Мәшһүр әдипнең әсәрләрен татар укучыларына җиткерү, аның ижатын популярлаштыру эшенә татар әдәбиятының иң эре әкилләре өлеш кертә бу чорда. Тагын шунысы да кызыклы, Толстой әсәрләрен пропагандалау, тәржемә итеп бастыруда күренекле әдипләр генә түгел, әдәбият сөючеләр, укучы яшьләр дә актив катнаша. Мәселән, башлангыч мәктәптә русча укыган вакытта ук Толстойның балалар өчен язган хикәяләрен тәржемә иткән Габдрахман Абызов — шуларның берсе. Ул төзегән кечкенә хикәяләр җыентыгы 1909 елда басылып чыккан. Яшүсмер Г. Абызовның тәржемәләре үз чоры тәржемә әдәбиятының гомум дәрәжәсеннән түбән булмый. Җыентыкны дөньяга чыгарган наширләр бу хакта: «Кечкенә балаларда күпме имла вә инша барлыгын күрсәтер өчен асыл нөсхәсенә бер дә үзгәртмәенчә, төмам үз хөләндә бастырдык», — дип язалар¹.

Өйткәнбезчә, атаклы каләм иясе Лев Толстойның ижаты һәм шәхесе татар дөньясының төрлө-төрле катлауларын үзенә тарткан. Моның сәбәпләре, иң беренчә чиратта, Толстойның гаять киң колачлы реалист язучы, тирән акыл иясе булуы белән аңлатылса, икенчедән, аның катлаулы һәм каршылыклы шәхес булуыннан да килә. Татар җәмгыятенәң кайбер даирәләре әдипнең дини-этик карашларын күтәрәп алалар һәм татар хезмәт ияләре арасында аның дөньяга карашларында булган күләгәле якларны, Толстойның, В. И. Ленин өйткәнчә, асылы белән шәрык строе һәм шәрык торгынлыгы идеологиясен хәтерләткән тәғлиматын пропагандаларга омтылалар. Татарның гасырлар буена шәрык дөньясы белән бәйлә булган һәм шәрыкның искергән фәлсәфи-этик традицияләрен үзләренә сәңдергән рухани катлауларында Толстой мирасының нәкъ менә шул яклары теләктәшлек таба. Дини һәм феодаль богаулар белән чолгап алынган, царизмның колонналь политикасы тарафыннан изелүгә дучар ителгән татар крестьяннары массасы ул чорда әле традиция буенча килә торган торгынлык шартларында яши. Татар тормышындагы шушы тарихи-социаль шартлар Толстойның дини әхлак нормаларына төрелгән мораль-этик идеяләре таралуга җирлек булып хезмәт итә. Татарларның үз эчендә моңа аваздаш идея хәрәкәтләренәң яшәп килүе дә нәкъ шуны искәртә.

Бер дәүләт цикләрендә берләштерелгән төрле милләт хезмәт иясе массалары, беренчә нәүбәттә, ярлы крестьян катлауларының тарихи язмышындагы уртаклык — әдипнең дөньяга карашларында нәкъ шул катлау идеологиясә чагыла да — тормыш-яшәешнең аерым якларын рухи чагылдыру һәм аңлатуда уртак сыйфатлар тудырган.

Толстовщинаның, В. И. Ленин сүзләре белән өйткәндә, «тарихи гәнаһы», массаларның политик яктан артталыгы, «алардагы мистицизм, дөнья хәлләреннән йөз чәерү,

¹ Толстой хикәяләре. Мөтәрҗиме Габдрахман Абызов, нашире «Сабах» китапханәсә. Казан, 1909 ел.

явызлыкка каршылык күрсәтмәү» һ. б. — үзенең иң шәркый бер рәвешендә татар тормышына бәлки аеруча хас күренеш булгандыр да. Сыйнфый һәм милли изелүнең һәр төрле формаларына каршы протест үсә барган, әмма хезмәт иясә халкы политик яктан өлгөрмәгән чорда халыкның дини хоҗафатлар белән тулган үтә беркатлы патриархаль аңы социаль гаделлекне Толстойга хас утопик идеяләрдән эзләгә юнәл. Мәгълүм булуынча, Л. Толстой дәүләтне катгый инкарь итә, «чистартылган» яңа дин булдырырга өнди. Г. Вәисовның мәселман сектасы программасында да шундый максатлар куела. Толстой шикелле үк, вәисовчылар да дини тәғлиматның сафлыгын яңадан торгызу өчен көрәш лозунгысы күтәрәләр. Толстой кебек үк, алар да дәүләт оешмаларын, көчләү һәм изү чарасы дип санап, тулысынча инкарь ителәр, армия, полиция аппараты, чиновниклар булмаган җәмгыять төзәргә өндиләр. Вәисов сектасыннан кайберәүләр Л. Толстойга хат язып, әдип белән элемтәгә керәләр, аның белән очрашу өчен Ясная Полянага баралар. Үз чиратында Л. Толстой да аларның фикерләре һәм өйрәтүләренә игътибарсыз калмый.

Татар китап сөючеләре массасын барыннан да элек, әлбәттә, Л. Толстойның реалистик ижаты үзенең җөлеп итә. Шул ук вакытта алар әдипнең зирәк аңылын, хис һәм фикер тирәнлеген аның «хоҗафатларынан» аерып ала алмыйлар, даһи художникның гаделсез җәмгыятьне фаш иткән талантлы ижатын аның дини-фәлсәфи тәғлиматы белән бергә кабул ителәр. Әдип әсәрләрен үзләштерүнең башлангыч чорында без хатта язучының дөньяга карашындагы йомшак якларны чагылдырган әсәрләргә күбрәк игътибар бирү очракларын күрәбез. Бу бигрәк тә татар руханилары даирәсә өчен хас күренеш. Мәсәлән, 1896 елда Оренбург мөфтиенең улы Сәлиһгәрәй Солтанов, башлыча Толстойның дини-фәлсәфи идеяләрен күздә тотып, әдипкә хөрмәт һәм ихтирам сүзләре белән мөрәҗҗәгать итә һәм милләттәшләре арасында язучының әсәрләрен тарату эшен башларга әзер торугын белдерә. Тәрҗемә өчен сайлап алган әсәрләр арасында ул иң элек язучының дини-әхлакый эчтәлекле бер мәкаләсен атый. Дөрес, булачак тәрҗемәләр исемлегендә Толстойның «Оят!» дип аталган үткен публицистик мәкаләсе, «Кешегә күпме жир кирәк» дигән хикәясә дә бар. С. Солтанов татар телендәге ул җыентыкның «Мәскәү университетында укучы хәлсез студентлар» файдасына тәгаенләнүен дә хәбәр итә. («Яснополянский сборник», Тула, 1974 ел, 46—47 битләр).

Шушы ук чорда Л. Толстой әсәрләрен татар телендә чыгару фикере белән Солтановның замандашы, мәгълүм буржуаз эшлеклеләрдән берсе, Р. Ибраһимов чыга. 1900 елның 7 январенда дөнья күргән «Мирьят» газетасының беренче санында ул Толстой әсәрләреннән берсен татар телендә бастырып чыгару нияте белән рөхсәт сорап мөрәҗҗәгать итүен белдерә. Әмма бу ниятләрнең берсе дә тормышка ашмый кала. Күрәсеп, алар да югарыда әйтелгән (ә билгесез калганнары күпме?) тәрҗемәләр язмышына дучар булгандыр. Әлбәттә, рөхсәт бирелмәү сәбәпле, дөнья күрми калган барлык тәрҗемәләр хакында да матбугатта хәбәр ителмәскә мөмкин. Әнә шундый тәрҗемәләрнең берсе турында без бүген Петербург цензура комитеты архивынан табылган материаллар буенча гына фикер йөртә алабыз. Сүз шул ук «Кешегә күпме жир кирәк» дигән хикәянең икенче бер тәрҗемәсе (Казанда яшәүче бертуган А. һәм М. Әхмәтовлар тарафыннан 1900 елда башкарылган) турында бара¹. Татар культурасын буу политикасы жимеше булган цензура башбаштаклыгы бу документта акыллы бер кыяфәт белән болай «нигезләнә»: «Хикәянең әхлакый-философик идеясе инородец укучылар өчен җитәрлек дәрәҗәдә аңлаешлы түгел». Әмма патша цензорының борчылган булып кылануы бер дә юкка гына, Толстой бу хикәядә фани дөнья борчу-мәшәкатьләренең бик кечкенә, вакытлы нәрсә булуы, үлемнең котылгысызлыгы турындагы идеяне үткәрә. Мондый фикерләргә барлык диннәр, шул исәптән, мәселман дине дә гасырлар буй хезмәт кешесе колагына тукуп килә һәм монда «инородецлар» аңлый алмаслык берни дә юк. Хикәянең иң реакцион даирәләр тарафыннан хуплап каршы алынуы да нәкъ шуның белән аңлатыла да бит. Ченки «өч аршын жир» фәлсәфәсе изүче сыйныфлар һәм алар жырын җырлаучы руханилар

¹ Кулъязманың титул битеннән цензор күчермәсе: Әдәми затка күпме жир кирәк? Укыр өчен гаять җыйбатла кыйссадыр. Граф Лев Толстой дигән мосаннифның таснифатында Габделәли ва брәдәре Мөхәммәт Сиддик Әхмәтовларның тәрҗематларынандыр. ЦГИАЛ, 777 фонд, 5 тасвирлама, 21 саклау берәмлеге, 8 бит.

файдасына хезмәт итә. Сүз уңаеннан әйткәнә, хикәяне тәржемә итүче Басыр бине Каһир дә хикәянең менә шушы дини-аскетик ягына басым ясаган. Тәржемәнең ахырына ул оригиналда булмаган: «Менә кешегә күпмә йир кирәк», дигән ачыктан-ачык вагазь рухындагы жөмлә өсти.

Дини-этик рухлы әсәрнең дөньяга чыгуына цензор каршы килмәскә тиеш иде кебек. Ләкин эш шунда ки, хикәянең консерватив фәлсәфи-этик идеясе аның реаль тарихи эчтөлеген каплап калдыра алмый. Анда реформадан соңгы авыл тормышының тирән каршылыклары чагыла. Крестьяннар арасында һаман кискенләшә барган социаль бүленеш, эшче көчләре яллау, жир сатып алу, штрафлар — Толстой әсәрнең нигезендә әнә шундый реаль тарихи күренешләр ята. Авыл чынбарлыгының оста тогып алынган реалистик картинасын исә әсәрнең колониальлеккә каршы юнәлгән булуы тагын да көчәйтеп жиберә. Бик арзан баягә башкорт жирләрен сатып алып баячы геройның гамәлләрендә язучы югары сыйныфларның нинди чара һәм ысуллар белән халыкны талау-кысу, коллыкка төшерүләрен фаш итә. Патша цензورىна хикәя нәкъ менә шул ягы белән ошамый да. «Повестытагы рус героеның башкорт җәйләүләрендә кылган гамәлләрен сурәтләү, — дип яза ул, — рус кешесен башкортларга карата ифрат ямьсез хәлгә куя. Тәржемәчеләр әсәрнең башына «Укыр өчен гаять җыйбрәтлө кыйссадыр» дип юкка гына язмаганнар». Реалистик чынбарлыкка нигезланган әсәр изүче сыйныф вәкилләре яшереп калырга теләгән хакыйкәтне — аларның башкорт жирләрен тартып алу чорындагы кара эшләрен ачып сала. Ә цензор исә әлеге чор һәм андагы вакыйгалар «никадәр тизрәк онытылса, шулкадәр яхшырак» дип саный.

Л. Толстойның үз вахытында татар укучысына барып ирешми калган әсәрләренән тагын берсен — Мөхмүт Алмаев тәржемәсендә «Сурат кофеханәсе» хикәясен күрсәтергә мөмкин («Казан мөхбире», 1908 ел, 21 март саны). Әсәр язучының сиксән еллыгы уңае белән эшланган башка бер тәржемәдә соңрак дөнья күрә.

Л. Толстойның, халыкка укыр өчен дип, төрле чыганаклардан алып төзегән җыентыклары да татар җәмәгатьчелеге игътибарыннан читтә калмый. «Акыл ияләре әйткән фикерләр» исемле шундый җыентыкларның берсен тәржемәче Мөхәммәт Йосыф Казаков тәржемә итәргә алына. 1905 елның августында ул Толстойга хат белән мөрәҗғәтәт итә («Яснополянский сборник». Тула, 1974, 52 бит). Нәрвакыттагыча, Толстой шунда ук бу тәкдими хуплавын белдереп җавап яза. Ләкин тәржемә дөньяга чыгу бәхетенә ирешә алмый.

1905 ел революциясе басымы астында цензура тәртипләренең йомшаруы да Толстой әсәрләренә татар укучылары массасына киң агым булып үтәп керү өчен юл ачып җиткерми. Әдәбият-сәнгать, шул исәптән, тәржемә өлкәсендә дә күп башлангычлар тормышка ашмыйча кала бирә. Л. Толстойның күп кенә әсәрләре белән дә хәл шундый ук. Бик күпләренң хезмәтләре капитал хакимлеге астында яралгы хәлендә үк юкка чыгуга дучар ителә. Толстой белән язышып, аның «Корней Васильев» дигән хикәясен татарча чыгару нияте барлыгын белдергән Касыйм Субай дигән тәржемәче дә нәкъ шундый ук язмышка очрый¹. Аның тәржемәсе басылмый. Сүз уңаеннан әйткәндә, Толстой хакындагы әдәбиятка әлеге әсәрнең кайсы телгә тәржемә ителергә планлаштырылуы хакында ялгыш фикер үтәп кәргән. Әдәбият белгече М. И. Фетисов «Л. Н. Толстой һәм аның казакъ корреспондентлары» (Казакъ ССР Фәннәр академиясе хәбәрләре. 1950 ел, 10 сан) дигән язмасында ул әсәр казакъ теленә тәржемә ителә башлаган дигән фикер үткәрә. Хәлбуки, Субайның хатыннан әсәрнең татар теленә тәржемә ителәчәк икәнлеген ачык аңлашылып тора. Шул ук тәржемәче элгрәк Толстойның «Ильяс» исемле хикәясен татарчага тәржемә иткән була инде.

Даһи әдипнең сиксән еллык юбилеена әзерлек барган чорда татар җәмәгатьчелегенәң аерым вәкилләре арасында Толстойның иң югары иҗат казанышларыннан берсе — «Яңадан туу» романын тәржемә итеп бастыру идеясе өлгереп җитә. Юбилей датасы якынлашып килгән көннәрдә «Баянелхак» газетасы, рус матбугаты мәгълүматларына таянып, романның татар теленә тәржемә ителә башлануын хәбәр итә². Тәржемәнең эзәнә төшәргә тырышу нәтиҗә бирмәде. Шуңа да карамастан, газетада-

¹ Л. Толстойның Мәскәүдәге музейнан алынган мәгълүмат.

² М. Сәми. Тәржемә кылучылар дикъкатенә. 1908 ел, 365 сан.

гы хәбәр уйдырма түгел дип әйтәсе килә. Аның авторы да рус әдәбиятынан тәржемә итү мәсьәләсендә хәбәрдар кеше. Һәм ул киң татар җәмәгатьчелегенә бөек кәләм иясе ижаты белән никадәр тирән кызыксынуы турында сөйли.

Әйтик, «Яңадан туу» романы уңышлы тәржемә ителгән төхдирдә аны үз вақытында дөньяга чыгару мөмкин булганмы икән? Патша цензурасының теләктәшлегенә өмет баглауның буш хыял икәнлеген без инде күрүп үттек. «Яңадан туу» романына килсәк, цензура әсәрнең төрек телендәгә тәржемәсен дә (1911 ел) зарарлы дип саный һәм аның Россиядә таралуын кисәтү өчен чара күрә. Роман төрекчәгә француз теленнән алып тәржемә ителгән. Әмма, оригиналдан алынмыйча, икенче бер арадаш тел аша күчерелүенә дә карамастан, Толстой реализмының көче, әсәрнең үткен социаль яңгырашы югалмый. Төрмә чиркәвендә гыйбадәт кылу күренешен тасвирлаган өзек патша цензорын бигрәк тә нык ярсатып җибәрә. «Бу урынны алып ташларга кирәк,—дип яза ул,—чөнки безнең татарлар төрекчә яхшы ук аңлыйлар. Һәрхәлдә, романдагы бу кисәкнең мыскыллы мәгънәсенә төшенерлек дәрәжәдә аңлыйлар һәм мәселман инородецлары алдында рус диненең абруен төшерү максаты белән алар үз араларында шуның белән авыз чайкый һәм уңга-сулга чача башларлар»¹. Чынлыкта, әлбәттә, төрекчә тәржемә татар укучыларының чагыштырмача аз өлешенә генә аңлашылган. Ләкин цензура комитеты председателе аны Россиядә таратуны тыярга бөерган резолюция сала. Мәнә шуннан соң инде романның татарча тәржемәсен нинди язмыш көткәнлегә бик яхшы аңлашылса кирәк. Әмма цензура киртәләрен искә алмаганда да, романны бастырып чыгару юлында авырлыктар җитәрлек булган. Л. Толстойның күләме белән бик кечкенә әсәрләрен дөньяга чыгару өчен дә тәржемәчеләр нашир таба алмый интеккәннәр. Мәселән, Бозылык шәһәрнен укуытчы Нурғали Надиев 1910 елда «Вақыт» (21 декабрь саны) газетасында Толстой әсәрләрен тәржемә итүе һәм бастырып чыгару өчен нашир эзләве турында хәбәр итә. Аның бу төхдиме җавапсыз кала. Мондый мисалларны тагын да китерергә мөмкин булыр иде. Шунысы әһәмиятле, бернинди кыенлыктарга да карамастан, әдәбият эшлеклеләре Л. Толстойның «Яңадан туу» романын татар телендә күрүгә өмет өзмиләр. 1912 елда «Каспий» газетасы Нижний Новгородтагы хәбәрчесенә мәкаләсен бастыра. Әстерханнан «Идел» газетасы аны шунда ук үз битләренә күчереп баса. Автор анда «эчке Россия мәселманның» тәржемә өлкәсендәгә уңышлары, Пушкин, Лермонтов, Л. Андреев әсәрләрен үз телләрендә укулары хакында сөйләп килә дә, «тиз вакыт эчендә Толстойның «Яңадан туу» романы тәржемә ителеп чыгуы көтелә» дип өстәп куя («Идел», 483 сан).

Ниһаять, Толстой мирасын татарларга җиткерү өчен алдыңгы җәмәгатьчелек вәкилләре алып барган давамлы көрәшнең тагын бер сәхифәсенә тукталмый мөмкин түгел. Сүз Л. Толстойның шул ук романы тәржемәсен илнең ерак һәм караңгы өлеше дип исемләнгән Себердә бастырып чыгарырга омтылыш турында бара. Томскида чыга торган «Сибирия» газетасының 1912 ел, 10 июль санында шундый игълан күзгә ташлана: «Мөхтәрәм укучылар! Шул бөтен газета аркылысына сузылган, бик кирәкле булган игъланны җентекләп укуыңыз да һәрвакыт хәтерездә тотыңыз! Бөтен дөньяда мәшһүр әдип, философ Л. Н. Толстой җәнапларының иң кыйммәтле әсәрләреннән... рус әдәбиятының рухы саналган «Воскресение» үз телемезгә күчерелә, тәржемә ителә башлады... «Сибирия»нең якында чыгачак номерларында басыла башлайдыр».

Әмма әсәр газетаның якындагы саннарында да, соңыннан да күренми кала.

Л. Толстойның татар укучысы өчен билгесез калган тәржемәләренә безгә мәгълүм тарихи кыскача өнә шундый. Архивларда сакланып калган документларны фәнни эшкәртү, мемуар әдәбиятны игътибар белән өйрәнү, газета-журнал хәбәрләрен күздән үткөрү патша хөкүмәтенә башка халыктар өчен Л. Н. Толстой мирасына юлны ябарга, бу даһи әдип әсәрләрен Россия халыклары телләрендә дөньяга чыгармаса тырышуы хакында сөйли торган тагын бик күп өстәмә материаллар бирә ала.

¹ ЦГИАЛ, 776 фонд, 319 саклау берәмлеге, 167 бит.

Миркасыйм Госманов

ТАРИХЫБЫЗДА ХӨСӘЕН ФӘЕЗХАНОВ УРЫНЫ

Халкыбызның узган юлына күз ташласаң, шул олы, мәгәр катлаулы юлның һәр борылышы саен якты маяк булып янган, күп еллар, күп гасырлар узуга карамастан, һаман балкып торган бөөк шәхесләргә — гомер һәм эшчәнлекләрен азатлык, ирек, ягъни зур гаделлек эшенә багышлаган фидакәр көрәшчеләргә күрәсең.

Бер сәгать гадел кыйлмәк яхшырак,
Кем гыйбадәт алтымыш елдан озаграк.
Гадел берлә бу жиһан мәгъмүр ирер,
Гадел берлә үш жиһан пор нур ирер!

— дип, гаделлеккә дан җырлаган, гаделсөзлек һәм золымны кире кәккан трибун шагыйрь, утопик фикер иясе Мөхәммәдъярдан алып, әйткә, Габдулла Тукайга кадәр килә. Тукай үз халкының тигезлек һәм гаделлек юлындагы көрәш идеалларын төгәл гәүдәләндереп, «Шул халкымныңмы хокукка хаккы юк?!» дип язды.

Дерес, бу ике шагыйрьне җентекләбрәк чагыштыра башласаң, принципиаль аерма барлыгын да күрерсең. Әгәр хан-феодаллар золымына ләгънәт укыган Мөхәммәдъяр гаделлек турында, чорына хас булганча, гомум, абстракт рәвештә фикер йөртә:

...Көчлек көчсөзгә тикермәс зыян,
Бүрә берлә куй бергә сү эчәр.
Үрдәк берлә карчыга бергә очар.

— дип, реальлектән ерак бер сихри, «идеаль» дөнья хакында лаф орсә, төрле халыклар «тел, лөгәт, гадәт вә әхлак алмашып» яшәгән күп милләтләр уртаг ватанның улы Габдулла Тукай үз илен соры кортлардан, Ишми-Гучков ише паразитлардан азат хәлдә, ягъни социаль, политик һәм милли изүләрдән арынгән итеп күрергә хыяллана:

Иң бөөк максат безем —

хөр мәмләкәт, хөр Русия!

Әмма Мөхәммәдъяр — Тукай иҗатларындагы бу принципиаль аерманы бер актык сикерү дип түгел, ә бәлки борылмалы-борылмалы баскыч кебек гел югарыга үрелгән эзлекләр тарихи үсүнең зарури нәтиҗәсә сыйфатында карарга кирәк.

Татар җирлегендәге шушы тарихи «баскыч»ның ике башына якынрак торган Мөхәммәдъяр һәм Тукайлар арасындагы башка «басмаларны» да барларга керешсәк,

¹ Сүзлек; мәгъмүр — төзек, пор нур — нурга тулы, якты.

халык азатлыгы, гаделлек өчен гомерләрен багышлаган ирләрдән ирек дип «яу башлаган» серле Жангалине, «гаугачы» Стенька Разинга кушылып, азатлык оранын тарча яңгыраткан Хәсән Айбулат угылы Карачуринны, ирек юлында сугыш коралынан да, публицист каләмненнән дә бертигез файдаланган Абдулла Галиев-Батыршаны, бөөк көрәш бәйгесендә «Пугач падиша», Салаватлар белән янәшә яуга чапкан, үз чорында гына түгел, безнең көннәрдә дә жырға әверелгән Канкай угылы Бәхтиярларны күрербез.

«Басмалар» буйлап тагы да югарырак үрләсәк, азатлык өчен өзлексез барган көрәшнең янә дә югарырак дәрәжәгә менүен, «язмышка» буйсынмаучылык һәм стихияле баш күтәрүдән, ягъни социаль протестның аңсыз гыйсьян формасыннан интеллектуаль танып-белүгә борыла төшүен күрербез. Моңа мисал рәвешендә рухи изүләренң социаль нигезен интуитив төстә тоя башлаган, кеше аңын богаулаучы догмаларга каршы чыгуы белән башын жәлләд балтасы астында югалта язган Габделнасыр Курсави исемен атарга кирәк. Аннары ул кабызган чаткыны зур ут күләмендә дөрләтәп, крепостнойлыкка каршы юнәлгән көрәш дәверендә кеше, шәхес азатлыгы мәсьәләләрен тагы да биегрәк күтәрәп, элек аерым карашлар хәлендә яшәгән идеяләргә фәлсәфи тәгълимат югарылыгына менгергән, шунысы белән татарларда мәгърифәтчелек фикеренә, мәгърифәтчелек хәрәкәтенә нигез салган кырыс холькы, якты уйлы Шихабетдин Баһаветдин угылы Мәрҗанига килеп җитәрбез. Бу шәхеснең тарихи урынын әлегә «баскыч»ның өстендәрәк торган Тукай болай билгеләгән иде:

**Мәгарифкә әүвәл башлап адым салган,
Милләт өчен бәһа җитмәс кыйбат хәзрәт.**

Мәгърифәтчелек юлында Мәрҗани белән кулга-кул тотышып эшләгән, өсләргә кара груһлар тарафыннан ишелгән бәла-казаларны бергә күтәргән, киң катлам халык массаларына аң-белем тарату эшен теориядән практикага күчерү юлында янып-көеп яшәгән, шул юлга үзенң белем һәм ихтыярын гына түгел, бәлки соңгы сулышын да багышлаган фидакар ирләренң берсе — Хөсәен Фәезхан угылы Фәезханов.

Моннан соң без «кеше акылын агарту» аша гаделлек һәм азатлыкка ирешүнең мөмкинлегенә ышанган, бу юлда фикердән гәмәлгә күчкән һәм җиң сызганып эшләгән Каюм Насырины күрәбез. Аннары тагын яңа басмалар... Тукайлар, Ямашлар, Мулламур Вахитовлар...

Ләкин бүген сүз тарихи күтәрелү — көрәш юлында үсү «баскычларын» тәшкит итүче әле саналган, яисә исемнәргә аталмаган шәхесләренң һәммәсе хакында түгел, бәлки аларның берсе — буел тууына 150 ел тулган Хөсәен Фәезханов (1828—1866) турында булып.

Х. Фәезхановның кайчан яшәве, нәрсәләргә эшләве, үзеннән нинди истәлекләр калдыруы моңарчы да беркадәр яктыртылган инде. Аның хакында беренче төпле мәкаләләргә Шихаб Мәрҗани, Риза Фәхретдиновлар, шулай ук рус галимнәреннән Н. И. Веселовский, В. В. Григорьев һәм К. Залеманнар язган. Кайбер өстәмә биографик мәгълүматлар соңгы елларда дөнья күрдә. Мәсәлән, Ф. Сафиуллина тикшеренүсн, С. Михайлова, Я. Абдуллин хезмәтләрендәгә махсус бүлекләргә һәм шушы юлларның авторы тарафыннан басылган мәкаләләргә күрсәтәргә мөмкин. Боларда китерелгән һәм моңарчы әле гыйльми хәрәкәткә кереп җитмәгән, ягъни яңа табылган материалларны бергә җыеп карасак, түбәндәгә төп мәсьәләләргә игътибар итү зарури булачак.

Хөсәен Фәезханов эшчәнлеген бер татар дөньясы цикләрендә генә түгел, бәлки XIX йөзнең беренче яртысында һәм уртасында бөтен Россия күләмендә крепостнойлыкка каршы юнәлгән гомумхалык көрәшә фонында карап, шул дәвәрдә хәрәкәт булып формалашкан татар мәгърифәтчелегенең иң эшлекле вәкилләреннән берсе сыйфатында бәяләргә кирәк. Бары шулай иткәндә генә без бу эшчәнлекнең иҗтимагый табигатен, сыйнфый юнәлешен, тарихи әһәмиятен дәрәҗә билгели алачакбыз. Чөнки Фәезханов эшчәнлегә бер талант иясенә шәхси омтылышы, яисә очраклы ситуациялар берлыкка китергән хосусый күренеш түгел, бәлки конкрет социаль үсеш тудырған зарури нәтиҗә иде. Тарихи чагыштырып карасак, татарлар өчен дип Х. Фәезханов төзегән дөньяви мәктәп проекты, хәтта аның университетта татар бүлеген булдыру турындагы хыялы һәм киң катлам халык массалары өчен дөньяви матбугат ор-

ғаннары оештыру юлындагы эшчәнлеге үзләренең юнәлеше, радикальлеге белән чын мәғнәсендә демократик омтылыш иде. Әмондый демократик омтылыш крепостнойлыкка каршы бөтен халык массалары күтәрелгән, галимнең үз сүзләре белән әйткәндә, «азада¹ фикер иясе яшьләр» иске тәртипләргә кире кайткан, 1861 елгы өтек реформадан риза булмаган халыкны бөек демократ Н. Г. Чернышевский «балта күтәрел чыгарга» чакырган вакытта, ягъни жәмгыять чын мәғнәсендә зур ижтимагый үзгәрешләр кичергән чорда гына барлыкка килә ала иде. Ченки мәғрифәтчелек дигән нәрсә укый-яза белүдән кирәклеген, белемлекнең наданлыктан өстенлеген раслаудан гына түгел, бәлки аң-белемне феодализм караңгылыгына каршы көрәштә чара иткән һәм шушы чара белән мөмкин кадәр кичрәк катламнар коралланган чорның ижтимагый хәрәкәтеннән гыйбарәт.

Яңа типтагы дөньяви мәктәпләр булдыру, татар халкы өчен үз ана телендә газета-журналлар чыгарудан «асыл максуд», Фәезхановның үз сүзләре белән әйткәндә, ул «халыкның күңел күзләрен ачып, мәғрифәт сачмак». Ченки аңарчы яшәп килгән иске мәдрәсәләр, иске типтагы «басма сүз» — дини һәм ярым дини дәрәслек китаплары халык массалары мәнфәгатенә түгел, бәлки эреле-вакылы байгуралар, татар җирлегендә крепостниклар ролен уйнаган руханилар файдасына эшләр иде. Соңгылары исә хезмәт ияләрен һәм социаль, һәм рухи крепостнойлыкта озаграк тотар өчен «ижтиһад монкарыз» (яңәсе соңгы дәвер мөселманнары өчен актив фикер йөртү, ижтиһад итү, иҗат кылу чоры үлгән — узылган инде) кебек черек «тағлиматларны» пропагандалап ятылар. Шуңа күрә татар мәғрифәтчелегенә атасы Шихаб Мәржани үзенең бөтен белемен, эшләрен шушы «ижтиһад монкарыз»ны җимерүгә багышлады. Аның идеяләрен күтәрел алган, үстерел жибәргән шәкертә Хөсәен Фәезханов исә теориядән практикага таба омтылыш ясап, тормышта актив эшләргә сәләтле кешеләр тәрбияләп чыгара алырлык дөньяви мәктәпләр — гимназияләр булдыру чараларын күрергә ашыкты, татарча прогрессив газета-журналлар чыгару буенча проектлар төзүгә катнашты, бу юнәлештәгә һәр яңалыкны хуплап каршылады.

Әлбәттә, крепостнойлык позицияләреннән аерылырга теләмәгән татар руханилары да тыныч ятмадылар: алар Мәржани белән Фәезхановның икесен дә «диннән язуда», мәртәлектә гаепләп, алар гәмәлендә, хәзергечә әйтсәк, идеологик һәм «методологик ялгышлар» эзләделәр, ә гади итеп аңлатканда, өсләренә лаган-лаган пычрак түктеләр... Моңа каршы Хөсәен Фәезханов Мәржанига язган бер хатында болай дип җавап бирде: аларның «котырып йөрүләреннән һәм андый яла сүзләреннән минем артык исем китми, бәлки горуруланм гына... Тормышымда аларның «уңай фикерләренә» һәм ярдәмләренә мохтаҗ түгелмен. Минем мәдрәсә хакында булган бу фикерем аларныкына караганда көчлерәк. Аларның тилерүләре көннән-көн шушы ышанычымны көчәйтә генә!»

Мәржани тәэсирендә мәғрифәтче булып житлеккән Фәезхановның крепостнойлыкка каршы булган грмуми Россия күләмендәгә азатлык көрәшендә чыныгуын, чын демократик рухлы идеолог булып формалашуын Хөсәеннең Петербурттагы средасы, ягъни якыннан аралашкан, фикер алышкан, хезмәттәшлек иткән кешеләр дәирәсе дә исбат итә. Университет һәм Академиядәгә чоры өчен һичшиксез алдынгы карашлы күп санлы ориенталист галимнөрдән тыш ул прогрессив рус жәмәгәтә эшлеклесе һәм галиме В. В. Стасов, күренекле казакъ мәғрифәтчесе Ч. Ч. Вәлихановлар белән аралаша. Элек мәғлүм булган һәм яңа табылган материалларга караганда, Х. Фәезханов 1861—1865 елларда Н. Г. Чернышевский, Н. А. Некрасов, Н. А. Добролюбовлар тирәсендәгә эшлеклеләрдән П. И. Пашино һәм бөртуган В. С. һәм Н. С. Курочкиннар белән дусларча якын мөнәсәбәттә торып, татарча прогрессив рухтагы газета-журналлар проектлары төздә актив хезмәттәшлек итә.

Әгәр өле генә аталган фикердөшләрдән П. И. Пашиноның татар телен, татар культурасын яхшы белгән, шул халыкка зур ихтирам саклаган ориенталист галим, талантлы журналист икәнлеген, ә бөртуган Курочкиннарның исә революцион «Земля и воля» жәмгыятеңең актив әгъзаларынан булып, турыдан-туры Н. Г. Чернышевский житаңчелегендә эшләүләрен исәпкә алсаң, югарыда әйтелгән фикер артыгы белән раслана. Шушы фактларның барысы да, икенче яктан, Чернышевский тәрбияләгән рус

¹ Сүзлек: азада — ирек сөкөчән.

революционерларының татарлар арасында да пропаганда эшләре алып барырга омтылулары, шул юлда хезмәттәшлеккә лаеклы кеше сыйфатында Хөсәен Фәезхановның сайлаулары хакында сөйлә.

Димәк, татар мәгърифәтчелек хәрәкәтенә иң актив, иң эшлекле вәкилләреннән булган Х. Фәезхановның крепостнойлыкка, царизмга каршы юнәлгән рус революцион-демократик фронты вәкилләре белән тыгыз элемәтдә торучы булуының расланган факт дип бәяләргә кирәк. Шулай итеп, Фәезханов эшчәнлеген, образлы итеп әйтсәк, гомум Россия азатлык хәрәкәте белән татар мәгърифәтчеләге арасындагы тарихи зарур күпернең иң зурысын төшкү иткән.

Хөсәен Фәезханов ижатының икенче мөһим ягы аның XIX йөз уртасында Россиядә формалаша башлаган ориенталистикага — шәрәк халыклары, жөмләдән татарларның да, тарихларын һәм телләрен өйрәнә торган фәннәр комплексы үсүгә керткән сизелерлек өлешеннән гыйбарәт.

Төнәк башкалага килү белән үк Хөсәенне, аның төркия, гарәпчә, фарсыча бик яхшы белүен, шулай ук русча да иркен аңлаша алуын истә тотып, университет һәм Академия галимнәре актив гыйльми хезмәттәшлеккә чакырлар. Баштагы мәлдә ул гарәп язучы сирәк кулъязмаларны күчәрә, Тора-бара җаваплырак бурычлар буенча да командировкаларга йөри. Шундый гыйльми сәяхәтләрнең берсе сыйфатында аның, 1858 елны Мәскәү архивларында эзләнүен күрсәтсә кирәк.

Мәскәүгә аны Тышкы эшләр министрлыгы архивында сакланган урта гасыр төркия дипломатик документларын барлап, шулардан күчәрмәләр алу өчен Фәннәр академиясә җибәрә. Мәскәүдә уздырган өч-дүрт ай гомеренә һәр минутын кадерләп эшләүнең нәтижәсә буларак, 1864 елны академик В. В. Вельяминов-Зернов редакциясендә «Материалы для истории Крымского ханства» дигән мең биткә якын күләмле, гажәп бай эчтәлеккә китап дөньяга чыга. Фәезхановның шушы сәфәр вакытында командировканы оештыручы академик Б. А. Дорнга фарсыча язган махсус хатларына караганда (соңгы вакытларда шундый алты хат табылды), Хөсәен үзенең йөкләнгән бурычка гажәп зур җаваплылык белән карый, хезмәт көненә һәр сәгатен, һәр минутын әрәм итмәскә тырыша. Нәтижәдә титаник эш башкарыла: шартларның бик авыр, вакытның гаять тыгыз булуына карамастан, 400 дән артык мөһим документ күчәреләп, аларның 378 данәсә югарыда аталган китапка керә.

Бу документларның кыйммәте, гыйльми күзлектән караганда, бер Кырым ханлыгының узганын өйрәнү өчен генә түгел, бәлки XVI—XVIII йөзләрдәге Көнчыгыш Европа дәүләтләреннән Россия, Польшаның политик тарихларын, халыкара мөнәсәбәтләрен тикшерү өчен дә гаять әһәмиятле, хәтта зарури. Шуңа күрә Россия һәм Европа илләре тюркологлары Х. Фәезхановның бу хезмәтен элек тә бик югары бәяләгәннәр, хәзер дә тәкъдир итәләр.

Х. Фәезхановның фәнгә керткән икенче зур, хәтта бөтен тюркологик күләмдә мөһим өлеше аның болгар-татар эпиграфик истәлекләрен дөрес укуга «ачкыч» табуыннан гыйбарәт. Болгар чорынан калган эпиграфик истәлекләр, мәгълүм булганча, XVIII йөздән үк өйрәнелә башлый. Ләкин 1863 елга кадәр, әлеге текстларда очрый торган кайбер «серләр» сүзләрен дөрес укый алмау аркасында, болгар чоры тарихы гел бер урында таптанып тора, нәтижәдә төрле ялгыш карашлар, фәнни адашулар барлыкка килә. Фәезханов исә менә шул «серләр» сүзләрен «чуваш теле элементы» ярдәмдә (ләкин, кайберәүләр бозып аңлатканча, «төгәл чувашча» түгел!) дөрес укуга, нәтижәдә борынгы текстларның мәгънәсен төгәл аңлауга ирешә.

«Болгар мирасы» тирәсендә соңрак куерып киткән тенденциоз, хәтта предметсыз бәхәсләрне бер читкә ташлап, кыскача гына итеп әйтсәк, галимнең бу ачышы әле-буген дә болгар эпиграфикасы дигән махсус дисциплинаның какшамас нигезен төшкү итә. Чөнки фәннә II стиль дип йөртелә торган төркемгә керүче болгар чоры ташларындагы күпләгән мөһим текстларны Фәезханов алымыннан башка укып та, аңлап та булмый.

Х. Фәезханов — болгар халкының этногенезы, аның тарихи «мирасы» хакында да кызыклы күзәтүләр ясаган, тирән фикерләр әйткән галим. Аның фикеренчә, чувашлар бик нык төркияшкән, күп вакытлар Болгар дәүләте составында торган фин-угор кабиләләренең варислары; Казан татарлары, яисә Азия халыкларынча әйткәндә, «нуғайлар» исә, кыпчак телле булганы хәлдә, әлеге дәүләтнең төп халкын төшкү иткән.

мөселман болгарның нәселләре. Тел мәсьәләсенә килгәндә, Фәезханов болгарларны монгол яулап алуларына кадәр үк «кыпчаклашкан» төркиләр дип исәпләгән.

Димәк, этногенез мәсьәләсендә Х. Фәезханов тәкъдим иткән караш, кайбер соңгы дәвәр галимнәре аңлатканга караганда, мөстәкыйль һәм шактый нигезле булып чыга.

Дерес, галимнең бу мәсьәләгә карата әйткән фикерләре махсус хезмәт рәвешендә басылып чыкмаган, шуңа күрә алар киң катлам тарихчыларга турыдан-туры барып җитә алмаган. Алар мәғрифәтченең үз остазы Ш. Мәрҗанига адресланган хатларында сакланган. Соңгысы исә әлеге фикерләргә кабул ител, үстереп, баеп, төрле чыганақлар белән нигезләп, үз хезмәтләрендә гыйльми хәрәкәткә кертә, аларны чын мәгънәсендәгә фәнни концепция югарылыгына күтәрә (мәсәлән, «Мостафад әл-әх-бар...» китабында). Димәк, этногенез өлкәсендә Фәезханов ясаган ачыш бөтенләй үк эзсез югалмаган икән. Шулай итеп, әгәр, эзлекле булырга теләсәк, татар этногенезында без бүген үстәрә, аныкый бара торган болгар-татар теориясенә «елга башында» Фәезханов — Мәрҗанилар торуын онытмаска тиеш булабыз.

Фәндә Мәрҗани гәмәлгә керткән болгар-татар теориясен Фәезхановка кайтару белән бергә без татарларда тарих фәненең нигезен салган Мәрҗани эшчәнлегенең әһәмиятен киметергә теләмибез. Сүз бары ике галимнең үзара тәэсир яшашулары, шул мөнәсәбәт нигезендә бәрәкәтле хезмәттәшлеккә ирешүләре һәм ике иҗади көч-көнә органик кушылуы нәтиҗәсендә чын гыйльми казанышлар барлыкка килүе хакында бара.

Татарларда тарих белеменең фән булып формалашуы, тарих фәненең фәлсәфәсе, теориясе тууы мәсьәләләрен өйрәнә башласак та, без Мәрҗани — Фәезханов мөнәсәбәтләренә кагылып һәм тагын шулай ук бәрәкәтле хезмәттәшлек нәтиҗәләренә килеп чыгар идек.

Бу мәсьәләләрнең никадәр катлаулы, дуслык мөнәсәбәтләренең исә гажәп нәтиҗәле булуын аңлатыр өчен кирәкле фактларны саный башласак, сүз бик озакка китәр иде. Хәтта Хөсәеннең Петербурттан Мәрҗанига нинди китаплар, сирәк кулъязмалардан кайчан нинди мәгълүматлар күчереп жиберуен санап чыгар өчен дә берничә бит кирәк булып иде. Һәм боларның барысы да тарих фәне өлкәсендәгә Мәрҗани — Фәезханов иҗатларын бергә, эчке фикри мөнәсәбәттә карарга кирәклеген исбат итәр иде.

Хөсәен Фәезханов, Петербург университетында татар, гарәп, төрек телләрен, гарәп язуы каллиграфиясен укудунан тыш, Россиядә беренчеләрдән булып казакъ теленең гыйльми грамматикасын өйрәнә һәм шул тел буенча сүзлек, дәрәслек-хрестоматия төзү эшен башлый. Ләкин аның бу яңа юнәлештәгә хезмәтләре төмамланмыйча кала. Дерес, алар да бөтенләй үк эзсез югалмыйлар. Мәсәлән, яңа табылган архив документларына караганда, мәғрифәтче галим төзегән казакъ теле сүзлегә материаллары соңрак Л. З. Будагов тарафыннан тәртип ителгән мәшһүр «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» дигән ике томлык фундаменталь кулланмага кергән икән.

Х. Фәезхановның рус академикларыннан В. В. Вельяминов-Зернов, М. И. Броссе, Б. А. Дорн хезмәтләренә керткән практик өлешләрен, ниһаять, университет һәм Академия китапханәләрендә кулъязмалар фондын үстүрдә, өйрәнүдә күрсәткән хезмәтләрен саный алып идек, Хөсәеннең һәр эштә кайнар йөрәкле, хөр фикерле акыл иясе, фән юлында фидакарларча янып эшләүче намуслы, төрле өлкәдә үз сүзен әйткән талантлы галим булуын күрер идек. Бер үк вакытта Х. Фәезханов эшчәнлегә татарлардагы азатлык фикеренең яңа биеккә күтәрелүенә һәм татар мәғрифәтчелегенең гомум Россия азатлык хәрәкәте белән үрелеп үсүенә шәһитлык итүен аңлар идек.

Менә шуңа күрә бу мәкаләдә күп фактларны тар урынга ыңгычлап тутыру белән артык мавыкмыйча, өтрафлы күзәтү һәм андый хезмәткә нигез булырлык дәлил-ләр системасы белән укучыларны таныштыру бурычын икенче вакытка — махсус китәпкә калдырып, хәзер түбәндә тәкъдим ителә торган документларга күчкән.

Хөсәен Фәезхановның эшчәнлегенә һәм тормышының соңгы көннәренә кагылышы-лы хатларның иңесе югарыда телгә алынган Б. А. Дорн архивынан китерелә (чыганақлар хат текстларынан соң күрсәтелә). Бу архивта Хөсәеннең жыенысы алты хаты

саклана. Автор аларны Дорн өчен яхшы таныш булган әдәби фарсы телендә төзегән. Аларның һәммәсендә дә сүз галимнең 1858 елны Мәскәү архивында ничек һәм нәрсәләр эшләве хакында бара. Хатларны фарсычадан татарчага тәрҗемә итүдә безгә фарсы теле белгече Гөлсем ханым Галимова ярдәм итте.

Галимнең бик каты авырып яткан чагында П. И. Пашинога ярым җитди, ярым шаяру тонында, хәтта күз яшьләре аша елмаеп язган русча хаты Фәезханов — Пашино арасындагы дуслык мөнәсәбәтләрен калкурак хәлдә күзалларга ярдәм итә. Ул хатны һәм П. И. Пашино белән Х. Фәезхановның 1861—62 еллар тирәсендә татарча «Чулпан» газетасын чыгару буенча төзегән проектын филология фәннәре кандидаты Ш. Садретдинов тапкан.

Профессор В. В. Григорьевка адресланган хат татарча язылган. Фәезхановның соңгы хатларының берсе булуы агынан да, авторның кешеләклелек сыйфатын чагылдыруы белән дә әһәмиятле ул. Икенче яктан, бу документ инде бик аз гомере калган, кайтмас сәфәргә китеп барган галимнең Петербург дусларына күндөргән соңгы сәләме, шулай ук рус-көнчыгыш мөнәсәбәтләрен ныгытуга керткән ахыргы тыйнак өлеше сыманрак та яңгырый.

«Шура» журналынан алып, хәзерге әдәби телгә күчерелгән хат исә чыннан да Фәезхановның иң соңгы мәктүбе. Хәл эчендә яткан галим хатның язылу тарихын да куя алмаган... Үзенең аһәңе, эчке моңы агынан ул авторның хөрмәтле остазы Шихаб Мәрҗани белән бәхилләшүе сыманрак яңгырый.

Сырхауның, үзенә ярдәм итәргә дип, Мәрҗани мәдрәсәсендә укып яткан энесе Габделгалләмне чакыртуы да символик мәгънәгә ия: 1866 елның 28 августында абыйсын соңгы сәфәргә озаткан Габделгалләм Фәезханов, яңа мәгълүматларга караганда, мәрхүмнең мәгърифәт, фән юлындагы эшчәнлеген үзенә эстафета сыйфатында кабул итеп, татар мәгърифәтчелек фикерен соңрак яңа баскычларга күтәрә. Хәтта Габделгалләм татар дөнъясы өчен яңарак өлкәләргә дә керә, мәселән, татарларда беренчеләрдән булып, экономик белем буенча прогрессив рухлы трактатлар яза...

Хәсәен Фәезхановның XIX гасырның икенче яртысындагы һәм соңрак дәвердәге татар культурасының тормышына, үсешенә ясаган тәсире хакында сүз чыккан икән, без Галимҗан Ибраһимов фикерләренә мөрәҗҗәгать итә алабыз. Язучы үзенең «1905 елгы революциядә татарлар» исемле мәшһүр хезмәтендә түбәндәге нәтиҗәне чыгарган иде: «Әмма Фәезхановның идеясе үлмәде. [XIX гасырның] җитмешенче, сиксененче еллары дәвамында ул алдынгы карашлы татарларның аңын биләп килде, әтуксанынчы елларда исә әкрәнләп тормышка да аша башлады... «Хәсәения», «Буби», «Мөхәммедия» мәдрәсәләре, соңрак оешкан «Галия» — болар барысы да алтмышынчы еллардагы Фәезханов программасының реалләшүе иде».

Җыеп әйткәндә, Хәсәен Фәезханов культурабыз һәм иҗтимагый фикер тарихыбызда жуелмаслык тирән эз калдырган бөек шәхесләрнең берсе.

В. А. ДОРНГА

БЕРЕНЧЕ ХАТ

Мөкәррәм Гали җәнап, фазыйль Бернһард Дорн¹ әфәнде — дәрәҗәгез югары, мәртәбәгез бөек булсын!

Бу көнгәчә Сезгә үз хәлемнән хәбәр бирә алмавым өчен гафу итүегезне үтенәм, чөнки эшләрем җайланып җитмәгән иде эле. Хәзер һәммәсен дә тәфсилләп язармын.

27 апрельдә сау-сәламәт башкала Мәскәүгә килеп җиттем. 28 апрельдә Назарияң җәнапларын эзләп киттем һәм табып, аңар фазыйль Броссе² галиҗәнапларының хатын тапшырдым. Ләкин ул минем өчен үзләрендә яисә берәр дусларында урын табылмаячагын әйтте. Ул көнне бик яңгырлы иде, шуңа күрә өйдә, утырдым.

29 апрельдә³ Тышкы эшләр министрлыгының Баш архивына бардым. Мин Мәскәүгә киләрдән ике көн генә элек князь Оболенский⁴ Гали җәнаплары Петербургка сәфәр киткән икән. Мин экзекутор⁵ белән генә очраштым. Ул князь Гали җәнаплары тарафыннан реестр буенча мин сораячак һәммә эйберләрен дә бирергә дигән әмер барлыгы хакында әйтте. Ул көнне үзем белән кәгазь, каләм һәм кара алмаган идем — эшнә 30 апрельдә генә башлый алдым.

Беренче майда Мәскәүдә зур [дини] бәирәм булганлыктан архив ябык иде. Икенче майда безнең бәирәм иде. Өченче һәм дүртенче майлар шимбә һәм якшәмбе көннәргә туры килгәнлектән, архив эшләмәде. Бишенче, шулай ук алтынчы майларда шөгыльләндем.

Жиденче майда князь Петербургтан кайтты һәм, мәрхәмәт күрсәтеп, мине кабул итте. Мин аңар Броссе Гали җәнапларының хатын тапшырдым. Ул, хатны алып, өенә кайтып китте. Сигезенче майда князь мине үзенә чакырып алып: «Сезгә ниндирәк файда һәм ярдәм күрсәтә алырмын икән?» — дип сорады. Мин болай җавап бирдем: «Җәнабы галиләре! Әгәр Сез, мәрхәмәт күрсәтеп, сәгатә өчтән соң архивта эш туктагач, өйдә күчерер өчен берничә документны миңа биреп җибәрергә боерсагыз, Сезнең тарафтан гаять тә зур һиммәт булыр иде. Чөнки архив атнага биш кенә көн эшли, анда да сәгатә унбердән өчкә генә кадар: моннан тыш, сезнең бәирәм көннәрендә дә ул ябык була. Мондый шартларда минем эшләрем өч айда гына түгел, хәтта дүрт айда да бетмәячәк. Фәннәр академиясендә исә бу эшнә мин өч айда бетерермен дип уйлаганнар иде». Князь җавабында миңа мондый эшнәң һич тә мөмкин булмагачың эйте һәм миннән кайда, кемнәрдә урнашуым хақында сораша башлады.

Шулай итеп, фазыйль Гали җәнаплары, минем Мәскәүгә килгәнәмнән бирле унбер көн узса да, төрлө бәирәмнәр аркасында мин бары биш кенә көн эш белән шөгыльләнә алдым. Бүген, 9 майда, Николай көне⁶, иртәгә шимбә, унберенче майда якшәмбе, э униксендә Рухлар көне⁷ — бу дүрт көннең һәммәсендә дә архив ябык булачак.

Шушы көнгә кадар реестр буенча 13 номер документ карый алдым. Алардан сигез номеры поляк һәм рус телләрендә иде, шуңа күрә аларны күчерә алмадым. Квадрат формалы мөһердә куфи хәрефләре белән «Бисмиллаһи эррахман иррәхим! Куль: аллаһум малик-ел-мөлк» һ. б. язылган⁸. Калган 13 берәмлек исә татар телендә булып, алар Кырым ханнары, калгалары һәм нурадын, солтаннары⁹ тарафыннан Польша корольләренә асылган хатлар иде. Бу хатларның һәммәсе дә тугыз [язма] табак¹⁰ будып, мин һәркөнне сигезәр биткә тиң булган икешәр табактан күчереп утырам.

Җәнабы мөкәррәм! Өч ярым сәгатә эчендә моннан да артыкны күчерү мөмкин түгеллеген Сез үзегез дә ахшы беләсез. Мин бик уңайсыз хәлдә калдым: әгәр эшләрем шул тәртиптә барса, миңа тапшырылган бурычны башкарып чыгар өчен иң кимендә дүрт ай кирәк булачак. Шуңа күрә Сез Гали җәнапларынан һәм гайрә мәгърифәт эһеле булган галимнәрдән¹¹ тагын князьгә бер хат белән мөрәҗҗәгать итеп, документларны миңа ойгә бирдерергә, яисә хатларны минем үземә сайлап күчерергә рөхсәт алуны үтенеп сорар идем: чөнки, алай булганда, мин тарих өчен кирәкмәгәннәрен күчереп утырмас идем. Бу мәсьәлә мине гаять борчыды.

Грузия эшләре буенча Броссе Гали җәнаплары алып алырга кушкан 12 гәһд-намәне¹² һаман күчермәдем, чөнки князь юк чакта аларны миңа бирмәделәр. Алла боерса, аларны киләсе атнада алып алырмын һәм, моңарчы минем тарафтан күчерелгәннәрен дә бергә җыеп, рапорт белән Академиягә җибәрермен.

Үзем номерга урнаштым, аена уникае сүм бирчәкмен: хезмәтчегә¹³ исә бер ярым тәңкә өзгәдә иттем: тәгамны акын тирәдәге бер татар сәүдәгәрәннән ашаячакмын, һәр айга сигезәр сүм биреп. Шулай итеп, һәммә чыгымнарыма утыз акы утыз биш сүм җитәчәк.

Монда көннәр бик шәп тора.

Һәрвакыт теләкләрегез кабул булсын!

Өметләр белән фәкыйрегез:

мелла Хөсәен.

8 май, 1858 ел Милади¹⁴.

СССР Фәннәр академиясе архивының Ленинград бүлгеге. 776 фонд, 2 тасвирлама, № 6 эш, 1, 2 кәгазьләр.

1. Б. А. Дори (1805—1881) — Иран, Гарәбстан һәм Кавказ халыклары телләре, тарихлары буенча зур белгеч, академик, Петербурттагы Азиатский музейның директоры, Россияга Германиядән килгән, немецча исеме: Иоганн Альбрехт Бернһард; Х. Фәезхановны хезмәттәшлеккә актив җәлеп итүчеләреннән берсе.

2. Броссе М. И. (1802—1880) — XIX йөзнен 30 елларында Франциядән Россияга килеп, Кавказ халыклары тарихы белән шөгыльләнгән күренекле галим, академик.

3. Кулъязмада 28 дип ялгыш язылган.

4. Оболенский М. А. (1805—1873), князь, тарихчы, архив белгече; 1840—73 елларда Мәскәүдә Тышкы эшләр министрлыгы архивына җитәкчелек иткән, күп санлы документлар җыентыгы бастырган галим.

5. Экзекутор — хужалык эшләрен алып баручы чиновник.

6. «Николай угодник көне» — дини бәйрәм.

7. Оригиналда русча: «Духов день» — дини бәйрәм.

8. Мәгънәсе «Мархәмәтле һәм шафкатьле алла исеме белән! Әйт: Я алла, син патшалыклар хужасы» — борынгы мөһерләрдә кулланыла торган формула (Корьәннән алынган).

9. Калга — Кырым һәм Нугай ханлыкларында тахеттәгә ханның рәсми урынбасары; нурадын — калганың урынбасары; солтан — биредә: ханзада, ягъни хан нәселеннән булган принц.

10. Элек кагазьләре зур форматтагы стандарт табак рәвешендә сатканнар, аны дүрткә бөкләп, шуның һәр өлешен бер биткә исәпләгәннәр.

11. Фәннәр академиясендәгә башка галимнәр күздә тотыла.

12. Гаһд-намә — дәүләтләр арасындагы договор; иске татарча исеме: шарт-намә (ярлык).

13. Сүз бүлмә караучы хезмәткәр турында.

14. Милади — оригиналда «мәсихия», мәселмәнчә һижри ел исәбеннән башка буларак, христианча (хәзер гамәлдә булган) ел исәбен «милади» дип тә йөрткәннәр.

ИКЕНЧЕ ХАТ

Мөкәrrәм фазыйль Борис Андреевич!

Сезгә ихлас күңелдән тугрылык белдерү хисемне кабул итәрсез.

Фәкыйрьне химая итүче Сөз җәнаны галиләргә мәгълүмдер ки, соңгы вакытларда күчкән кәгазьләремне җибәрмичә тордым һәм эшләремнең барышы хакында да хәбәр итмәдем¹. Хәзер шуның сәбәпләрен аязам.

Кыйвакытларын, әйттик, 32 номерда булган бер хатның башы яки ахыры 98 белән сакланган булып чыга һәм мондый очракларда документ текстын аныккай чагыштырып тикшерү шактый мөшкел эшкә әйләнә. Архив хезмәткәре портфельдә сакланган хатларны миңа бишәрдән яки унардан гына бирә. Мин аларны күчереп бетергәч кенә, эшләнеп беткәннән миннән алып, миңа башкаларын бирә. Бер портфельдә 70 кә якын хат була. Һәммәсен төгәл карап чыккач кына архив хезмәткәре элгә портфельне князьгә² тапшыра; князь исә аны пичәтләп икенче урынга куя. Менә шуңа күрә, эгәр төрле хатларны үзара чагыштырып карарга кирәк булса, архив хезмәткәренә мөрәҗҗәгать итү бик зур уңайсызлык тудыра. Шулай ук хезмәткәргә дә князьгә мөрәҗҗәгать итүе җиңел түгел; өстәвен мондый барысы күп вакыт ала.

Җайчакларын бер үк хат икешәр нөсхәдә була. Мәсәлән, рус патшаларының кайбер хатлары һәм караламада, һәм акка күчерелгән копиядә очрый³. Менә шуларның барысын да истә тотып, тикшереп карау ихтималы була калса дип, мин үзем элек күчкән текстларны Сезгә җибәрмичә тордым.

Бүгенге көнгә хәтлә мин 230 хатны эченә алган 170 табак текст күчәрдәм. Тагын 160 хат, ягъни 80 табак кала, бәлки берәз күбрәк тә булыр. Аларны август ахырларында күчереп бетерермен дип өметләнәм. Аллага шөкер, хәзер эшләр берәз җиңеләйде инде.

Барлык теләкләрегез кабул булсын.

Өметләр белән фәкыйргез:

мелла Хөсәен.

22 июль. 1858 ел, Мәскәү⁴.

СССР Фәннәр академиясе архивының Ленинград бүлгә, 776 фонд, 2 тасвирлама, № 6 эш, 8 нче кәгазь.

1. Моннан элгөре хат июньнең 21 ндә, яғни бер ай элек язылган (жүрсөтөлгөн архив эчендә 7 бит).
2. Архив мәдире князь М. А. Оболенский күздә тотыла (беренче хаттагы аңлатмага карагыз).
3. Бу урында сүз барган документлар кереш сүздә аталган «Материалы для истории Крымского ханства...» дигән китапка кермәгән. Димәк, Хөсәен Фөзханов, әлеге күләмле китапка кергән документлардан тыш, тагы күп текстлар алып кайткан булып чыга.
4. Моннан соң Х. Фөзхановның архивта тагын бер айдан артык эшләгән булуын игътибарга алсак, бу аның Б. А. Дорнга язган хатларының сонгысы булмаса кирәк.

П. И. ПАШИНОГА ¹

*Агыр дәрәжәле дуслым Петр Ивановичка
мелла Хөсәен сүзем ².*

Ерак жирдән якын күңел белән Сөзгә бихисап күп сәлам жиберәм. Сөз анда сау-сәламәт булгый идегез, ә мин монда сырхауым. Өч атнадан бирле өйдән чыкмыйм инде. Миңа бер юан корсаклы бакшы ³ килеп йөри, әллә-ничек бик сәер дөвалый ул; сарык тәкәсенең калак сөяген дә яндырмый ⁴; өшкерми һәм догалар да укымый, бәлки минем күкрәгемне тыңлый (шайтан белсен нигә алай, әллә тегендәге женнәрнең сөйләшүен тыңлыймы?), аннары күкрәгемә суккалый (женнәрне куркытырга тели микән?), аннары миңа төрлө ширбәтләр бирә, тик эфьон генә бирми. Шайтан белсен, бу нинди бакшыдыр.

Менә ни өчен, мәрхәмәтле солтаным Петр Иванович, мин Сөзнәң хезмәтегезгә килә алмыйм. Әлбәттә, аңлашыла: мин һаман өйдә.

Минем адресым:

Харланов күпере янында Гербановский йортында, кв. № 14.

Сөзки мәрхәмәтле солтанымның күндәм хезмәткәре:

Х. Фөзханов.

16 декабрь, 1865 ел.

Русчадан тәржемә. СССР Фәннәр академиясенең Рус әдәбияты институты (Пушкин йорты). 93 фонд, 2 тасвирлама, № 192, 256—257 кәгазьләр.

АҢЛАТМАЛАР

1. Петр Иванович Пашино (1836—1891) — демократик карашлы ориенталист, журналист, саяхатче; Н. Г. Чернышевский ияреннәреннән бертуган Курочкиннар һ. б. белән элемтәдә торган.
2. Иске ярлыклардагы башлам формулага охшату.
3. Бакшы (бахши) — күрәзә, шаман (төрки халыкларда).
4. Бахшылар ритуалына ишарә; мондый күренешне хат авторы казакълар арасында үзә күзәткәнә охшый.

В. В. ГРИГОРЬЕВКА

Гыйззәтле, хөрмәтле Василий Васильевич! ¹.

Менә хезмәтегезгә Мөхәммәд Галим Юнусов ² барадыр. Бу ул кешедер — кем Ташкәнт эһалисе тарафыннан вәкил булып жәнараһ Черняевка ³ чыгып, Ташкәнт эһалисенең итагәтене гарыз иткән ⁴ вә мондан гайре күп хезмәтләр кылган, вә бунның өчен дәүләт тарафындан бәрхатный тун вә алтын медаль алган. Соңра Черняев бу кешене Ташкәнт вилайәтендә ⁵ була торган үләнләр вә орлыклар вә үзгә мәхсулат ⁶ белән Мәскәүгә ыставкага йибәрәп, бу көнгәчә Мәскәүдә булып, бу кешене Мәскәүдә бик хөрмәт вә гыйззәт иткәнләр — Общество сельского хозяйства вә үзгә обществоларның мәжлесләренә чакырып, сорашып, җавапларын-

дан күп разый булганлар, вэ мээкур⁷ обществолар моны член кылганнар. Хэзер Дэ [ул] Петербурга барадыр, Шайэд, сөзлэр бу кешене күрергэ хайэш кыйлырсыз заннилэ⁸ хезмөтөңез[гэ] бармакны мин мәслихэт бирдем, шайэд ки, кабул итэрсез.

Әд-дагый⁹ Хөсөен бин Фәезхан

12 март¹⁰, сәһи 1866,

Мәскәүдә.

Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институтының Ленинград бүлгә, Востоковедлар архивы, 61 фонд, 2 тасвирлама, № 24, 1 кәгазь.

Аңлатмалар

1. В. В. Григорьев (1816—1881) — шәрәккы өйрәнүче рус тарихчысы, Петербург университетының профессоры, Россия Фәннәр академиясенең корреспондент-ағзасы. Болгар-татар, Алтын Урда һәм Урта Азия халыклары тарихын өйрәнүгә зур өлеш керткән күренекле галим.
  2. Бу кешенең туган һәм үлгән елларын билгеләп булмады.
  3. Жәнараһ Черняев — генерал М. Г. Черняев (1828—1898), Урта Азияне яулап алуда зур активлык күрсәткән кеше (мәсәлән, Әүлия-Ата, Чимкәнт һәм Ташкәнт шәһәрләрен үз инициативасы белән яулап алган).
  4. Ташкәнт әһалисенең итагәтен гарыз итү — Ташкәнт жәмәгәтьчелегенен буйсынуын хәбәр итү.
  5. Вилайәт — өлкә.
  6. Мәхсулат — биредә: авыл хужалыгы продукциясе.
  7. Мәәкур — югарыда аталган.
  8. Күрергә хайэш кыйлырсыз заннилэ — күрергә теләк белдерерсез дигән фикер белән.
  9. Әд-дагый — дога кылучы.
  10. Катъ авыру хәлдә язылган булганга, хат жиберелү көне ялгыш күрсәтелгән, дәресе 12 апрель булурга тиеш, чөнки Х. Фәезханов Петербургтан 7 иче апрельдә киткән була.
- «Ш. Мәржанига язылган соңгы хатны карагыз».

Ш. МӘРЖАНИГА

Чиксез бәрәкәтле мөкәддәм остазыма һәм шөһрәтле галимгә бәндәләргә илһас хисемне белдергәч, мин факыйрьнең сырхау хәленнән хәбәр итәргә жөр-яг кылам.

Апрельнең 7 көнендә Петербургдан чыгып, 24 көнгә кадәр Мәскәүдә торып, 6 майда төп ватаныбызга¹ җиттек. Кайтканымнан бирле аңгырлар күп явып, минем өчен яхшы һавалар булмады. Хәтта Петербургдан чыккан вакытка нисбәтән хәзер куәтем азрак; түземсезлек артты. Бу көннәрдә кымызым өлгереп җитәр. Кымыз эчә башлап, яхшы һавалар булса — шунда гына өмет. Юкса бөтенләй хәлсезләндем. Авазым да бетте. Хәер, ризыкның төмен тоям, ашарга да теләк була.

Рөхсәт итсәгез, мелла Габделгалләмне алып кайтырга мәслихәт күрдөк, чөнки үземә тәрбия күрсәтер кеше юк.

Сырхау хәлемнән хәбәр итеп, шифалы догаларыгыздан өметтә калып, ышбу хат кисәгә язылды.

Түбәнчелек белән:

Хөсөен бине Фәез².

Басылган: «Шура», 1916, № 19 (факсимиле). Теле җиңеләйтеп, хәзерге стильгә күчерелде.

Аңлатмалар

1. Хәзерге Горький өлкәсендәге Красный Остров авылы (әлкә Сабачай, яисә Сафаҗай).
2. Фамилия шулай кыска язылган; дата да куелмаган (якынча май урталарында язылган булса кирәк). Хатның оригиналында Ш. Мәржани кулы белән «Аллаһе ағһәләм бис-савап, мактүбе ахыры булса кирәк, сәһи 1282» (һижри ел исәбе белән) дип язылган.

Равил Кукушкин

ШИГЪРИ ӘКИЯТЛӘР ОСТАСЫ

Билгеләми гомер озынлыгын
Еллар саны, картлык житүе.

М. Җәлил. Дуска.

Күренекле татар совет балалар язучысы, ялкынлы патриот, намуслы, куркусыз көрәшче Абдулла Алишка 70 яшь! Ләкин нәрсә ул еллар саны... Фронтка чыгып киткәндә аңа нибары 33 яшь иде. Замандашлары күңелендә дә ул әнә шулай сакланыр. Ә әсәрләре инде аның күптән үлемсезлек хокукы яуладылар.

А. Алишның тормыш һәм иҗат юлын күздән кичергәндә, ике төп моментка — аның әдәбиятка һәм балаларга булган эчкерсез мәхәббәтенә игътибар итми мөмкин түгел. Һәм ул шушы мәхәббәтен бербөтен итеп, изге итеп гомере бue йөрәгәндә саклап кала алды.

Алиш бала җанлы кеше иде. Без моны язучының мәктәп, китапханә, пионер лагерьлары, балалар бакчаларында үзенең әсәрләрен укуы, әдәбият түгәрәкләренә житәкчелек итүе өчен, я булмаса «Пионер каләме» журналында, Татарстан радиокомитетында эшләгәнән һәм, гомумән, балалар белән даими аралашып яшәгәнән күзаллап кына да әйтмибез. Балаларга аерата бер бирелгәнлек хисе аның җанында иде. «...олы йөрәгенең җылысын балаларга өләшep бирергә әзер торуы һәрбер адымыннан сизелә иде»¹, — дип язды аның турында Гази Кашшаф.

А. Алишның әлеге кабатланмас үзенчәлеген аның яшьлек дуcты Әнәс Камал да үзенең «Гомергә ул күңел түрендә» исемле истәлек мәкаләсәндә бик оста тотып алган: «... мин аның кирәгеннән артык тыйнак булуына хайран калган иптәше булсам да, сәхнәгә чыкканда гына түгел, һәркайда, хәтта урамда йөргәндә дә шакмаклы күлмәк якасына пионерлар галстугы тагып йөрүен килештереп бетерми идем. Имеш, шомырт күзле, куге кара куш кашлы, ялт итеп торган егет шулай бала-чагалар сыман йөрсен өле!

Бер мәлне шул турыда ачы телләнеп алуым да хәтердә:

— Син, Алиш, зря болай шалишы! Коep куйган Кавказ егетедәй башың белән... шундый галстук тагып йөрергә ничек оялмыйсың икән... Значит, Алиш түгел син, малыш!

Шунда мин ишетмәгәнәмне ишеттем.

— Үзең син малыш, зря шалишы! Тутый кош койрыгыдай булса да, галстугың чалыш. Кызыл галстук турында фикерең бөтенләй ялгыш. Син Мещан урамында гына тумаганың, ахры, байгыш! Шул мещан баткаклыгына бата күрмә ялгыш!

¹ Г. Кашшаф. «Язучы һәм көрәшче». — А. Алиш. Салланма әсәрләр. Казан, 1957, 4 бит.

«Байгыш» сүзеннән башкасында дускайның кисәтүендә хаклык чәчрәп ята иде. Кая ул җавап кайтару — шым булдым».

Әлеге истәлектә Алишның җанын авазын ишеткәндәй булабыз. Аның балаларга һәм аларның идеалына булган мөнәсәбәте биредә бик ачык чагыла.

А. Алиш әдәбиятка 1929—30 нчы елларда килеп керә һәм үзенең бөтен ижатын диярлек балаларга багышлый. Дәрәс, ул олылар өчен дә иҗат итте. Әйтик, 1932 елда язылган «Якты күл бие» повесте, «Күршеләр» пьесасы, күп кенә хикәя, очерклары, шигырьләре аның олыларга адресланган. Ләкин А. Алиш, барыннан да бигрәк, балалар язучысы иде. Ул балаларга әкият, хикәя, очерк, шигырь, пьесаларын бүләк итте. Тәнкыйть мәкаләләрендә дә алар әдәбияты турында кайгыртып язды. Тәрҗемәгә дә балалар өчен язылган әсәрләрен сайлады.

Шулай да Алиш турында һаман нидер әйтелми кала кебек... Күрәсәң, моның беренче сәбәбе балалар әдәбиятыбызның әлегәчә җитәрлек өйрәнелмәгән булуынандыр. Ул таянган традицияләрен ныклап күзәлдегәндә, аның игелекле эшен давам итүче бүгенге көн әдипләребезнең үсеш дәрәҗәсен билгеләгәндә, бәлки А. Алишның да чын индивидуаль йөзә тулырак ачылып, татар балалар әдәбиятына керткән өлеше калкурак күренер иде.

Икенче яктан, аның үз ижаты нечкәлекләрен өйрәнү дә татар балалар әдәбиятын аңлауда билгеле бер ачыкч ролен үтәр иде. Чөнки балалар әдәбиятының үткәне я киләчәге турында сүз чыкканда, Алиш исемен читләп узу мөмкин түгел.

«Нидер әйтелми кала кебек...» диюнең төп сәбәбе — шулай да язучының үз ижатына, аның әсәрләре үзенчәлегенә бәйле бугай. Бәлки бу аларның чын сәнгать әсәре булуларыннан киләдер. Тормышның үзе кебек тулы канлы әсәрләр турында язганда, уйлаганда һаман шулай «нидер әйтелми кала». Алар белән якыннанрак танышкан саен бу тойгы көчәя генә. Мин моны Алишның әкиятләрен укыганда аеруча нык тоям. Һәм әлеге мәкаләдә ясаган күзәтүләремне бу «әйтелми кала торган»нарның бер очы — ягъни мин әйтә ала торган очы итеп кенә күзәлтим.

А. Алиш әкиятләренең зур күпчелеге хайваннар тормышыннан алып язылган. Бу очраклы түгелдер, күрәсәң. Чөнки баланың (сүз мәктәпкәчә яшьтәге балалар турында бара) игътибары әкиятләреннән нәкъ менә шушы төрәгә юнәлә. Аларның күңелә нәкъ менә шушы төрәгә җиңелрәк үзләштерә һәм аңсатрак хәтердә калдыра.

Бала, гомумән, һәр төрле жан ияләре белән үз тинчдәй итеп, иркәләнеп сөйләшәргә ярата. Әкиятләрдә очраган кыргый жаннар, йорт терлекләре, кош һәм бөҗәкләреннән кешечә сөйләшә башлаулары аның өчен аеруча якын. Үрдәкнең урманда йорт хужасын эзләп йөрүе, я булмаса Аккош бәбкәсенең велосипедта җилдерүе... Чыннан да, шаккаттыргыч күренеш бит. Хәер, бала әлеге уйдормаларның чын түгеллеген үзәккә белә. Тик аны мәсьәләнең бу ягы артык кызыксындырмый. Биредә ул төп игътибарын җәнлек, кош-кортларның үзара мөнәсәбәтенә юнәлтә. Шулай итеп, бала әлеге әкиятләрдә сәнгатьчә шартлылыкның иң беренче, иң гади нигез элементларын үзләштерә.

А. Алиш әкиятләрен функцияләре аягынан шартлы төстә өч төргә аерып карарга мөмкин: беришесә балага табигатьне танып белү чарасы буларак кызыклы; икенчеләре исә — мавыктыргыч һәм гыйбрәтле мөнәсәбәтләргә корылганнары тәрбияви характер алулары белән эһәмәтиле; өченчеләре, башлыча, эстетик үзенчәлекләре белән игътибарга лаек.

«Нечкәбил» һәм «Кем көчле?» әкиятләре, барыннан да бигрәк, нәкъ менә танып белү материалына бай булулары белән аерылып тора. «Нечкәбил»дә, әйтик, автор балага төсләрен түбәндәгечә тәкъдим итә: «Аларның йортларын мак чәчәгә кебек кызылга, үлән төсле яшелгә, ком кебек сарыга, күк төстәгә эңгәргә, төрле-төрле матур төсләргә буяганнар».

Шунда ук жәйге болын да бала кабул итәрлек рәсем булып күзәлде: «Озак, бик озак очты Нечкәбил».

Өлгергән арыш, үзенең башакларын селкеп, аны сәламләп калды, чәчәкләргә төрөнгән кыр алкышлап каршы алды.

Нечкәбил, кечкенә очкыч моделе төсле әйләнә-әйләнә, чәчәккә килеп төште...

Тыра-ягы тулы чәчәкләр: ап-аклар, сап-сарылар, зәп-зәңгәрләр, кып-кызыллар». Бала үзенең күңелә белән Нечкабил артыннан чәчәктән чәчәккә күчеп йөрөп, саранча, озынборын, кигәвен һәм инә карагы белән очраша. Аларның кешегә, хайваннарға зур зыян эшләүләрен, шуның аркасында үлемгә дучар булуларын күрә. Аның каравы, туры сүзле, эш сөючән һәм тыйнак Нечкабилне бала беренче күрдә үк яратып өлгөрә. Аның бөтен яшәеш шартлары, яшәү үзенчәлекләре белән дә дустанә якыннан таныша.

«Кем көчлө?» әкиятендә исә «берничә йөз мең халкы» булган кырмыска өе тасвирлана. Бирегә кунакка килгән чикерткә, суалчан, чебен, яфрак көясе, күбәләк, үрмәкүч һ. б. бөҗәкләр үзләренең иң көчле булуларын исбатлау өчен тизрәк «һөнәрләренә», яшәү үзенчәлекләрен күрсәтергә ашыгалар. Алар арасында кызып киткән бәхәс бала өчен дөньяның танып белү чыганагына әверелә.

А. Алишның гыйбрәтле әкиятләре кечкенә күләмле булулары белән аерылып торалар. Әлбәттә, биредә сюжет та, тасвирланган жанлек, кош-кортның характер үзенчәлегә дә бик гади. Шуңа да карамастан, алар гажәеп мавыктыргыч. Әлеге кечкенә әсәрләр баланың иң элементар тәртибен һәм бер үк вакытта гражданлык сыйфатын үстерүдә гаять зур эш башкаралар.

Әкият геройлары итеп еш кына жанлек, хайваннарның балалары алына. Әйтик, «Бик яхшы сабак алды ябалак» әкиятендә олылар сүзен тыңламаган ябалак баласы, аерылып китеп, көндөзгә кала һәм төлке авызына чак кына эләкми. «Куян кызы»нда исә иркә куян кызы, әнисе сүзләренә дә карамастан, салкын көнне итекларән салып ташлый. Кар-боз өстеннән ялан аяк йөргәч, аның төпиләре авырта... «Песиләр һәм күселәр» әкиятендә дә сүз кечкенә песи турында. Ул, нәни тычкан балаларын куып-куып та тоталмагач, бик хурлана һәм «әни генә кайтсын, бөтенегезне дә тоттырып бетертәм» дип яный. Әнисе аңа дошманнарны көч яки тапкырлык белән, кыюлык һәм батырлык белән жиңдәргә кирәклеген аңлата.

Геройларның шулай нәни жанлек балалары булуы, вакыйгаларның сабыллар өчен таныш булган семья мөнәсәбәтләре формасында бирелүе әлеге әкиятләргә тагын да кызыклырак итә һәм аның гыйбрәтлелегә, үрнәк булу куәсе дә бермә-бер арта. Кыскасы, әкиятнең идеясе балага аның «үз телендә» житкерелә.

Күп кенә әкиятләрдә геройлар бер-берсенә капма-каршы куелалар. Мондый чагыштыру, «узыштыру» алымы бала күңеленә аеруча хуш килә һәм матур нәтиҗәләр бирә. «Каз белән Аккош» әкиятә, мәсәлән, нәкъ әнә шундый эффектка корылган: Аккош баласы кибеткә баргач, «велосипедка менеп атланган да йөгерткән дә киткән», «Менә егет икән бу малай!» — дип, аны бар да мактаган. Каз бәбкәсә исә бер дә үсмәгән булган. Кибеттә эшләүчеләр: «Син хәзергә өеңә кайтып тор, зур үскәч килерсең», — дип, аңардан велосипедны да алып киткәннәр. Инде хәзер «велосипедка аягым житсен» дип, ул азыкны да күп ашый, вакытында йоклый да, саф һавада да уйный икән.

Бу урында Алиш әкиятләренә тагын бер мөһим үзенчәлегенә тукталасы килә. Белүбезчә, балалар мәңгелек оптимистлар. Яхшылыкның явызлыкны жиңеп чыгарына алар нык ышана һәм бу ышанычка һәр вакыт турылыкны булып кала. Шушы үк үзенчәлек әкиятләргә дә хас. Нинди генә күңелсез, кайгылы мотивлар килеп кермәсен — әкиятнең азагы якты, бәхетле. Әкияттә төзәлмәслек яралар булмый. Һәм иң авыр ноталар да биредә бик тиз шатлык-сөенеч, өмет яктылыгы белән алышына. Әлеге контраст күчешләр баланың үз эмоцияләре кебек үк әкиятнең буеннан-буена уйнаклап бара.

Тагы шунысы кызыклы: бала аңлавынча, әлеге көрәштә ике арада торучылар юк. Әкият геройлары да нәкъ әнә шундыйлар. Я алар — явыз, я — яхшы. Бу — примитивлык түгел, бу — балага катлаулы тормыш күренешләрен, кеше мөнәсәбәтләрен аңлау өчен кирәк булган гадилек — әзерлек этабы. Әлбәттә, әлеге контрастлылык әкият геройларына гына карамый, ул, гомумән, кеше фикерләвенәң нигезендә ята.

Абдулла Алиш әлеге үзенчәлеккә тирән аңлап эш итә. Шуңа да аның гыйбрәтле әкиятләрендә бер-берсенә капма-каршы торган ике герой, ике характер, ике сыйфат һ. б. рәвешендә яшәгән парлы төшенчәләргә еш күрәбез. Әлеге контрастлылык А. Алиш ижадында социаль, сыйнфый көрәшне ачуда да киң кулланыш тапты. Бала контрастлылык ассоциацияләренә нигезләнеп бу ике төшенчәгә чагыштыра һәм тиеш-

ле нәтижеләр ясий. Бу үзенчәлек А. Алиш әкиятләренең исемнәрендә үк күренеп тора: «Мактанчык чыпчык белән тыйнак сыерчык», «Бикбатыр белән Биккуркак», «Ялкаулык — хурлык, тырышлык — зурлык» һ. б.

Әлеге парлы төшенчәләрдән чыккан нәтижә бары бер генә юнәлешле. Ул автор максат итеп куйган тәрбия юнәлешенә — оптимизм, эш сөючәнлек, тыйнакчылык, тугрылык, батырлык кебек, балада чын совет гражданинына лаек сыйфатлар тәрбияләүгә буйсындырылган.

«Ана әкиятләре» сериясендә чыккан әлеге әкиятләргә (беренче тапкыр алар 1941 елда басыла) язган сүз башында Гази Кашшаф: «Яштың язылган — ташка язылган, ди халык, ул жуелмый да, кырылмый да. Яшь чакта күңелгә кереп калган нәрсә, ташны чукуп язган кебек, кыршылмый, онытылмый. Абдулла Алишның нәниләр өчен әкиятләр иҗат итүе нәкъ шул принципка нигезләнеп, кайгыртучан ана омытылышынан чыгып язылганнар. Изге ана үзенә сөекле баласын ничек итеп күрергә тели — шул юнәлештә аңа тәрбия бирә... Абдулла Алиш та... баланың рухын сафландыра, күчелен нурландыра торган фикерләргә әкият теленә салып бирә»¹.

«Әкият теленә» катлаулы серләренә төшенеп, аны кирәкле юнәлештә балаларча сөйләтә белү — балалар язучысы өчен иң зур дәрәжә түгелме икән. Алиш әнә шундый сәләткә ия булган, гаять сирәк очрый торган тылсымлы каләм иясе иде. «Ана әкиятләре» тәрбияви әһәмиятләре белән чын-чынлап игътибарга лаек. Шунның белән бергә, алардан чыккан фикер-нәтижә балаларга һич кенә дә көчлән тагылмый. Бала аны конкрет характерлар һәм каршылыklar көрәше аша үзгәлтә таба.

А. Алиш әкиятләре композицияләре ягыннан да төрле-төрле һәм гаять үзенчәлекле. Әйтик, «Бикбатыр белән Биккуркак» әкиятә геройларның тулырак ачыла бару юнәлешендә үстөрелә. Характерлар бер-берсенә бәйләнмәгән өч төрле ситуациядә күзәлләнә. Башта куян-Биккуркак стенада «коточкыч» нәрсә күрәп куркуга кала. Песи-Бикбатыр килеп, моның үз шәүләсе булуын әйтә. Икенче юлы куянын тычкан куркыта, ә пәсигә ул нәрсә... Бу ике ситуациядә куяның юктан да — «үз шәүләсеннән дә» куркуы ачыкланса да, пәсинең батырлыгы әле ачылып житмәде. Тычканнан куркымавы өчен генә аны батыр дип булмый бит инде. Ләкин пәси үзеннән көчлерәк дошманы — этне күргәндә дә куян төсле карават астына кереп качмый. Ул идән уртасына чыгып баса һәм, «зур күренергә тырышып», сыртын кабарта. Әкият шушы өч ситуациядә Бикбатыр белән Биккуркак бала күзәлләрлек һәм нәтижеләр ясарлык конкрет яшәеш ала.

«Сертотмас үрдәк» әкиятә исә башлыча сюжет үсешенә бәйле төстә ачыла. Үрдәкнең урманда кәргене, куянын, аюны, бүренә, төлкене очратуы инде, алдагы әкияттәгечә, сюжет ягыннан очраклы эпизодлар түгел. Аларның бер-бер артлы килүе — композицион давамлылык. Һәм ул әсәрнең киеренкелеген көчәйтә. Үрдәкнең ачык авызлыгы кабатлана, үсә баруы бала күңеленә тирәнрәк тәэсир итә. Димәк, композиция А. Алиш әкиятләрендә «әсәрне оештыручы» гына түгел, ә бәлки психологик тәэсир итү чарасы буларак та игътибарга лаек.

«Капкорсак патша» — А. Алишның иң көчле әкиятләреннән берсе. Биредә язучының әкияттәге осталыгы күпкырлы булып һәм бөтен тулылыгы белән ачыла. Танып-белү үзгә, тәрбияви момент һәм эстетик тирәнлек — монда бербөтенне тәшкил итә. «Капкорсак патша» 1934 елда языла, ул Алишның иң беренче әкиятләреннән. Анда язучы әкият жанрында күрергә теләгән барлык матур сыйфатлар чагыладыр кебек. Ни генә булмасын, ул үзенә шигъриеткә һәм идея эчтәлегенә бәйле язучы иҗатында аерым урын алып тора.

Инде бу әкияткә сюжет үсеше һәм аның төп герое — Капкорсак патша образының ачыла баруы юнәлешеннән чыгып бер караш ташлыйк. Язучы иң элек патшаның исеме, тышкы портреты һәм, гомумән, кем булуы белән таныштыра: «Аты — Капкорсак, кушаматы — Бушборчак булган, ди, бу патшаның. Кеше төсле үзгә, үзгәлекле төсле күзгә, бүренекә кебек төшләр, нәкъ ерткычныкы кебек булган, ди, кылган эшләр. Ул үзгә Канкояр патшаның зур улы иде, ди».

«Патша булам, башыма таң киям, тәхеткә менәм» дигән көнне (фигуль формаларына игътибар итегез — Р. К.) ул үзенә сарай хезмәтчеләрен, министрларын «дер

¹ А. Алиш. Сайланма әсәрләр. Казан, 1957, 6 бит.

селкетеп» тиргеп ала. Һәм үзенә «тиң булмага» таж ясарга куша. Ләкин патша министрлары тажны нәрсәдән ясарга кирәклекне белмиләр — боерык үтөлми. Капкорсак патша «буран куптарып, көзгә жил күк әче сызгырып ачуланырга тотынды, ди. Хәлгә китерделәр — ашамый, ди, конфет-шоколадка карамый, ди. Тажны даулап кызып житте, ди, төмәм үләр чиккә житте, ди».

Капкорсак патшаның көлкеле сурәте, кыланышлары әнә шулай табигать күренешләре һәм балаларга аеруча үз булган төгәл детальләр аша тудырыла. Әкият дәвам итә, Капкорсак образы да үстерелә, тулыландырыла бара. Патша министрлары унар солдат алып, начар киёмнәр киенеп, патшага дошман кешеләрне эзләргә юлга чыгалар. «Зәңгәр күккә башлары тигән таулар уң якта, шомлы кара урманнар сул якта, көмеш тавышлы чишмәләр юл буйлап елан төсле боргалана-боргалана, чылтыр-чылтыр агып калдылар, ди».

Тот та рәсем яса. К. Чуковскийның һәр строфага бала рәсем ясый алсын дигән таләбе Алиш әкиятләрендә әнә шулай гәүдәләнә. Картиналарның әкияти масштаблылыгы баланың эстетик сизгерлеген, иңат фантазиясен үстерүгә зур йогынты ясый. Ә шушы табигать фонында «козын яллы, стакан тояклы аргамакларын, тимердән үргән камчылар белән кыздырып» патша ялчылары чабалар. Аларның көлкеле сатирик рәсемнәрен күрөп, авторның зур рәссамлык осталыгына сокланмый мөмкин түгел.

Министр һәм солдатлар «давилланып торган кояш баешында» эштән куылган, йортсыз-жирсез калган, үзе кебек ач-ялангачларның йөрәк моңын быргысында уйнаучы Батыр егетне һәм егерме көпчәклә атсыз арбада кайтып килүче завод хужасын, «күгелжем диңгез артында» ятмә белән күбәләк тотучы бай малаен һәм ак сакалы тезенә житкән, аркасы бөкрәйгән жир сөрүче бер бабайны күрәләр. «Алланып торган кояш чыгышына китүчеләргә» төлке толыплы дин кешесе һәм «патша урынына патша бөтәме соң?» дигән хахыйкатыкә төшенгән житез егет очрый.

Өлбәттә, патша ялчыларын бер гена нәрсә — бу кешеләрнең патшага булган мөнәсәбәте кызыксындыра. Батыр егет аларны канечкеч патшаларга каршы көрәшкә күтәрелергә өнди, завод хужасы патшага рәхмәт әйтә, бай малае падишага озын гомер тели, бөкрә бабай каргыш-ләгънәтләр укый, житез егет патша белән көрәшергә кирәклеген әйтә, ә дин әһеле Капкорсак патшаның бик күп чиркәү, мәчетләр салдырган атасы юлыннан баруын тели. Шулай итеп, бала Капкорсак патшаның дошманнары һәм дусларының кем булуын да ачык күзаллый. Патша образы сыйфый каршылыктар яктылыгында, социаль мәгънә алып, тагын да тулырак ачылып китә.

Ул патшалык иткән болындардагы читән үргәргә яраклы талларның бөтенләй киселеп беткән булуы, я булмаса аның җәзаланган кешеләрнең «тыпырчынып җан бирүләрен рәхәтләнеп, эче катканчы көлеп» карап торуы һәм алар канын алтын стаканнарга салып эчүе — болар инде Капкорсак патшаның төп асылын ахырынача ачып бирүче детальләр. Һәм, ниһаят, әкият үзенә кульминацион ноктасына житә. Капкорсак патшаның кеше сөякләреннән төзелгән сарае һәм «алтын белән тоташтырып, кеше сөякләрен берләштереп, ука-ефәкләр, ахак-бриллиантлар белән бизәп эшләнгән» тажы өлгере.

Тиздән илнең батыр егетләре Капкорсак патшага каршы күтәреләләр. Аларны зирәк юлбашчылары җитәкли. Аның бер кулында — шәһитләр канына буялган кызыл байрак, икенчесендә — корыч мылтык. Бер селкенделәр — богаулар коелды, ди, көч җыеп икбәнче селкенделәр — дошманнар чигенделәр, ди... Хәзер инде гөлгә төренгән ил, дөньяда иң бәхетле ил, иң матур ил — алар иле, ди.

Әкият әнә шундый социаль мәгънә алып, реальләшеп, тирән эчтәлекле, революцион рухлы, югары художество әсәренә — балалар яратып укырлык заман әкиятенә өверелә.

А. Алишның «Бозлар-явызлар» әкиятә дә авторның эстетик эзләнүләре нәтижәсе итеп каралырга тиештер. Алиш әкиятләренең реаль тормыш вакыйгалары белән үрелеп бирелүе челюскинчылар батырлыгын чагылдыруга багышланган бу әкияттә тагын да ачыграк күренә. Язучы 1934 елның 22 июнендә «Яшь ленинчы» газетасында басылган «Совет әкиятә тудыру юлында» исемле мәкаләсендә үк бу хакта түбәндәгечә язган иде: «Әкиятләргә шактый бай булган халык ижатында бүгенге көн өчен яраклы әкиятләр саны бик аз. Мәнә шуның өчен безгә, совет язучыларына, бу ту-

рыда ныклап уйлап карарга вакыт. Рус әдәбиятында бу әкиятләрнең шактый уңышлы үрнәкләрен күрәбез: Кассильнең «Федька беломеры», Гайдарның «Сугыш сәре» һ. б. Мин үзем шушы өлкәдә тәҗрибә итеп, бер кечкенә адым ясап караган идем, «Кап-корсак патша» дигән бер әкият язган идем...

Әдәбиятның башка жанрларына караганда, масса арасында тиз тарала торган, идея ягыннан Маркс, Энгельс, Ленин (тәғлиматы) идеяләрен эчкә алган, сәнгатьчә эшләнеше ягыннан халык әкиятләреннән калышмый торган совет әкиятләре тудырык. Чорыбызның үткәне, киләчәге, бөек легенда булып, килчәк буынга барып җитсен!»

«Бозлар-явызлар» әкиятендә А. Алиш легенда булып калырлык конкрет тарихи вакыйганы яктырта, Әкият жанрында җитди батырлык темасы — совет кешеләренең кырыс табигать көчләрен җиңеп чыгулары — капку һәм ышандырырлык итеп тасвирлана. Әйтергә кирәк, реаль каһарманлыкны әкияткә әверелдереп күрсәтү чәтерекле нәрсә. Аз гына төгәлсезлек тә әсәрнең җитдилеген юкка чыгаруы бар. Алиш таланты исә бу очракта да үзенекен ите — балаларның игътибарын, күңелен җәлеп итәрлек оригиналь әсәр туды.

Гомумән, А. Алиш ижатында коеп куйган «чиста» жанр табу шактый авырдыр. Аның әкиятләре еш кына реаль тормыш күренешләре белән үрелеп китә, хикәяләренә исә әкияти шартлылык, әкияти масштаблылык үтеп керә (аның иң яхшы хикәяләре «Чуар тавык», «Утлы йомырка» һ. б.ны искә төшерик). Шул ук вакытта әдипнең әкият һәм хикәяләрендә шигъри сөйләм, шигъри ритм да бар.

Әлбәттә, хикмәт җөмлэләрнең рифмалы булуында гына түгел. Хикмәт бу рифма-ритмның әсәрдәге төп идея — төп настроениенә бөтен дәрәҗәгә һәм табигыйлеле белән күрсәтә алуында. Аның эчтәлек белән гармоник бәйләнеш тудыруында. Әлеге рифмалар күзгә «кереп» тормый, алар гомумритм эчендә «эретелгән» хәлдә яшиләр һәм әсәргә шигъри яңгыраш бирәләр.

Жанрларның болай синтезлашып китүе сәнгать закончалыкларына бәйле төстә балаларның үз эчкә ихтыяҗларыннан килеп туган күренеш. Бу — әкияти шартлылыктан хикәя шартлылыгына күчү әзерлегә. Ниһаять, бу — заман таләбенә кушылып, авторның чынбарлыкны бөтен тулылыгында чагылдыруга булган омтылышы.

Хәер, әлеге «синтезлашу», «эретелү» үзлегә Алиш әсәрләренең жанрына гына карамый. Бу, гомумән, аның үзенә, фикерләү үзенчәлегә буларак, яшәү принципларына да хас. Бу — чынлык.

Аның ижатында бала булып кылануны да, вәгазә укуны да, бер генә купшы сүзгә дә очатмыйсың. Алар барысы да табигый — «эретелгән хәлдә».

Әлеге чынлык әдип ижатының юнәлеше һәм максатлылыгында ачыктан-ачык чагылыш таба. Алиш әкиятләрендә танып белү, этик һәм эстетик тәрбия бирү элементлары бербөтенгә әверелеп яши.

Мөхәммәт Гайнуллин

МИН ӘДӘБИЯТКА НИЧЕК КИЛДЕМ

Сөөклә анам (гади крестьян хатыны) Фатиха Мөхәммәтҗан кызының «Йосыф ва Зөләйха» һәм «Тәһир-Зәһрә» кебек халкыбыз арасында популяр булган мәхәббәт поэмаларын тәсирләп итеп укуы миндә дә бик яшьли укуга дәрт уятты. Кадерле әтием Хәйрулла Гайнулла улы да мәҗрифәткә мәхәббәтләр кеше иде. Балта остасы булганга, күп вакытларын читтә аерым кешеләргә эшләп уздырса да, үзе укый алмаганга һәм чит җирләрдә күп йөрәп белем кирәклеге үз җилкәсендә татыганга, безне укытып кеше итүгә бөтен көчен куйды. Авыл мәктәбенә беренче парталар ясап куючы да ул иде.

Бәхеткә каршы, мин укырга кәргән елны безнең авыл мәктәбенә яңа мөгаллим килеп, бөтенләй яңача укуга башлады. Соңыннан билгеле булганча, ул ерак Уральск шәһәрендә Габдулла Тукай белән бергә «Мотыйгия» мәдрәсәсендә укыган һәм аннары Оренбургта «Хөсәения» мәдрәсәсен тәмамлаган Зәки Рәмиев булып чыкты.

Ул вакыттагы гадәт буенча, без аны «хәлфә абый» дип йөри идек. Бөтен тормышын һәм сәләтен халыкка хезмәткә багышлаган, үз тормышын бик гади корган, мәктәпнең бер бүлмәсендә генә яшәгән бу укытучыбыз безне — авыл балаларын җәмгыятькә файдалы кеше итеп әзерләүдә кулыннан килгәннән барын да эшләде. Бөек Октябрь революциясе җиңгәч, авылыбызның берничә яшүсмерен Төтеш шәһәренә илтеп укырга урнаштыручы да, укытучылыкка таныклык алып эшкә керешкәндә беренче методик ярдәмне күрсәтүче дә ул булды.

Өч ел укытучылык иткәннән соң Казанда татар телен гамәлгә кую курсларында булдым. Практик максат белән (почта-телеграф, бухгалтер-экономист һәм башка хезмәткәрләр әзерләү өчен) оештырылган бу курсларда да әдәбият тарихын һәм теориясен укыту яхшы куелган иде. Тел-әдәбият дәресләрен тәнкыйтьчә Хәйретдин Вәли алып барды. Ул, әдәбият тарихыбыз турында һәр яктан киң һәм төпле итеп сөйләве белән беррәттән, безгә дә темалар биреп докладлар ясата иде.

Татар телен гамәлгә кую үзәк комиссиясе билгеләве буенча Төтешкә кайттым. Анда төп эшем авыл хужалыгы кооперациясенә техник һәм экономик булышлык итү учреждениесендә булса да, әдәбиятка булган мәхәббәт сүрелмәде. Шәһәр культура йорты янында чыккан стена газеталарына әдәби темаларга мәкаләләр язып тордым, әдәби кичәләрдә докладлар белән чыгыш ясый идем.

Ләкин яшьлек дәртә көчле булса да, дарман — бигрәк тә белем житәрлек түгел иде. Шуны истә тотып, 1928 елның июнендә Төтешне калдырып, Казанга килеп, югары уку йортларына әзерлек курсларына укырга кердем. Татрабфак бинасында оештырылган шул курсларда укыганда бер истәлекле очрашу булды. 1928 елның августында безнең класска ишек шапып, рөхсәт сорап, Алексей Максимович Горький килеп керде. Барыбыз да бастык, ул безгә кулы белән утырырга ишарә итеп, укытучыбыз доцент В. В. Неболюбовтан дәресне давам иттерүен сорады. Авыллардан җыелган татар балаларының рус әдәбияты (Пушкин иҗаты) буенча биргән җаваплары бу олы язучыны гаять шатландырганын аның күзләреннән күрәп була иде. Закон булганча, алда

Сулдан уңга: М. Гайнуллин, Ж. Тәржеманов, М. Кәрим, Ч. Айтматов язучыларның Мәскәу янындагы иҗат йортында.

утырған укучыларның иңнәрәннән сыйпый-сыйпый чыгып китте. Даны бөтен дөньяга таралган бу бөек язучы белән очрашу шул рәвешчә хәтердә уелып калган.

Тиздән Казандагы кенчыгыш педагогия институтына укырга кердем. Институтта булган вакытларны, шаулап-гөрләп торган күп милләтле студентлар коллективын бүген дә сагынам. Без укыган филология факультетында рус һәм татар бүлекләре белән беррәттән чуваш, удмурт һәм мари бүлекләре дә бар иде.

Институтка керү имтиханнарын профессор Габдрахман Сәгъди үзе алды. Лекцияләрне үз чорының күренекле галимнәре Нәсыйх Мөхетдинов, Гыйбад Алпаров, Нигъмәт Хәким, Хужа Бәдигый, Галимжан Шәрәф һ. б. укыдылар. Октябрь социалистик революциясә казанышы, партиябезнең ленинчыл милли политикасы жимеше буларак югары уку йортларында эшләүгә күтәрелгән бу галимнәр чын мәгънәсендә үз эшләренең белгечләре иделәр. Аларның якты образлары бүген дә күз алдымда. Гыйльми эшкә әзерләнүчеләр исемлегенә керткәч, житәкчем итеп Галимжан Шәрәф билгеләнде. Мин аңардан күп нәрсәгә өйрәндем дип горурланып икьрар итә алам.

Габдрахман ага Сәгъдидән бары берничә генә лекция тыңлап калдык. Чөнки ул 1930 елның көзеннән Урта Азиягә китеп барды. Ләкин без аңардан аерылмадык, әдәбият курсын аның дәреслекләре белән үттек. Татар теле галиме Жамал ага Вәлидине мин электән үк белә идем. Ул безнең тау ягыннан — Апас авылыннан. Аның житәкчелегендә әзерләнгән бер докладымны тыңлаганнан соң Гыйбад ага Алпаров кыска гына язу биреп мине табрик итте, кирәк булганда, үзенә мөрәҗҗәгать итүдән бер дә тартынмаса кушты.

Менә шулай, хөрмәтле укытучыларыбыз үзләренә алмаш әзерләүдә ихлас күңелдән булышалар һәм конкрет эшкә дә тарталар иде. Мәсәлән, югары уку йортлары өчен дәреслекләр төзү кен тәртибенә куелгач, алар бу эшкә мине дә тарттылар.

Соңгы курста без әдәбиятны Галимжан ага Нигъмәтидән тыңладык. Рус һәм Европа әдәбиятын күп укыган, әдәбиятны нечкә аңлаучы бу укытучыбызны аеруча яратып тыңлый идек. 1931—34 нче елларда аспирантурада укыганда ул фәнни житәкчем дә булды. Аның житәкчелегендә язылган «Татар әдәбиятында интернационализм мотивлары» һәм «Галиәсгар Камалның тормыш һәм иҗат юлы» дип исемләнгән башлангыч фәнни хезмәtlәрәм соңыннан басылып та чыктылар.

Ул чакларда укучыларның күпчелеге эш белән укуны бергә алып бара иде. Мин дә институтта укуында ук татрабфакта, ә аспирантурада чакта институтның үзәндә укуыта башладым. Ә 1932 елның апреленнан миңа тагын бер җаваплы эш — институт директорының урынбасары вазифасын үтәү йөкләнде.

Батан сугышы елларында Татарстан китап нәшриятында һәм сугыштан соң СССР Фәннәр академиясенә тел, әдәбият һәм тарих институтында озак еллар җитәкчелек итү, әлбәттә, күп вакыт һәм энергия сорагандыр. Борчылулы вакытлар да булгандыр. Ләкин алар минем әдәби-фәнни эшемә комачаулык иттеләр дип әйтә алмыйм. Кеше үз эшенә, сайлаган профессиясенә чын күңелдән бирелгән булса, ул аңа һәр вакыт рух һәм көч биреп тора, дигән хакыйкәткә мин үз тәҗрибәмдә кат-кат сынадым. һәм, шул укайдан, журнал укучылары белән бүләшерлек фикерләр дә байтак.

Әдәбиятка һәм фән юлына аяк басуыма кемнәр һәм нинди шартлар ярдәм итүе турында берәз сөйләдем бугай. Кабат әйтәм, ул шартларның иң зурысы Октябрь социалистик революциясе тудырган чикләнмәгән мөмкинлекләр һәм партиябезнең ленинчыл милли политикасы булды. Бу — мәсьәләнең объектив ягы. Субъектив ягы — кешенең оешканлыгына, үзенең армый-талмый хезмәт итүенә бәйләнгән. Сөекле шагыйрбезнең:

Зур бәхетләр сызганып эшкә бирелгәннән килә,
Аһ, оят, хурлык, түбәнлекләр иренгәннән килә.
Булса калдырмак берәү ушбу җиһанда изге ат,
Тир белән тапсын ашарын, итсен, әлбәт, иңтиһад,

— дигән шигъри юллары мине һәр вакыт эшкә һәм хезмәткә чакырып тордылар. Аннан соң мин бүген эшләргә планлаштырылган эшне иртәгә калдырмаска тырыштым. Ә кичектерү өчен аның сәбәпләре һәр вакыт чыгып тора. һәм ул начар гадәткә әйләнә. Укытучы, бигрәк тә югары мәктәп укытучысы, һич тә андый юлга баса алмый.

Әдәбият тарихы өстендә системалы эшли башлавым 1938—1940 нчы елларга туры килә. Аның беренче нәтиҗәләре газета-журналларда басылган мәкаләләрдән тыш «Горький и татарская литература» (1944), «Каюм Насыри» исеме белән русча һәм татарча басылган (1945) китапларда күренде. 1947 елда дөнья күргән «Югары уку йортларының татар теле һәм әдәбияты бүлекләре өчен дәреслек-кулланма (күләме 47 табак) китабым XX йөз әдәбиятыбыз тарихын өйрәнү буенча, кайбер кимчелекләр булуга да карамастан, уңышлы адым булды дип ышанып әйтә алам. Чөнки анда гаять катлаулы чорның күп кенә язучы һәм публицистлары турында (Закир һәди, Шакир Мөхәммәдов, Мәҗит Гафури, Галиәсгар Камал, Хөсәен Ямашев, Гафур Коләхметов, Габдулла Тукай, Фатих Әмирхан, Шәриф Камал, Мирхәйдәр Фәйзи, Сәгыйть Рәмиев, Дәрдемәнд һ. б.) шактый тулы мәгълүмат бирелә. Егерменче гасыр әдәбияты тарихын бер системага салып бирүгә яңа адым атлана.

Бу китаплар басылып чыккач, күп кенә хатлар алдым. СССР Фәннәр академиясе член-корреспонденты профессор Н. Пиксанов «Горький и татарская литература»ны алып укыгач, 1944 елның 24 августында миңа түбәндәгеләрне язган иде: «... в том виде, как книжка ваша напечатана, она очень полезна, и я буду не раз ее цитировать в своей книге «Горький и братские литературы Советского Союза». Очень было бы хорошо, если бы по вашему примеру, литературоведы и других братских республик печатали такие книжки».

Әдәбият дөньясында танылган бу галимнең жылы сүzlәре, әлбәттә, рухландырды, яңадан-яңа әсәрләр язуга көч бирде. Моннан соң да мин бөек рус әдәбиятының татар язучыларына, гомумән, татар прогрессив культурасы үсешенә ысраган бәрәкәтле йогынтысына карата күп кенә мәкаләләр яздым. Шулардан «Пушкин һәм татар әдәбияты», «Толстой һәм татар әдәбияты», «Чернышевскийның татар телендәге кулъязмалары», «Әдәбиятта халыклар дуслыгы» һәм башкалар бар. Тугандаш әдәбиятларның үзара бәйләнешләре турында эзләнү һәм язучы әдәби эшчәнлегемдә төп темалардан берсе булып торды. Шул өйрәнүләремнең нәтиҗәләре «Горький и литература народов Советского Союза» (1970), «Некрасов и литература народов Советского Союза» (1972), «Пушкин и литература народов Советского Союза» (1975) дигән зур күләмле китапларда да урын алдылар.

Миңа соңгы егерме ел эчендә күп кенә конгресс һәм Советлар Союзы күләмендә

уздырылган конференцияләрдә, тугандаш халыкларыбызның язучылар съездларында, күп кенә классик әдипләрнең юбилейларында булырга туры килде. Шул чакларда Мохтар Әүзөв, Сабит Муканов, Георгий Иосифович Ломидзе, Мостай Кәрим, Кирәй Мәргән, Чыңгыз Айтматов, Гамет Араслы һәм башка бик күп күренекле язучылар һәм әдәбият белгечләре белән аралашырга, фикер алышырга туры килде. Чуваш халык шагыйрьләреннән Педер Хузангай, Александр Калган, чуваш әдәбият галиме, профессор Михаил Яковлевич Сироткин, мари язучыларыннан Ким Васин һәм башкалар минем кенчыгыш педагогия институтында бергә укыган һәм күп еллар буена аралашкан иптәшләрем булдылар. И. С. Брагинский, Н. А. Баскаков, М. И. Богданова, Латыйф Жәләй гыйльми советта миңа докторлык дәрәжәсә алу өчен үзләренең фактларын бирделәр. Фәнни консультантларым академик В. А. Гардливский һәм Фәннәр академиясә член-корреспонденты Е. Э. Бертельс булдылар. Минем хезмәтләремдә аларның бәрәкәтле киңәшләренең дә өлеше бар. Менә шул гаять игелекле, хөрмәтле галимнәр һәм язучылар минем әдәби-фәнни хезмәтләремнең шактый күп өлешендә киңәшчә булдылар. Аларның барысына да олы яшыкә җиткән бер бәйрәмдә рахмәт белдерүне үземнән изге бурычым дип саныйм.

Әйе, хезмәт юлымда илебезнең бик күп күренекле һәм игелекле кешеләре белән очрашырга, тәсирләнәргә туры килде миңа. Хәтеремдә бер вакыйга саклана: студент вакытта безне, бер төркем яшьләрне, Мәскәүгә Октябрь бәйрәме тантанасына җибәрделәр. Без шунда Мәскәү университеты бинасында даһи Ленинның көрәштәш һәм тормыш иптәше Н. К. Крупская белән очрашу бәхетенә ирештек. Надежда Константиновна үзенең чыгышында Бөек Октябрь социалистик революциясенәң әһәмияте, халкыбызга бәхет алып килүе турында сөйләде, бөтен дөнья хезмәт ияләренең юлбашчысы В. И. Ленинның якты образын тирән ихтирам белән искә алды. Чыгышының ахырында, тәрбия мәсьәләләренә тукталып, гаять файдалы киңәшләр бирде. Аның аналарча ягымлы, тирән мәгънәле сүзләре безгә, тыңлаучыларга, нык тәсир итте.

Надежда Константиновна чыгышында күп кенә кызыклы һәм гыйбрәтле фактларга игътибар итте. Шуларның бер-икесен, сезнең рәхсәт белән, искә аласы килә.

— Бервакыт трамвайда барганда урыным алты-җиде яшьлек кыз белән янәшә туры килде, — дип сөйләде Надежда Константиновна, — үзен бик яхшы тотуы белән минем игътибарымны җәлеп итте ул. Безгә бу кызчык белән бер тукталышта төшәргә туры килде. һәм бер уңайга атлап киттек. Трамвайдан төшүчеләр билетларын як-якка ташладылар, ә кызчык билетын һаман кулында тотып бара. Мин аннан: «Билетиңны нишләп ташламыйсың?» — дип сорарым. Кызчык миңа гәҗәлләп карады да: «Урам чүпләнә бит. Мин аны чүп савытына ташлыйм», — диде.

Надежда Константиновна тормышка яңача караучы яшь буынның үсеп килүен, яңа совет кешесенең формалашуын күрә һәм шуңа чын күңелдән куана иде.

Педагогия институтында директор урынбасары булып эшләгәндә, миңа Н. К. Крупскаяга үтенеч белән мөрәҗәгәт итәргә дә туры килде. Җөмләдән берсе: институтны гайләле студентларының балалары өчен институт паркында балалар бакчасы салуны күтәрдек. РСФСР наркомпросының план-финанс бүлегендә безнең үтенечне караганда миңа Н. К. Крупскаяга (ул чакта ул А. С. Бубновның урынбасары иде) мөрәҗәгәт итәргә киңәш бирделәр.

Рәхсәт сорап кабинетына кердем. Казаннан икәнәмне белгәч, Ленинның Казанда булуы турында сөйләп китте һәм үзенең дә гражданныр сугышы чорында берничә мәртәбә Татарстанда булуын искә алды. Бигрәк та профессор Камайның Казан университеты ректоры дәрәжәсенә күтәрелүенә куанды. Балалар бакчасы турындагы документны карагач, телефоннан план һәм финанс начальнигына гайләле студентларга балалар бакчасы төздә булышырга киңәш бирәм, диде. Нәтиҗәдә, акча билгеләнде, балалар бакчасы салынды.

1959 елның җәендә мин Европа буйлап сәяхәт иттем. Теплоходыбыз Ла-Манш буйлап Бискай култыгына, аннан Атлантикага юл алды. Без бу көннәрдә пароходта Франция коммунистлар партиясенең генеральный секретаре Морис Торез белән очраштык. Ул, үзенең өч улы һәм тормыш иптәше белән бергә, «Победа» теплоходына утырып, Париждан Советлар Союзына ялга килде. Мин башта уртанчы уллары Павлик белән таныштым. Ул Сорбонна университетында укый һәм шунда рус телен дә өйрәнгән икән. Без сөйләшкән вакытта палубага хатыны — Франция компартиясә Үзәк Ко-

митеты Политбюросы члены Жанетта һермерш ханым белән Морис Торез үзе чыкты һәм алар уллары янына килеп утырдылар. Беренче очрашуыбыз шунда булды.

Морис Торез әңгәмә вакытында үзенең Уфада булуын һәм Казан белән кызык-сынуын әйтеп узды. Берничә көннән соң, күпчелек туристларның үтенече буенча, Торез иптәш махсус очрашу уздырды. Ул Франция коммунистлар партиясенең соңгы съезды һәм партия членнары арасындагы бердәмлек турында сөйләде.

Француз кунаклар белән пароходта 10 көн барган чагында, миңа Торезлар семья-сының бер-берсе белән дусларча ягымлы мөнәсәбәттә булуы бигрәк тә ошады. Бу турыдагы фикеремне Морис Торезның үзенә дә әйттем һәм, рәхсәт итсә, язачак мәкаләләремнең берсендә искә алачагымны белдердем. Ул ризалык бирде.

Аларның семья тормышыннан бик күп нәрсәгә өйрәнергә була. Беренчедән, Морис Торез иптәш китап укуында яки аналары Жанетта ханым берәр нәрсә ту-рында сөйләгәндә, кечкенәләре генә түгел, буй җиткән уллары Жан белән Павлик-ның да ата-аналарының авызларына гына карап, тыңлап утырулары, бергәләп шат-ланышып көлешүләре, бер-берсенә бик сәдә, ләкин гаять сизгер һәм тирән хөрмәт белән мөнәсәбәтләре һәр хәрәкәтләреннән күренеп тора иде.

Моның өстенә бу семьяның бер теләк белән яшәвә, көнкүрештә генә түгел, по-литик мәсьәләләрдә дә бер фикердә торулары туристлар белән очрашу вакытларында тагын да тулырак ачылды. Морис Торезның француз телендә сөйләнгән речен өлкән улы Жанның тәрҗемә итеп баруы бик гыйбратле. Жан русча яхшы гына белсә дә, кайбер политик төшенчәләргә тәрҗемә иткәндә аптырабрак калгалады. Мондый урыннарда әнисе дә сүзгә кушылды... Ә Жан әнисенең мондый булышуларын зур их-тирам белән кабул итте, үзен һич тә белдекле итеп сиздерергә тырышмады. Без бу семьяның бер сулыш белән яшәвенә, бер-берсен тиз аңлый торган булуларына чын-чынлап сокландык.

Мин үзем, эчемнән генә, менә интеллигент семьясы ничек булырга тиеш икән, дип уйлап куйдым. Юкса безнең күпләребез ял вакытларын семьядан, балаларыннан, хатыныннан аерымрак уздырырга ярата. Шуның нәтиҗәсендә еш кына төрле күңел-сезлекләр дә килеп чыга. Кайбер гаиләләрдә балалар арасында бер-берсенә тиешле дуслык җитәрлек тәрбияләми.

*
*   *
*

Әдәбият — мөҗизалар дөньясы ул. Югары уку йортларында укуында, әдәби-фән-ни хезмәтләр язганда, әдәбият дөньясының нинди байлыкларга, мөҗизаларга бай булуын аңлаганнан-аңлый бардым. Әдәбиятны ярату — ул өле кызыклы китаплар укып дулкынлану, сөенү, юану гына түгел икән. Әдәби гыйлемне, әдәбият тарихын өйрән-гән кешене гәҗәеп сәяхәтләр, искиткеч ачышлар, эзләнүләр, табышлар, куанычлар көтә. Ләкин безнең 7—8 йөз еллык әдәбиятыбыз тарихында ачылмаган, өйрәнелмә-гән, табылмаган нәрсәләребез бик күп өле.

Әдәбият тарихы буенча беренче китабым басылгач, Касыйм шәһәрәннән язган Бәширова фамилияле бер карт укытучы үзенең хатында Закир һадиның биография-се тулы күрсәтелмәүне тәнкыйть иткән, әдәбиятчыларның, өле 1933 елда гына үлгән Закир һадиның туган һәм үлгән елларын белмәвен әйткән һәм шунда ук әдипнең кыз-лары исән булуы турында хәбәр иткән иде.

Андый хатлар минем күземне ачты. Язучыларыбызның биографияләрен ачыклау, тормыш һәм иҗат юлларын тулырак өйрәнү максатыннан чыгып, күп кешеләр белән бәйләнешкә кердем, күп шәһәрләрдә булдым. Язучыларыбызның туганнарын, заман-дашларын таптым. Эзләнүләргә нәтиҗәләре дә күренде. Хатын-кыз язучыларыбыз-дан гына да Маһруй Мозаффария, Мөхмүдә Мозаффария, Зәйнәп Сәгыйдә, Зәһидә Бурнашева, Мөхүпҗамал Акчурина һәм башкаларның тормыш һәм иҗат юлларын өйрәнеп чыктым. Алар инде әдәбият тарихыбызда хаклы урын алдылар. Язучылары-бызның туганнарыннан Түкайның апасы Газизә Зәбирова, Шакир Мөхәммедовның тормыш иптәше Сафия Мөхәммедова, кызы һаҗәр Кашаева, Закир һади кызлары һаҗия белән Рәйсә, шагыйрь Дәрдемәнд кызы Зәйнәп апа Рәмиева, улы Жәгһфәр Рәмиев, оныгы Бәшир Рәмиев, Сәгыйть Рәмиевнең тормыш иптәше Бану апа, кызлары Флора һәм Фирдәвес Рәмиевалар, Гафур Колахметовның сеңелесе Суфия апа, Мө-хүпҗамал Акчуринаның хәзер Бакуда яшәүче кызы Хәдичә Агаларова һәм башкалар-

мы күрөп сөйлөштөм, алардан алынган материаллар, истәлекләр нигезендә әдәбият тарихыбызның күп якларын ачыклай алдым.

1956—1957 нче елларда татар һәм рус телләрендә басылып чыккан «Татар поэзиясе антологиясе»нә XIX һәм XX гасыр шагыйрьләренәң әсәрләрен сайлау һәм барысының да кыскача биографияларын язып чыгу да кызыклы гына ачышларга китерде шикелле.

Менә инде утызынчы ел «Большая советская энциклопедия»нәң консультанты, «Кыскача әдәбият энциклопедиясе»нәң консультант-редакторы булып торам. Шунда катнашу әдәбият тарихыбыздан төшөп калган кайбер язучыларны үз урынына куярга мөмкинлек бирде.

Әдәбият тарихы буенча эзләнүчегә бик кирәкле табышларга очрап куанулар белән бергә, югалтулар турында ишетеп борчылырга да туры килә. Менә берничә мисал: 1959 елның көзөндә без Афзал ага Шамов белән Азия, Африка язучыларының Ташкент конференциясендә катнаштык. Көндөзләрен конференциядә, кичләрен шул якларда яшәгән татар укымышлылары, язучылары белән таныштым. Алардан әдәбият тарихыбызга караган күп материаллар алдым. Конференция беткәч, Ферганә өлкәсе, Ташлык шәһәрчегендә яшәүче шагыйрь Зыя Ярмәкине барып күрдем, үзе һәм замандашлары турында шактый күп материаллар алдым.

Профессор Габдрахман Сәгъди улы Фәтх Сәгъди дә әдәбият тарихыбызга караган бер язучы күрсәтте. Ул материал Мәүлә Колый шигырьләренәң Фәзил Туйкә кәләме белән күчереп алынган варианты иде. Мәүлә Колыйның шигырьләре дәфтәре бер карчык кулында сакланган булган, ул аны беркемгә дә бирмәгән, шуннан Ф. Туйкә, ул карчыктан үткән, аны күчереп алган һәм дәфтәр уртасыннан Мәүлә Колый кәләме белән алынган дүрт битен йокып та алган. Менә шул материал безгә, әдәбиятчыларга, Мәүлә Колый шигырьләренәң күпчелегә белән танышу һәм автографын күрү мөмкинлеген бирде. Менә шундый табышлар мине шатландырды. Ләкин бер үк вакытта Ф. Сәгъдидән югалтулар турында кызганычлы хәбәр дә ишетергә туры килде. Мәгълүм булганча, профессор Габдрахман Сәгъди татар әдәбияты тарихын язганда күп материаллар туплаган булган. Кызганычка каршы, 1920 елда Казаннан киткәндә Беренче тау урамындагы квартирасында архивның бер өлешен калдырган. Улы әйтүенә караганда, алар шунда югалганнар. Ул икенче югалту турында да сөйләде: Сәгъди Ташкенттан Сәмәркандка күчкәндә шулай ук үзенә күп кулъязмаларын Ташкенттагы квартирасында калдыра. Хатыны үлөп китә, улы Фәтх Ватан сугышында булганда алар квартирасына кешеләр кертәләр. Сәгъдинең архивын подвалга төшөрәләр, ул шунда череп, тузып бетә. Менә боларны Фәтх Сәгъди ачынып сөйләде.

Дәрдемәндең кулъязма мирасы да шундый ук югалтуларга дучар була. Шагыйрьнең улы Жәгъфәр Рәмиев аеруча аянычлы хәл турында сөйләде. Ул гражданның сугышы чорында үзе теләп сугышта катнаша, сугышта казаклар аның бер кулын кылыч белән чабалар. һәм хәзергә көнгә кадәр исән-сау яши. 1933 елның маенда Орск шәһәрненән Миасска эшкә күчкәндә ул әйберләрен багажга салган. Үзенең кыйммәтле әйберләрен һәм атасының кулъязмаларын бозылмасын дип яхшы күн чөмөдә аерым тутырган. Багаж үзе белән бергә килеп җитмәгән. Эшкә урнашкан, үзе бара алмау сәбәпле, әйберләрен алырга доверенность белән Селезнев дигән бер кладовщикны җибәрә. Ул багажда булган башка әйберләргә хужасына тапшырса да, Дәрдемәнд язмалары сакланган күн чөмөдә «урлаттым» дип кайта. Эзләнгәндә менә шундый югалтуларны ишетеп сызланарга да туры килә.

Әдәбиятта халыклар дуслыгы темасы буенча эшләнә торган шулай ук күп шәһәрләрдә булдым. Саратовта Н. Г. Чернышевскийның оныклары белән берничә мәртәбә күрештем һәм күп материаллар алдым. М. Горькийның хатыны Екатерина Пешкова, килең Нәдәжда Алексеева, оныклары Марфа һәм Дарьялар белән берничә мәртәбә очраштым.

Мәскәү, Ленинград һәм башка бик күп шәһәр китапханәләрендә һәм архивларын да эшләү күп кенә әсәрләргә цензурада тоткарланып калган кулъязмаларын яки беренче басмаларын күрергә мөмкинлек бирде. Пенза гимназиясе архивынан алынган мәгълүмат беренче роман язучыбыз булган Муса Акъегетнең биографиясен ачыклауга ярдәм итте. Шуңа җөмләдән аның Чөмбәр (хәзергә Бөлиньск) шәһәрәндә туған булуын күрсәтте. Юкса, аның фамилиясеннән чыгып, «Акъегет» авылыныкы дип язып

килеләр иде. Мөхәммәтзаһир Бигиевның «Өлүф яки гүзәл кыз Хәдицә» романы 1896 елда язылган дип хисаплана иде. Бу роман­ның беренче басмасын табу аның 1887 елда басылган булуын раслады. Ә бу — әдәбият тарихы өчен бик әһәмиятле иде.

XIX йөз татар әдәбиятын тикшергәндә, киң массаларга аңлаешлы телдә реалистик поэма яза башлаучы дип Габделжаббар Канда­лийны саный идек. Эзләнүләр Кандалийга кадәр үк татар телендә социаль темаларга сатирик поэмалар азылган­лыкны күрсәтте. «Мәкаржә бәете» дип исемлән­гән әсәр турында Некрасов редак­циясендә чыккан «Современник» журналы 1860 елда ук мәгълүмат бира һәм аның муллаларга, гомумән, становой приста­ван алып, патша чиновникларына кадәр ачы сатира белән азылган әсәр булуын әйтә. Журналда русча тәр­жемәдә кәйбер өзе­кләр дә бирелә. Ул 1879 елда басылып та чыга, әмма патша чиновникларын ачы тән­кыйть иткән, Гоголь­нең «Ревизоры» рухында азылган бу әсәрне Казан губернаторы басылып чык­кач ук жыйдыртып алдыра һәм яндырта. Аны чыгарган өчен хатта Казан цензо­рын да җавапка тарталар. Без анда, татар язма әдәбиятында беренче буларак, патша Россиясендә халык кичер­гән газаплы тор­мышның чагылыш табуын күрәбез. Язучы халык җилкәсендә яшәүче патша түрәлә­ренең чын йөзен укучыларның күз алдына гади һәм үткән чагыштырулар аша китереп бастыра:

Бу өязне кыйлыблар өчкә кыйсмәт¹,
Аны кыйсмәттә бар әлбәттә хикмәт...
Куеплар анлар үзә бер әмирне
Иза кыйлыр сагыйрь вә һәм кәбирне²,
Куеплар хаким идеп аны, и яр,
Җәңпә залыйм ирер мәкяр, гаяр.
Атаплар аның адыны пристав,
Төн, көн кыйла халык андан тәссөф.
Белә алмыймын аларның исемене һич,
Мәгәр бере Фулкин Алексей Федорич.
Золымлыкта барыннан әкмәледер³,
Җинаяттә барыннан әгъләмедер...⁴
Аны куюдан морат халыкка әмандыр⁵,
Вә ләкин бонларның фиғыле ямандыр.
Кайчан яз көне ирешсә халыкка
Җыядыр иманадин йомырка.
Дәхи җәй җитсә җыядыр — төкәләр,
Төкә булмаса, сарыкларны илтәләр.
Аның өчен дәхи акчаны җыялар,
Илтөп үл акчаны анда куялар...
Аның хезмәтендә бардыр хадимнәр,
Һәммәсе бер-береннән артык залимнәр,
Өязгә чыкмага боера аларга,
Халык арасыйдан фетнә табарга.
Чыгып йөрн алар эт кеби искәп.
Халаскы арасында фетнә эстәп.
Әгәр бүләк бирә алмаса бер нисан,
Кыйлар бәс аңа кизеб вә бөһтан⁶,
Бәс үл кешене чакыртып алалар,
Аның башына фетнә салалар.
Боның тик эшләренәң хисабы юктыр,
Барын әйтергә һич имканы⁷ юктыр.

Мондый әсәрләргә тап­кач, чын күңелдән куан­мау, туган халкыңның бай мирасы белән горурлан­мау мөмкин түгел.

¹ Кыйсмәт — бүлөп.

² Сагыйрь вә һәм кәбирне — кечеләргә дә, олыларны да.

³ Әкмәледер — иң зурысы, көчлеләдер.

⁴ Әгъләмедер — остаргандыр.

⁵ Әмандыр — тынчлык, иминлек урнаштыру.

⁶ Кизеб вә бөһтан — ялган һәм яла.

⁷ Имканы — мөмкинлелеге.

Үзбәк Саттаров

КЫЗЫМ ХИКӘЯЛӘРӨ

Әтиңең эше

көн саен эшли

ин өйгә кайтып кәргәндә, бездә Хәерниса апалары утыра иде. Гөлнарасы, кече буларак, Хәерниса апасының алдына ук менеп утырган, ә Гүзәлә апасының тезенә сөялеп тора. Гәпләшәләр. Күбрәк Гөлнарасы тәтелди. Хәерниса апасы аны сөйләндерә:

— Әниң бүген өйдәмени?

— Әйе, өйдә.

— Нигә эшкә бармады соң?

Гөлнара берәз тоткарланып торды, әмма аптырап калмады:

— Әниемнең эше эшләми.

Хәерниса апа елмаеп куйды. Баланы уңайсыз хәлдә калдырмас өчен, шундук балалар теленә күчте:

— Ә әтиңең эше эшлиме соң?

— Эшли. Әтиемнең эше көн саен эшли. Ул бер дә өйдә тормый.

Сүтәбез дә үрәбез

Әнисе Гүзәлнең чәчен учына жыеп чамалап карады да:

— Кызым, чәчең үремгә керерлек булып үскән инде, кил әле, үрәп карыйк, — дип, аны көзгә янына чакырды. Гүзәл, шуны көткән кебек, ленталарын күтәреп, әнисе янына көзгә алдына килеп басты. Бер тапкыр үрәп карадылар, нәрсәдер килеп чыкмады, сүтеп, тагын үрә башладылар. Әнисенә үрем тагы охшап бетмәде. Сүтеп кабат үрә башладылар, аннан тагын сүттеләр. Шунда безгә Хәерниса апалары килеп керде. Аларны көзгә алдында күрәп, қаңгылдап, алар янына килде дә:

— Нишлиләр болар көзгә алдында? — диде.

Әнисе җавап бирим дип авызын ачканчы, Гүзәл:

— Сүтәбез дә үрәбез, сүтәбез дә үрәбез, сүтәбез дә үрәбез... — дип саный башлады.

Мин күбәләк түгел ләбаса!

Урманга баргач, Гүзәл күбәләк артыннан йөгәрә башлады. Менә тотам дигәндә генә оча да китә бит күбәләге. Һич кенә дә тоттырмый. Шуның өстенә күбәләге дә чатыр-чотыр арасыннан, кычытканнар өстеннән оча.

- Йөгәрмә, кызым, күбәләкне куып житеп булмый аны!
- Мин бик тиз йөгәрәм.
- Йөгерергә түгел, очарга кирәк күбәләкне тоту өчен!
- Мин күбәләк түгел ләбаса!

Әтиемне сөткә алып барам

Гөлнара белән икебез әбиләре капка төбөндә кояш баеганын карап бүрәнә өстендә утыра идек. Әнисе килеп чыкты:

— Барыгыз әле, Зәйнәп апалардан сөт алып чыгыгыз, — дип, кызыма бидон тоттырды. Кызым белән житәкләшеп Зәйнәп апаларына киттек. Гөлнара атлавын да жәһәтрәк атлый, бидонын да жирдән өстерәтми. Кыланышы да бик житди — эшкә ярый, янәсе! Безгә каршы Хәерниса апасы очрады:

— Кая киттеләр болар?

Гөлнара очрашкан саен үзе белән чөңгәлдәшеп туймый торган Хәерниса апасы алдында туктап та тормыйча:

— Әтиемне сөткә алып барам, — диде дә эре кыяфәт белән узып ките.

«Начальник» апа

Эш бетәр алдыннан минем яныма Гүзәл белән Гөлнара килеп керделәр. Аптырап киттем. «Ничек инде бакча балалары бакчада түгел?» дигән шик йөгәрде күңелгә. Әмма Гүзәл яныма килеп житкәнче үк:

— Әни тышта калды, сине көтә, — дип, минем шикне юкка чыгарды, өстәл өстендәге вентиляторга барып ябышты. Гөлнарасы тезләнеп, өстәл янындагы урындыкка менә үк башлады. Әмма минем эшләп бетерәсе ашыгыч эшем булганга, кирәкле кәгазьләрне алып, күрше бүлмәгә кереп киттем. Балалар да миңа иярделәр.

Күрше бүлмәдә биш кеше утыра иде. Шуларның дүртесе минем кызларны каңгылдашып каршы алды. Икесенә ике открытка да бүләк ителәр. Сүзгә кызыл кофталы апа гына кушылмады. Гүзәлне бу хәл пошаманга төшерде. Ул ымлап мине чакырды да, янына килеп иелгәч, колагыма пышылдап:

- Кызыл кофталы апа сезнең начальникмыни? — дип сорады.
- Юк, кызым, ул начальник түгел. Ә ник алай дисең?
- Соң, ул апа безнең белән дә, башкалар белән дә сөйләшми ич!

Миңа эссе!

Кичләрен шактый салкын була башлады. Гөлнара жәйге күлмәген салды, әнисе аңа кышкы күлмәк кигезде. Аңа күлмәк бик ошады, ул аны йокларга ятканда да ирексездән генә сала. Аның мондый

күлмәкне беренче киюе. Аны күрсәтеп күлмәкчән генә йөрисе иде дә бит — салкын. Күлмәк өстеннән кофта кияргә туры килә.

Безгә Хәерниса апасы килеп керде. Балалар уеннарын ташлап Хәерниса апаларына каршы йөгәрделәр. Әле генә салкынга зарланып йөри торган Гөлнарага кинәт эссе булып китте. Ул ашыга-ашыга чишенә башлады. Әнисе аны орышып:

— Кызым, нигә кофтаңны саласың?

— Миңа эссе!

— Нинди эссе ди ул көз көне, әле генә туңам дигән идең бит!

— Хәерниса апа Гөлнараның тәти күлмәген күргәне юк бит әле! — дип, Гүзәл мәсьәләне ачыкклады.

Сыер сауғач

Гүзәл миңа ияреп күрше Зәйнәп апаларына сөткә керде. Сыерлары савылмаган икән әле. Безгә сыер сауғанны карап торырга туры килде. Савып бетергәч, Гүзәл аптырап калды:

— Әти, сыерның имчәкләре нигә картайды?

Яңгыр чүбе генә яуган ич!

Быел жәй башы артык коры килде. Табан астыннан тузан күтәрелә.

Менә бер заман яңгыр жиле сыман дымлы жил исеп куйды һәм, чыннан да, яңгыр тамчылый башлады. Балалар белән шатланышып урамга чыктык.

— Яңгыр булса, мин өйгә кермим, яңгыр астында торам, — ди Гүзәл.

Гөлнарасы да яңгыр тели:

— Яңгыр яуса, курчагымны да алып чыгар идем, — ди.

Әмма яңгыр сибәләп кенә узды.

— Эх, яумады бит, — дип куйдым мин сызланып.

Гөлнараның күзе юл тузанында. Яңгыр тамчылары тузан өстенә төшөп төерләр ясаган. Ул аларны берәз карап торды да.

— Әти, кара әле, яңгыр чүбе генә яуган ич! — диде.

Сыер күземә карый!

Кызым белән Зәйнәп апаларына сөткә кәргәндә, аларның сыерлары, сауғанны көтеп, ишегалдында тора иде. Гөлнараны тышта калдырдым да, өйгә кереп киттем. Кинәт кызым черелдәп кычкырып жибәрде. Тиз генә кире борылдым. Карыйм, болай берни дә булмаган кебек: кызым — мин калдырган жирдә, ә каршында, иреннәрен ялап, сыер басып тора.

— Ни булды, кызым? — дим борчылып.

Күзләрен сыердан алмыйча, Гөлнара кырын-кырын минем якка атлый:

— Сыер күземә карый!

Кәжә, пожалысты, минем печәнне аша!

Авылга бардык. Минжиһан апаларына. Килгән саен Минжиһан апалары балаларны бетмәс-төкәнмәс сораулар белән каршы ала. Әмма бу юлы балалар ишегалдында кәжә күрделәр дә, апаларына игътибар итмичә, кәжә янына йөгерделәр. Аларга яшьтәшләре Равил дә иярде:

— Әйдә, кәжәгә ипи ашатабыз!

Минжиһан апа — безнең белән мавыктымы, әллә инде кирәген тапмадымы — Равилгә ипи бирмәде. Равил кочаклап печән алып килде. Гүзәл Равил кочагынан бер уч печән алды да кәжәгә сузды:

— Аша, кәжә, аша, бу — төмле үлән!

Равил кеткеләп көлөп җибәрде:

— Нинди үлән булсын бу, бу бит — печән!

Гөлнара да бер уч печән алып кәжә алдына килеп басты:

— Мә, кәжә, печән аша!

Кәжә минем кызларга карап торуйн дәвам итте, әмма печәнгә үрелмәде. Равил печәнне күрсәтүе булды, аның кулыннан ашый башлады. Бу хәл шәһәр кызларын аптырашта калдырды. Гүзәл белән Гөлнара бер-берсенә тирән мәгънәле караш белән күз атышып алдылар.

— Хәерниса апаны сыйлаганда, әби «пожалысты» дип дәшә, әйдә, без дә шулай дип карыйк! — дип, Гөлнара бер уч печән тотып кәжә алдына килеп басты:

— Кәжә, пожалысты, минем печәнне аша!

Ә кояш кемнеке?

Әбиләрнең капкасы төбөндә утырабыз. Бүрәнә өстендә. Кояш батып килә. Көнбатыш кызарган, кояш зур китек шар булып, каршыдагы Зәйнәп апаларның өйләре артынан безгә карап тора. Кызым сорау артынан сорау яудыра:

— Бу өй кемнәрнеке?

— Зәйнәп апаларыңныкы.

— Ә капка?

— Капка да Зәйнәп апаларыңныкы.

— Ә тополь?

— Тополь дә Зәйнәп апаларыңныкы.

— Ә кояш?..

Кызымның соңгы соравына җавап биреп өлгөрмәдем. Китәргә вакыт иде. Җитәкләшеп урам буйлап киттек. Гөлнараның күзенә яңадан кояш чагылды, әмма бу юлы Зәйнәп апаларның өе артынан түгел, урам уртасынан күренә. Бала аптырап калды:

— Ә кояш Зәйнәп апаларныкы түгелмени?

Шәүкәт Галиев

~~~~~

ӘЗ-МӘЗ МӘЗӘК

ЯКИ

КОТБЕТДИННЕҢ КЫРЫК ТАРТМАСЫ

«ҮЗЕМ ДӘ...»

Котбетдинне озату мәжлесенә җыйелганнар. Озатучыларның берсе тәмам кәефләнеп җиткән:

— Монда ғына сабуллашыйм, вокзалга төшөп йөри алмамдыр, — ди. Кәефле Котбетдин үзе дә кулын ғына селти:

— Йөрмә! Мөгаен, мин үзем дә китәм әле...

ОЗАТА ТОРГАЧ

Хужа кеше кунакларына кызык итеп беркыйсса сөйли:

— Китәбез, китәбез дип, тәмам аптыраткач, төн уртасында кунакларны озатырга чыктык. Автобус килеп туктады. Соңгы автобус! Без өлгерик дип ашыгабыз, кунаклар әкрән генә атлый. Хатын белән икәү борылып карыйбыз да, әйдәп, кул изи-изи йөгәрәбез. Кузгалды! Китәбит автобус! Сикереп менеп утырдык! Өлгердек! Ә кунаклар? Ашыгып озата торгач, үзөбез киткәнбез, кунаклар кул болгап тора...

— Бу юлы алай ашыкмагыз әле, сездән башка күңелсез булыр! — ди кунак Котбетдин.

Ахыры. Башы журналыбызның сизгезгә санында.

КУНАК АШЫ — КАРА-КАРШЫ...

Норильскидан кайткан танышлары Котбетдиннәрдә кунак булып, үзләре яшәгән яклар турында сөйләгәннәр:

— Бездә төннәр алты айга сузыла...

— Алай икән, — дигән Котбетдин. — Чакыруыгызны кабул итеп, без дә берәр кич кунып кайтырбыз әле!

КАЙЧЫ

Кунак кайчы сорагач, Котбетдин:

— Дус кешедә тырнак кисмиләр! — ди.

— Ай буге торсаң, нишләргә?!

— Ай буге торгач, дус буламыни инде ул!...

КУЛЬТУРА ҖИТМИ

Төнлә ресторанга чакыргач, бик шатланып бара кунак абзый. Шулпасын да эчә, башкасын да, һаман туктамый... Ул тукталмагач, хужа мул итеп тагын заказ бирә. Кунак, ашый-ашый тәмам авырайгач, ачуланып сөйләшә:

— Юк та инде культура безнең халыкта: төнгә унбердә дык иткәнче ашатармы?

— Әйе, житми инде культура дигәнең, житми! — ди Котбетдин.

БАТЫРАЙГАН

Соң ғына, ялғыз ғына өенә китеп баручы Котбетдинне озата чыгалар. Хужа кайгыртып:

— Озатып куйыйк мәллә? — ди.

— Кирәкмәс. Нигә?

— Усал-унтагай очраса?

— Курыкмағыз, мин аларга тимәм!

Хужа канәгать — Котбетдин курыкмасык хәлгә килгән ич!

ЧАКЫРУ

Котбетдин кунаклар озата. Күршесе киң күңеллеләнеп:

— Тагын килегез, озак тормағыз! — дип кала.

Озакламый күршегә дә ике-өч гаилә килеп төшә. Котбетдин сөенчә ала:

— Кунак ашы — кара-каршы, дидем, яхшылыгыңны оңытмыйча, мин чакырдым аларны, бик сагыналар, дидем.

АШЫГУ

Кунаклар китәсе кен. Котбетдин өтәләнеп йөри: әйберләре жыелмаган, тутырылмаган, ә болар сузылып гәжит укып ята!

— Соңга каласыз бит инде! — ди Хөбениса да түземсезләнеп.

Вокзалда билетка озын чират күргәч тә кунаклар:

— Булма-ас — диләр, өметсезләнеп читкә борылалар. Котбетдин касса янына өөлешкән кешеләрне этеп-төртеп ерып керә... Бер заман авызы колагына житкән, билет эләктереп чыгып та килә!

Төмам поезд кузгала башлагач кына тынычланып:

— Бигрәк ашыктыгыз! Тагын бер-икене кунар идегез! — ди.

ЯЛ

Көн буге бергә булганнан, йөргәннән, соң, кунакларның барысы да рәхмәт әйтә:

— Рәхәтләнеп ял иттек ичмасам!

Котбетдин эчтән генә кунакларын саный да:

«Ун кешелек ардым»... — дип кала.

Техника заманында да юллардан жәяүле буран йөгерә!

Котбетдиннең автобус көткәндәге күзәтүләрнен.

КОРЫ КАЛДЫ

Коеп яуган яңгыр астында Котбетдин машина көтә. Килде машина, әмма туктамады. Яңгыр астында юешләнеп торган Котбетдин янына тагын бер юлчы килде:

— Юешләнеп торабызмы?

— Юк, коры калдык... машинадан!

КЫБАТСЫНА

Котбетдин машинага утырып кайта. Килеп житкәч:

— Күпме бирим? — ди.

— Биш сум.

— Биш сумга мин аны жәяү дә кайтам, ник элегрәк әйтмәдең! — ди Котбетдин.

ӘДӘП

ГАИ посты каршыннан машиналар бик әдәплә генә, әкрен генә үтәләр. Котбетдин елмая:

— Мин, соңга калып кайткач, Хөбениса караваты яныннан аяк очларына басып үткән сыман болар.

ШОФЕР НИ АТЛЫ!

Исеме — Мөхәммәт аның. Руслар Миша диләр. Юлда, очрап, бик утырып кайтасы килгән бер әби:

— Миңлемөхәммәтмишә балам, әле дә син туры килдең! — ди.

Шәһәргә күчеп килгән Хөббенисаны трамвайда авылдаш ахирәте очрата:

— Шушылай рәхәтләнеп трамвайда гына йөрисең инде, ә? — ди ул, кызыгуын яшермичә.

— Котбетдин әле, авылны сагынып, бик яратып жәяү дә йөри!

— Шәһәр кешесе шәһәр кешесе инде, — ди ахирәте, болар тормышыннан көнләшеп. — Без шул жәяү йөрүнең дә кадерен белмибез...

ОШАМЫЙ

Хөббениса кайтып керә дә сукрана:

— Трамвайга кердең исә, сикереп торалар да урын бирәләр! Картая башлагансың, диоләре юньсезләрнең! И-и, хәзерге яшьләр!

— Барысы да андый түгел, яшьләрне юкка чыгарып ташлама әле, — ди Котбетдин. — Миңа, мәсәлән, беркайчан да урын биргәннәре юк!

КАЗА

Мотоциклга атланып чапкан Гыйльметдин автобуска бәрелгән...

— Малаенның хәле ничек? — дип кайгыртып сораганныр Котбетдиннән.

— Автобус баясен түләтмәгәйләре — безнең ташбаш башы белән автобусны яньчеп бетергән! — дигән абзый.

КИРЕСЕНЧӘ

Кунак йортында зур бүлмә. Төн уртасы узган. Ике кеше тәмәке тартып, кызмача баштан гөпләшеп утыралар. Менә Котбетдин торып утыра.

— Шаулашып уяттык мәллә? — дип сорыйлар аңардан.

— Юк, киресенчә, бөтенләй йоклатмадыгыз!

ТӘКЪДИМ

Бер хатын самолетта очуны авыр кичерә. Машинадагы гадәт белән, иркәләнерәк тә, йөрәген тотып ыңгыраша:

— Туктатыгыз! Хәлем начар!

— Туктатсаң, барыбызның да хәле мөшкәлләнер, әллә үзең генә чыгып керәсеңме? Без бик ашыгабыз шул, — ди Котбетдин.

Берәү троллейбуста сөйләнеп китә:

— Менә, әйтегез әле, кеше кыйммәтрәкме, чемоданмы?

Берәү дә эндәшмәгәч, үзе үк җавап бирә:

— Чемодан, әлбәттә! Әнә, кешегә билет 5 тиен, а чемоданга — 10!

Шулай бара торгач, контролер керде. Тегенең билеты юк, имеш, штраф түләтеләр.

— Бер сум тора икән бу агай! — дип, тел шартлата Котбетдин. — Ә бит беренче карауда нич уйламассың!

БОРЧЫЛА

Сәфәр чыккан Котбетдин ике-өч көн буге, бик сагынган сыман:

— Хатынга шалтыратасы иде, хатынга! — дип борчылып йөрде. Ниһаять, төн уртасында сөйләшәргә жай чыкты:

— Нихәл анда, килгәннән бирле эчем पोшып тора, мәчене дачада онытып калдырмадыгызмы?

ЮЛЛАР

Кулларын артка куеп, басу юлыннан Котбетдин атлый. Бер егетне туктатып, юл сорый.

— Әнә, — ди егет, — күрәсеңме каберлекне? Шуннан уңда...

— Син миңа бүтәнчәрәк өйрәт инде, улым...

— Нөмм... Әнә, ике кыз велосипедта бара! Шуннан уңга борылырсың.

— һай, рәхмәтләр төшкере, менә бу юлы әйбәт итеп өйрәттең!

ЕРАК СӘФӘР

Котбетдин белән Хөббениса ерак юлга сәфәр чыгалар. Купеда икәүдән-икәү генә туры киләләр. Аулак, юл озын, вакыт күп! Дәшми-тынмый гына, кызыксыз гына барганнан соң Котбетдин көрсенеп куя:

— Әй, син кыз чакта шулай бергә туры килгән булсаң, рәхәтләнеп бер сөйләшкән булыр идең, иемә?

ЖҪЫЛЫНУ АППАРАТЫ

Авылда машина көтеп торганда салкын үтө башлагач, Котбетдин:

— Әйдө, жылыну аппараты күрсөтөм,— дид, Сәйфетдинне берәүләрнең капка төбенә алып килгән. — Ике элементтан тора ул — мәнә түмәр, әнә балтасы!

ӘЙБӘТ УРЫН

Шофер сөйли:

— Юлда өч кәрчык очрады. Икесен кабинага утырттым, өченчесен кузовка менгерештем. Карап торды да бусы:

«Ник мине дә кабинага кертмисең?» — ди.

«Урын юк бит!»

«Ә син чыгып тор! Япъ-яшь башың белән!»

Рулъ артынан торып, жүргә төштем. Әби берәз утырды да төшенде:

«Ә-ә, юк, булмый икән...» — диде.

АУЛАК

Төрле сораулар биреп аптыратып бетерәләр:

— Синең өчен иң аулак жүр кайда? — дид сораганныр Котбетдиннән.

— Трамвайда, — дигән абзый.

— Әйтерсең инде!

— Әйе, анда бер таныш та юк, сөйләшмичә, рәхәтләнеп тәрәзәгә карап барыргә була.

ҮЗАРА БӘЙЛӘНЕШ

— Производствода үзара бәйләнеш турында бер мисал китер, Котбетдин абзый! — ди дәресләрне алып баручы пропагандист.

— Була ул. Мәсәлән, трампарк белән теймә фабрикасы...

— Мин монда беринди бәйләнеш күрмим!

— Трампарк начар эшләмәсә, фабриканың продукциясе складларда ятар иде...

СЮРПРИЗ

Кырымнан кайтыр алдыннан, көтелмәгәнрәк, гажәбрәк күчтәнәч эзләп йөриләр: — Әнә теге, ялтыравыклы көгәзгә төргәнне бирегез әле! — ди Сәйфетдин. Карасалар — кипкән бәрәңге...

— Ал, ал, — ди Котбетдин, ни әйтсәң дә, чит ил әйбере!

— Ничек чит илнеке булсын — мә, укы!

— Америкадан килгән ич бәрәңге... Ике йөз ел элек!

Тормыш тукталмасын өчен без йөгерәбез

Котбетдиннең ашыгып үтөп барышлыгый әйтеп олгермәгән сүзе.

БЕР ТӨЧКЕРҮ БЕЛӘН

— Исәнлеккә-саулыкка! — ди Котбетдин, дуствы төчкөргәч.

— ... байлык белән муллыкка! — дид тө өстә инде!

— Бер төчкөрү белән барына да ирешмәк буласың, Сәйфетдин! Берәз үзең дә тырыш әле!

ТОРМЫШ СӘНГАТЕ

— һәркем үз тормышының сценарийн үзе яза. Режиссеры да үзе, артисты да...

— Төрлечә була, Сәйфетдин дус. — Кайберәүләрнең сценарие — әти-әнисенекә, режиссеры — хатыны, үзе артист кына да була.

АРИФМЕТИКА

Хәзерге картлар белемле — әнә ничек кенә сөйләшәләр:

— Урын алмаштырудан сумма үзгәрми, — ди берсе.

— Кистереп әйтмә әле, — ди икенчесе. — Мәнә мин элекке эшемдә йөз илләне алә идем, бүтән урынга күчәрделәр. Йөз сумга калды... Үзгәрмәс!

Сәйфетдин үзе юкта дачадан мөндөрләр-
рен алып чыкканнар. Каравылчыга бәйлә-
нә бу:

— Юньләп саклайсың! Аракы чөме-
рәсең дә йокы симертәсең! Төнлә үткә-
неңне дә күргән юк!

Каравылчы шул кичне үк мылтык асып
чыга. Болар турысына җиткәч — гөрс! Төн-
ге тынлыкка туп аткандай, сискәнеп уя-
налар... Күзне йомдым дигәндә генә, та-
гын — гөрс!

Хәзер инде каравылчы гына түгел, Сәй-
фетдин дә йокламый.

Җиткерүче булган, ахрысы, бер кибет-
кә халык контроле килеп, тикшеренә
башлый:

— Итәк астыннан сатып ятасыз икән!

— Бик дөрес!

— Үзегез үк раслап торасызмы?

— Мин дә раслый алам! — ди Котбет-
дин. — Күз алдында күпме ятты — товарга
әйләнеп караучы булмады. Танышлык бе-
лән дигәч, теттереп алалар! Өйрәнгән ха-
лык! Сөзгә дә төрөп бирикме — таныш-
лык белән?

Мәңгелек двигатель юк диләр... Бар, ул — мәхәббәт!

*Бу эшнең инженеры Котбетдиннең
мәхәббәт двигателен көйләгәч яса-
ган ачышы.*

КОНФЕТ КЕБЕК

Беренче күргәннән соң Котбетдинга
Хөббениса турында:

— Конфет кебек кыз! Бер кашык су
белән йотарлык! — дип мактыйлар икән.

— Конфет кебек дисезме? Тешкә тимәс
микән? — дигән Котбетдин.

СИРӘК ҖИМЕШ

Егет белән кыз, иркәләнешеп, бер-бер-
сенә банан ашаталар.

— Банан күргән саен искә төшерер-
мен! — ди Котбетдин.

Хөббениса курка кала:

— Ой! Алай ук онытып җибәрмә инде!

— Алайса, бәрәңге күргән саен! — дип
тынычландыра Котбетдин.

МИЛӘУШӘСӘ...

— «Маргариткам минем!» — дип эндәш-
кәч, яшь кыз Хөббенисаның күңелләре
йомшап киткән. Котбетдин шаярта икән:

— Татарчасы «ишәк миләүшәсә» дигән
чәчәк була бит.

— Синең миләүшә булырга мин каршы
түгел! — дип җавап биргән кыз елмаеп.

ТЕЛСЕЗ МӘХӘББӘТ

Егет белән кызның ишарәләп кенә, ел-
маеп сөйләшүләрен күргән Хөббениса:

— Болар ярату турында ничек аңлаша
икән? — ди.

— Мәхәббәткә сүз кирәкми аңа. Ул ки-
ми башлаганда гына сүз арта, — ди
Котбетдин.

ЯРАТМЫЙ...

Хөббениса хезмәттәшләре турында сөй-
ләгәч, Котбетдин:

— Сине яратмаган кешеләрне мин дә
яратмыйм! — дигән.

— Ә яратканнарын? — дип наянланган
кыз.

— У-у, яратканнарын бөтенләй ярат-
мыйм!

ӘЙТЕЛМӘГӘН СҮЗ

— Гомер узды, «яратам» дип авыз ту-
тырып әйткәнең дә юк! — дип турсайган
Хөббениса.

— Нишлим соң? — дигән Котбетдин. — Башта иртәрәк иде, әллә үземә буласын, әллә юк...

— Ә хәзер?

— Хәзер — соңрак, инде тәмам үзем-неке!

БЕЛЕРГӘ КИРӘК

Хөббенисаны култыклаган Котбетдин сукранып бара:

— Хәзерге яшьләрнең кайсы егет, кайсы кыз икәнән дә аерып булмый!

— Сиңа барыбер түгелмени?

— Түгел шул, кайсына: «Исәнме, улым!», кайсына: «Нихәл, чибәркәй!» дияр өчен кирәк ул.

ХӘЙЛӘКӘР СОРАУ

Хәйләкәр сорау биреп, кызык итмәкче булганнар Котбетдинне:

— Үткәннең кызы кирәкме сиңа, киләчәкнең әбиеме? Әйт әле тиз генә!

— Әлбәттә, киләчәкнең әбие! Үткәннең бер кызы өйдә утыра...

Хатын-кыз урамга чыгып бер әйләнү өчен өч көн бизәнә

Котбетдин белән Сәйфетдиннең ач-тән тынган сүзләре.

ХАРАП ИТКӘН

Машина таптап киткән ханым сикереп тора да шоферның якасына барып ябыша:

— Харап иттең күлмәгемнең плиссегофресын, ничек кеше күзенә күреним хәзер!

ӨЛГЕРМӘГӘН

Урам буйлап ярым-ялангач киенгән кыз узып бара. Борылып карый да, аптырап тора Сәйфетдин:

— Киенеп бетмәгән динимме?..

— Чишенеп бетмәгән дигән... — ди Котбетдин.

ҮЛЧӘУ

Кибеттән-кибеткә йөрөп эзләп тә Хөббенисага яраклы пальто таба алмагач, Котбетдин булып Котбетдин түзми:

— Синең үлчәүле киём табуга караганда, кечкенә үлчәүле хатын табуы аңсатрак! — дип ычкындыра.

МӘМИ ҺӘМ МИНИ

— Хәзерге балалар белеп туа! — ди Хөббениса, оныгының кыланышларына исе китеп.

— Шулай, шулай, — ди Котбетдин. «Мәми» дип телләре ачылуга «мини» дия башлыйлар!

ТУН АЛУ

Кибеттән-кибеткә йөрөп, тун сайлыйлар. Хөббениса киеп карый:

— Ничегрәк?

— «Кешеләрнең туны кыйммәткә төшә, үз тирең булуга житми инде», дип әйтә ди аю...

— Бар, күп сөйләнмә, түләп кил!

Түләп килде дә, өстәде Котбетдин:

— Тун алу — туналу!

Хатыны бала тартып бара, ире тәмәке тартып бара.

Котбетдин турында кеше сүзе.

ХОББИ

«Минем Хоббием» дигәнне ишеткән дә, үпкәләгән Хөббениса:

— Егерме биш ел яшәгәч, хоббиең булып кына калдым мыни?!

Булдыра алганча юата Котбетдин:

— Хобби белән Хөббине бутама син. Шуны да аермасаң — берсен ташлап була аның, икенчесен — юк!

«МӘҢГЕДӘН СОҢ...»

Күңеле нечкәрәп киткән минутларда Котбетдин карчыгына назлау сүзләре әйтмәкче була:

— Мәңге ташламам! Мәңгедән соң да бер-ике көн торырбыз!

— Ә ул ике көннән соң кем янына китмәкче буласың? — дип бәйләнә Хөббениса тагын.

ҮКЕНЕЧЛЕ МӘХӘББӘТ

Ял концерты тыңлаганда, Котбетдин хискә биреләп киткән, үкенечле мәхәббәт турындагы җырлар бигрәк тә күңелен кузгаткан:

— Нинди матур җыр... Синең белән ка-выша алмасак, безнең мәхәббәттән дә матур җыр туасы икән... Иемә, Хөббениса?

ТЕЛЕФОННАН ГЫНА

Котбетдингә әйттеләр:

— Әле генә сине хатының сорап шалтыратты. Бигрәк матур икән тавышы!

— Һай, аның белән гомер буге телефоннан гына сөйләшеп торсам иде канә! — диде Котбетдин.

КАКТУСЛАР

Бер буйдак дустиның өй тулы кактусларын күрәп, Котбетдин мондый киңәш биргән:

— Шулар урынына бер хатын гына алып кайтып утыртсаң, чәнечкеләре болардан ким булмас иде!

МӨЛАЕМ ТАВЫШЛЫ

Карты бер хатын турында сөйли башлагач, Хөббениса:

— Аның белән ник кызыксынасың тагын? — дигән.

— Бигрәк мөлаем тавышлы... Ире белән ничек сөйләшкәнән күз алдына китерә алмыйм...

«ИКЕ ХАТЫН КИРӘК...»

— Бер хатын гына җитми шул, — дигән Котбетдин, хатыны белән култыклашып барганда...

— Картаеп беткәч, сөйлән инде!

— Тагын да картайгачрак кирәкмәгәе дим — ике яктан култыкларга — аумас өчен...

ДӨРЕС ИКӘН...

— «Кәгазь белән өстәл сөртсәң, тавыш чыга», — диләр иде, дөрес икән...

— Син дә юк-барга ышана башладыңмы әллә, Котбетдин?

— Юк түгел, барны әйтәм — язылышу турындагы загс кәгазе белән өстәл сөрткән идем, Хөббениса тавыш куптарды!

КУРЫКМЫЙ

Хөббениса, дачада идән себеркесе тузган дип, урманга кереп чыкмакчы.

— Хатыныңны ялгыз җибәрәсең... Авызын томаларлар да алып китәрләр! — ди күршеләре.

— Булмас! — ди Котбетдин. — Алып китүен бәлкәм китәрләр дә, әмма авызын томалый алмаслар...

БАЛДАК ҺӘМ КЫРШАУ

Егет нечкә билле сөйгәнә белән мактана:

— Сөгәт каешы алып биргән идем, биләнә буып куйган.

— Бигрәк юан икән, — ди икенчесе. — Минеке биләнә балдак киеп йөри!

Юан мичкәгә кыршау көйләп тирләгән Котбетдин рәхәтләнеп тыңлый да уйлый: «Мактанышып калыгыз, мичкә көйләр чагыгыз да житәр әле!»

Ата-ананың эгоизмы да — үзен онытып, баласын кайгыртуда...

Котбетдиннең Хөббенисага, Хөббенисаның Котбетдингә аударган сүзләре.

БОЗАЛАР...

Кунак малайның күңелен табарга теләп, ни сораса шуны кулына тоттыралар. Хәт-тә өстәлдәге кыңгыраулы сөгәт тә Гыйльметдин кулына күчә. Хужа эчтән генә борчыла борчылуын:

«Бозалар инде сөгәтәне!»

Котбетдин дә борчыла:

«Иркәләп бозалар инде малайны!»

ЗУР КЕШЕ

Кунак килер алдыннан Хөббениса Гыйльметдинне кисәтеп куя:

— Безгә зур кеше килә, юкны-барны такылдама!

Гыйльметдин тынып кала. Кыска буйлы кунакны күргәч, әйтеп жибәргәнән дә сизми:

— Зур кеше, дидегез, баләкәй ич!

ҮЗГӘРЕШ

Шактыйдан күрешмәгән танышы очрый да сораша:

— Ничә балагыз бар?

— Дүртәү, — ди Котбетдин.

— Үзгәреш юкмыни?

— Бар. Хәзер сан артыннан кумыйбыз, сыйфат ягын карыйбыз — дүртесе дә укып йөри!

КАЙГЫРТУ

Малаен ияртеп күрше хатыны кәргән. Шук бала төрәзә төбәндәгә үтүккә үрелә. Әнисе борчылып:

— Башыңа төшә күрмәсен! — ди.

— Әйе, әйе, үтүк табуы кыен хәзер! — дип, Хөббениса үтүкне эчкәрәк этәреп куя...

БУРЫЧ

Котбетдиннең олы малае өйләнә. Бурычка батып булса да, гөрләтеп туй итәләр. Иркән сулап куя агай:

— Шөкер, өстән зур бурыч төште. Бурыч түлиселәр генә калды...

ПЕНСИЯ

Балалар тәрбияләү, кирәк-яраклар турында сөйләшкәннән соң:

— Бала үстерү мәшәкәтле дә, аның каравы, соңыннан жиңел! — ди Сәйфетдин.

— Аннары онык үстерәсе... Оныгыңны пенсиягә озатмый торып, бала караудан туктау юк инде ул! — ди Котбетдин.

ЙӨГЕРӘ ГЕНӘ...

Котбетдиннең бу хакта сөйләшәргә яратканын белеп:

— Оныгыгыз ничек, үсәме? — дип сорыйлар.

— Йөгерә генә! Жир шарыннан ике

адым алға китте инде! — ди, шатлыгын яшерә алмыйча,

КИҢӘШ

Гыйльметдин гажәпләненп, колачын жәеп күрсәтә-күрсәтә сөйләп тора:

— Ул абый менә мо-оның буе итеп сүгенде!

Котбетдин чәнти бармагын күрсәтә:

— Ә син андыйларны менә моның хәт-ле дә тыңлама!

КЫЕК АТЫП

Грипп таралган чорда кибетчеләр авыз-ларын марля белән томалап эшлиләр. Нәни Гыйльметдин, моны күреп:

— Апаларның авызларын ызгышкан өчен бәйләп куйганнармы? — дип сорый.

Ак чәчеңне гомереңнең ак флагы итеп күтәрмә!

Котбетдингә бик кыйммәткә төшкән фикер.

ЯШЬ

Туксан яшьлек юбилярны котлыйлар, берсеннән-берсе арттырып мактыйлар:

— Яшь әле син, житмешне дә бирмәсең! — диләр.

Котбетдиннең тыңлаган саен күңеле күтәрелә:

— Безнең дә яшь булып күренәселәр алда икән әле! — ди.

СРОКСЫЗ ПАСПОРТ

Яңа паспорт алгач, Сәйфетдин моңсулана:

— Бүтән алыштырасы да юк... Соңгы паспорт...

Котбетдин сөнә генә:

— Сроksыз паспорт бирделәр — теләгән хәтле яшәргә була!

БУШЛАЙ...

Сәйфетдин, кибеттән кайткач, ачуыннан нишләргә белми:

— Сатучы кызга хәтерем калды — мин акча сузып торам, әйләненп тә карамый, бер егет кәмәше белән бушлай ләчтит сата!

Котбетдин дуcтына кызганып караган:

— Синең акчалар алмашты шул инде...

КИҢӘЙДЕКМЕ!

Яңа йортта булган да, өнәп бетермәгән Сәйфетдин:

— Хәзер коридорларны таррак калдыра башладылар, элек ике кеше очрашканда ансат үтеп китеп була иде!

— Тар күңелләләнмә — үзебез киңәйдек бугай! — дигән Котбетдин.

ТИГЕЗЛИ

— Син миңа караганда тизрәк картаясың, карт, чәчең агара бит...

— Сана әле, Хөббениса, ничәүләп икән?

— Күзем күрми шул...

ЯШЬ ЧАКТАГЫ КЕБЕК

— Бер дә үзгәрмәгәнсең әле, һаман шул яшь чагыңдагы кебек! — диләр Котбетдингә. Абзый көзгегә карый да офтана:

— Яшь чакта да шундый карт булдым микәнни? Ничек Хөббениса миңа карагандиген?!

ХӘЙЛӘ

Гомер буе шома ияк белән йөргән картлач сакал жиһәрергә булган. Кордашлары гажәпсенеп сорыйлар, дәшми. Котбетдин ачыклай:

— Сакал үстөрөп, хәзерге малайлар кебек яшь булып йөрмәкче ул!

Өлкәнрәк хатын әйтә:

— Яшьне аны, җаным, кырык тулганчы утыз дип йөрисең, илле тулганчы — кырык дип...

— Анысы шулай, санны яшереп тә була, сынны нишләтерсең? — дип, мыек астыннан елмая Котбетдин.

ҮЗГӘРГӘН ЗӘВЫК

Капка төбөндәге эскәмиядә ике карт сабыр ғына гәпләшә:

— Кычкыртып музыка уйнатулары борчымый башлады...

— Шулай. Мин дә зарланмыйм хәзер.

Берни ишетелми. Оныклар шат! — ди Котбетдин.

ШӘҺӘРЧӘ

Авилда бодайны агарттырып кына ашыйлар — табындагы ризык Һәммәсә дә ак оннан. Арыш икмәге тансык! Хөббениса күчтәнәчкә арыш икмәге алып кайткан.

— Менә яши Хөббениса, — дип кызыгып сөйли ахирәтләре, — арыш икмәге генә ашап тора!

КЫСКА СҮЗ

Картаеп беткәч, яшь кенә хатын алган танышыннан сорый Котбетдин:

— Ничек, агай, яңа никах?

— Никак...

Күңел аракы салган саен бушый бара

Котбетдиннең ачы тәҗрибәсеннән.

ҮЛЧӘҮДӘ...

Мунчада бер кызмача абзый үлчәүгә менеп баскан:

— Күпме булдым икән? Дөрес күрсәтәме бу?

Котбетдин карый да әйтә:

— Дөп-дөрес күрсәтә: 83 кило да ярты литр.

ЭЧӘ

Урамнан алпан-тиллән килгәннен күрәп: — Ул кеше аракы эчмәскә сүз биргән иде, — ди Сәйфетдин.

— Сүз бирү генә түгел — антлар эчкән иде!

— Соң?

— Антлар эчүче эчкечегә әйләнде! — дигән Котбетдин.

ҖИТЕП КИЛӘ

Зират юлында бер исерек ята. Дүрт аякланып калкына да, тырышып-тырмашып кузгалмак була.

— Озакламый барып җитәр бу, болай булса! — ди Котбетдин, читләтебрәк атлап.

АЯК ЧАЛУ

Урамнан кызмача кеше кайтып килә — атлаулары чалош-чолыш.

— Кара инде бу адәм көлкесен, — ди бер хатын. — Үз аякларында үзе бутала бит!

— Үзене-үзе аяк чала ул, — ди Котбетдин.

Йом күзеңне, ачкүз!

Котбетдиннең күзгә карап әйтәсе килгән сүзе.

САРАНЛЫК

— Болгариянең Габрово шәһәрендә саранлыклары белән аты чыккан кешеләр яши, диләр.

— Ерак барып йөрисе түгел, үзездә дә андыйлар бар — берәү, мәсәлән, хушбуйны борын очына гына сөртә!

— Яшен яшынәгәндә утны сүндереп торучыны беләм әле мин!

— Күлмәк терсәкләре тузмасын дип, кисеп алып куйган...

Котбетдин белән Сәйфетдин шушы сөйләшүдән мондый нәтижә ясаганнар:

— Ә менә безне саранлыкта беркем гаепли алмас — бигрәк тә сүзгә саран дип!

БУРЫЧ

— Мин үзем, кешегә бурычым булса, йоклый алмыйм, — ди берәү мактанып. Котбетдин ишетеп торган икән:

— Алты ай буе йокысыз интеккәнсең икән... Инде башкача интекмә, түлә миңа бурычыңны.

«Бүре баласын бүреккә салсаң да урларга карый...»

Котбетдиннең мәкальдән чәлдереп әйткән сүзе.

«МИЛӘУШӘ НУРЛАР»

Бер колхозда сөтнең куелыгы югары икән. Галимнәр тикшеренә, нәрсәдә хикмәт: нәселдәме? Төбәкнең үзенчәлегендәме? Үлән составындамы? Миләүшә нурларның күбрәк төшүендәме?

Серне Котбетдин абзый ача:

— Анда сөткә су кушмыйлар...

ЧАГЫШТЫРУ

Сәйфетдин сәфәрдә йөрәп кайткан:

— Авылда сөт эчәсең — каймак кебек! Шәһәргә кайткач, каймак ашыйсың — сөт кебек...

— Гел тәнкийтләргә генә торма әле, Сәйфетдин! — ди Котбетдин. — Ә син шәһәргә кайт та, каймак кебек дигән... майны!

ФИЗЗАРЯДКА

Урман сакчысы агач кисүчене тоты, акт төзи.

— Физзарядка өчен акча түләтәләрме инде?! — ди теге.

— Нинди зарядка тагын?

— Утын кисүне минем эти физзарядка гына ди...

— Әтиңә әйт — жәяү йөрү дә бик файдалы дигән — тәпиләп кенә лесхозга барып, шушы штрафны түләп кайтсын! — ди Котбетдин.

ЮМАРТ

Урман сакчысы зарлана:

— Бер кубометр агачтан туксан литр спирт чыга. Шуның ярты литрын алып, калганын төятәп жиборәм икән — начармы?

— Имәнне эчеп, юкә белән баш төзәтәбез, дисең, алайса, — дигән Котбетдин. — Бер заман көкрә каенга терәтәп калдырмассыңмы?

Аның характерлы ягы — характерсызлык

*Котбетдиннең эйтимме-юкмы дип
икеләнеп торган сүзе...*

ДИАГНОЗ

Котбетдин врачка бара: вестибуляр аппаратка зыян килде, ахрысы, ди, дөнья бер якка авышкан кебек, ди. Төрле врачлар карый, төрле анализлар алып бетерәләр... Утырып, ятып торса — әйбәт, йери башлады исә, тагын шул ук хәл — дөнья бер якка авыш...

Аптырап кайтып барганда, бер карау белән әйтә итекче:

— Сул ботинкаңның үкчәсе төшкән ич, кил кагып жибәрик!

ТӨЕННӘР

— Кемдер берәү: «онытмас өчен яулык читеңне төйнәп куй, Котбетдин абзый», дип өйрәткән иде. Беркөнне, йери торгач, яулыгымның дүрт читең дә төенләп чыкканмын. Кайткач күрдем, чишкәләп тә карадым, ник төенләгәнәмне генә хәтерли алмадым...

НАВАЛАР НИЧЕК...

Өйгә кайтып кергән картыннан сорый Хөббениса:

— Навалар ничек анда? Кибеткә чыгыйм дигән идем.

— Белмим, — ди үз уйларына чумган Котбетдин, аптырабрак.

— Берәрсеннән сорыйсың калган!

— Кемнән сорыйсың — барысы да зонтик астында! — дигән Котбетдин, яңгыр тамып торган плащын элөп...

ГАЗЕТА ЯРДӘМ ИТТЕ

Берәү, йортымны су баса дип, зарланып газетага яза. Озакламый хаты басылып та чыга. Авторны, газетадагы адресы белән, ташлаган хатыны барып таба. Алименттан качып йөргән икән.

— Судан чыгам дип, утка барып керде бу кеше, — ди Котбетдин.

Шәхеснең бизмәне — кылган гамәле

*

Котбетдиннең бер колагыннан кереп, икенчесеннән... чыкмый калган сүз,

ХОЛЫК

Бер танышы төш күргән дә Котбетдингә сөйли:

— Төшемә бөтенләй үз холкың-гадәтең белән кердең инде, һаман шулай шырпылы...

— Кай кешенең өнендә дә үз холкы булмый әле! — дигән Котбетдин.

ЧИТЕНЛЕК

Үпкәләп йөргән берәү, татулангач:

— Кешенең бер гаебен дә гафу итмисең инде син, Котбетдин! — дигән.

ҮЗ ӨСТЕНДӘ ЭШЛӘУ

— Үз өстендә ничек эшлисез? — дип сорагач, Котбетдин:

— Күпме мөмкин?! — дигән. — Гомер буе тырышып, болай да чи материалдан нинди кеше иттем үземне! Минем кулга эләккәндә кем идем мин?! Шуннан ары ахшырту мөмкин түгел, бозып куюым бар...

ИРЕК

Котбетдин белән Сәйфетдин ял йортына килгәннәр.

— Иреккә чыктык ичмасам! — дип шатлана Сәйфетдин.

Котбетдин эчке тәртип кагыйдәләрен укый:

— Ашыкма әле, ирекнең шартлары шундый күп — борылырга да урын юк монда!

Көннең кадагына да гасырларда калырлык итеп сугып була

Котбетдиннең чүкечне ялгыш бармагына эләктергәч айткан сүзе.

КАЙЧАН ЭШЛИ!

Котбетдин бер язучы янына сөйләшеп утырырга дип кERGән. Тегесе шыпырт кына кәгазьләрен читкә шудырып куя, эштән бүленеп кәефе кырылганны сиздермәскә тырыша.

Ә Котбетдин утыра-утыра да як-ягына карана:

— Бу язучылар кайчан гына эшли соң? Ничә керсәм дә тик утырасың? — ди.

ДӨРЭС УЙЛАУ

— Бу әсәрне укый башлагач та, яңалык юк дип уйлыйсың...

— Ә укып чыккач?

— Укып чыккачмы? Укып чыккач, үзеңнең дөрес уйлавың турында уйлыйсың...

МАВЫГУ ФАЙДАСЫ

— Бу абзый бөтен дөньясын онытып, балык белән мавыккан әле! — ди Сәйфетдин, яр буендагы бер язучыга күрсәтеп.

— Тс-с, шулама! — ди Котбетдин. — Аның балык тотуыннан, ягъни язмый торуыннан әдәбиятка файда гына бит.

ЧИКСЕЗ МӨМКИНЛЕКЛӘР

— Фәлән шагыйрь турында ни әйтер идең? — дип сораганныр Котбетдиннән.

— Укыган саен шаккатам — чиксез икән мөмкинлекләре...

Бераз гына тынып тора да давам итә:

— ... инде шуннан да начаррак язып

ЯҢА МӘЗӘК

Берәү яңа мәзәк язып, Котбетдингә килгән, хәзер үк укып чыгуын тели. Укып чыга да Котбетдин, кабат-кабат әйләндереп карый...

— Я, ничек?

— Әйбәт — каян аласың шундый кәгазьне, ә?

КҮТӘРӘ ТОРГАЧ

Сыйфаттан бигрәк, сан артыннан куучы бер язучы турында тәнкыйтьче тагын зур гына бер мәкалә язган.

— Күтәрә, бик күтәрә бу моны! — диләр каләмдәшләре.

— Аны күтәрә торгач, үзе төшөп бетте инде! — дигән Котбетдин.

ТЕЛ ТИДЕРЕРЛЕК

Яңа әсәрен укыгач, авторга үз фикереңне әйтү, турысын әйтү бер дә ансат эш түгел... Котбетдин дә тотлыгыбрак:

— Теле юк бит... — ди.

— Тел нәрсәгә — тәржемә иттерәм мин аны!

— Алайса, берочтан, фикерен дә тәржемә иттер инде.

ТАНЫШЛЫК БЕЛӘН

Үзенә игътибар житенкерәми дип уйлаган бер язучы зарлана:

— Ул Шекспир, Толстойларның юбилейлары була да тора, әсәрләре чыга да

тора! Минем күз алдымда ғына да ничә тапкыр йөз еллыкларын үткәрделәр!

— Танышлык белән инде, танышлык белән! — дигән Котбетдин. — Аларның танышлары дөнья тулы бит!

ЮЛЛАР, ЮЛЛАР...

Сәйфетдин килеп кERGӘндә Котбетдин эчен тотып, ыңгырашып утыра...

— Ни булды?

— Берәүнең шигырьләрен укыган идем, сикәлтәле юлларыннан дыңгырдап бара торгач эчмә кату чыкты!

ФАҖИГА

Сәйфетдин, укыган әсәре турында сүз башлап:

— Сиңа да кызганыч тоелгандыр, иң ахырдан герое үлә... — ди.

Котбетдин тагын да авыр сулап:

— Яңа кулъязмасын укыдым, бусы тагын да кызганычрак — бусында автор үзе үлә... — дигән.

ЯХШЫ КИТАП

Яңа ғына басылып чыккан бер китап турында сүз чыккач, Котбетдин дә кушыла:

— Тозы да нәкъ чамасында, борычы да кирәгенчә — тәнкыйтьчә сүз әйтерлек түгел. Өстәлгәдә генә тотарлык!

Тәмле ашлар китабы турында сөйли икән...

ТӘРҖЕМӘ МӘСЪАЛӘСЕ

Котбетдин белән Сәйфетдин кичке тынлыкта сандугач сайравын тыңлыйлар:

— Моңы тәрҗемә итсәң, нәрсә килеп чыгар иде икән? — ди Сәйфетдин хыялланып.

— Чү, шаулама, әки тәрҗемә итәрләр, тыңларсың аннары карга каркылдавын!

ТӘРҖЕМӘНӨҢ ФАЙДАСЫ

Бер шагыйрьнең тәрҗемә китабын укый да гажәпләнә Сәйфетдин:

— Әйбәтләнган ич бу!

Котбетдин дә укып карый:

— Тагын берничә кат тәрҗемә кылсаң, төмам рәтләнәчәк!

ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ЯҢАЛЫКЛАРЫ

ИЖАТ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЕ УКЫЙ

14—15 июнь көннәрендә республикабыз ижат интеллигенциясенә партия мәгарифе чәптәрендә 1977—78 уку елы тәмамланды. Бу укуларны КПССтың Татарстан өлкә комитеты оештыра. Соңгы занятиә яңача итеп төзәлгән Актаныш район үзәгендә үткәрелде. Татарстан язучылары, композиторлары, рәссамнары, артистлары, башкаручылары, кино, радио, телевидение хезмәткәрләре бүгенге заманның индустриаль авыл төзәлеше белән таныштылар, яңа авыл төзәлеше турында доклад тыңладылар, Актаныш районы хезмәт ияләре белән әдәби-музыкаль очрашулар үткәрдәләр.

КАЗАНДА ГОРЬКИЙ КӨННӘРЕ

Бөек әдип Максим Горькийның тууына 110 ел тулу унае белән Идел бую автономияле республикаларында һәм өлкәләрендә зур әдәби байрам узды. Советлар иленең танылган язучыларынан зур бер төркем «Козьма Минин» теплоходында сәяхәт итеп, Татарстан, Чувашстан АССР, Горький, Куйбышев, Саратов, Ульяновск өлкәләре хезмәт ияләре белән очраштылар. Татарстаннан шагыйрьләр Илдар Юзеев, Рәдиф Гатауллин кунаклары Горький шәһәрәндә каршыладылар, Горькийда һәм Чебоксарда булган әдәби кичәләрдә катнаштылар. Бу интернациональ байрамның Татарстанда үткән көннәре 14—15 майда булды. Казан елга портында Татарстан язучылары белән очрашканнан соң кунаклар Казан университетының Ленин мемориалы, М. Горький исеме белән бәйле урыннары карап йөрделәр, В. И. Ленин, М. Горький, Г. Тукай, М. Жәлил һәйкәлләренә чәчәкләр салдылар, шәһәр предприятиеләрендә эшчеләр белән очраштылар.

Кичен Яшьләр үзәге йортында зур әдәби кичә булды. Анда КПССтың Татарстан өлкә комитеты секретаре М. Ф. Вәлиев һәм кунаклар исеменнән В. М. Озеров чыгыш ясадылар һәм күп төрле милләт язучылары үзләренәң шигърьләрен укыдылар.

Икенче көнне В. И. Ленин исемәндәге Казан дәүләт университетының актлар залында «М. Горький һәм дөнья әдәбияты» дигән темага фәнни конференция уздырылды. Конференциягә Татарстан Язучылар союзы идарәсе председателе Гариф Ахунов ачты. Докладлар белән Дөнья

әдәбиятлары институты профессоры, филология фәннәре докторы Б. А. Бялик, филология фәннәре докторы Юрьева (Мәскәү), филология фәннәре кандидаты М. Маннурова (Казан) чыктылар, драматург А. П. Штейн (Мәскәү) М. Горький турында истәлекләр сөйләде.

15 майда әдәбият байраме Яр-Чаллыга күчте. Шәһәрнең «Энергетика» культура сарасында атаклы КамАЗ эшчеләре кунакларының көчле алкышлар белән каршы алыдылар.

Яңа шәһәр, андагы гигант корылышлар, КамАЗ эшчеләре тормышы язучыларда онытылмас тәэсир калдырды.

ХӘРБИ ОКРУГ БӘЙРӘМЕНДӘ

Май аенда Кызыл Байрак ордены Идел бую Хәрби округына 60 ел тулды.

Көнчыгыш фронтта революцион байраklar астында Идел бую территориясендә оешкан Беренче революцион, Икенче, Дүртенче, Бишенче армияләр, Егерме дүртенче Самара-Ульяновск тимер дивизиясе, 25 нче Чапаев, 15 нче Инза дивизиясе, 1 нче Идел бую татар бригадасы һәм башка частьлар сугышчылары, комиссарлары һәм командирлары тиндәшсез зур батырлыклар күрсәттеләр.

Бөек Ватан сугышының дәһшәтле елларында Идел бую Хәрби округы кадрлар әзерләү мәктәбенә әверелде. Биредә өйрәтелгән һәм оештырылган подразделениеләр, частьлар, училищеларда укып чыккан ун меңнәрчә офицерлар мәкерле дошманга каршы аяусыз көрәштеләр. Идел буеның 1400 ләп сугышчысына Советлар Союзы Герое исеме бирелде. Александр Матросов, Газинур Гафиятуллин, Василий Ключков, Михаил Девятаев, Виктор Талаихин, Муса Жәлил һәм башка геройларыбызның исемнәре бөтен дөньяга билгеле.

Идел бую Хәрби округының 60 еллыгын билгеләп үтү таптанасында катнашу өчен республикабыз ижат коллективлары вәкилләреннән КПССт өлкә комитеты культура бүлгәгә мөдире М. М. Мусин житәкчелегендә бер төркем иптәшләр Куйбышев шәһәрәндә булдылар.

Юбилей таптанасында М. М. Мусин һәм язучы Шамиль Рәкыйпов иптәшләр чыгыш ясадылар, республика язучыларының автографлы китапларын бүләк иттеләр. Сәхнә осталарынан Э. Жәләлетдинов, М. Сиражетдиновлар татар һәм рус халык көйләрен башкардылар.

М. М. Мусин һәм Ш. Рәкыйпов хәрби-ләрне патриотик тәрбияләү буенча актив эшләүләре өчен Почет грамоталары белән бүләкләделәр.

Н. Г. ЧЕРНЫШЕВСКИЙГА БАГЫШ- ЛАНГАН КОНФЕРЕНЦИЯ

18 майда СССР Фәннәр академиясенен Казан филиалы конференцияләр залында бөек революционер-фикер иясе Н. Г. Чернышевскийның тууына 150 ел тулуга багышланган фәнни конференция булып узды. Конференцияне СССР философия жәмгыятең Татарстан бүлгеге, СССР Фәннәр академиясенен Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институты һәм В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университеты оештырды. Конференция «Бөек революционер-фикер иясе Н. Г. Чернышевский һәм хәзерге заман» дигән темага багышланды.

Конференцияне Н. Г. Чернышевский турында кереш сүз белән СССР философия жәмгыятең Татарстан бүлгеге бюросы председателе, проф. К. Ф. Фасеев ачты. Ул үзенең чыгышында Н. Г. Чернышевскийны революционер-демократ, философ, күренекле фикер иясе һәм социолог буларак күрсәтеп, аның илебез ижтимагый фикер тарихында тоткан урыны һәм хәзерге заманда аның мирасының әһәмияте турында сөйләде. Доцент А. И. Вахитов «Н. Г. Чернышевский күренекле галим-экономист» дигән темага чыгыш ясады. Казан дәүләт университеты доценты В. Н. Коновалов Н. Г. Чернышевскийның әдәби һәм тәнкыйди эшчәнлегенә тукталып үтте. «Н. Г. Чернышевский һәм «Жир һәм ирек»нен Казан бүлекчәсе» исемле чыгышы белән Казан дәүләт университеты профессоры Г. Н. Вульфсон конференциядә катнашучыларда зур кызыксыну уятты.

Философия фәннәре кандидаты, доцент Я. Г. Абдуллинның «Н. Г. Чернышевский һәм татар ижтимагый фикере» дигән чыгышында Н. Г. Чернышевский идеяләрен татар мәгърифәтчеләренә һәм революционер-демократларына йогынтысы чагылыш тапты. Филология фәннәре докторы, профессор М. Г. Гайнуллин үзенең чыгышында Н. Г. Чернышевскийны татар телен өйрәнүче буларак күрсәтте.

УКУЧЫЛАР КОНФЕРЕНЦИЯСЕ

Апас районының Борнаш авылында «Казан утлары» журналын укучылар конференциясе уздырылды. Колхозчылар, авыл интеллигенциясе, мәктәп укучылары журналда басылган әсәрләрне яратулары турында сөйләделәр. Журналның унай якларын билгеләп үттеләр, аны тагын да яхшырту буенча фикерләр әйттеләр. Конференциядә «Казан утлары» журналының

баш редактор урынбасары Әхсән Баянов һәм хатлар бүлгеге редакторы Роберт Миннуллин катнашты. Алар укучыларны редакциянен эше белән таныштырдылар, үзләренең ижат планнары белән уртаклаштылар, сорауларга җаваплар бирделәр.

МӘСКӘҮДӘ ОЧРАШУ

Июнь аенда Мәскәү шәһәренен Некрасов исемендәге китапханәсе чакыруы буенча драматург, ТАССР Язучылар союзы партбюросы секретаре Туфан Миннуллин укучылар белән әдәби очрашу үткәрде.

БӨТЕНСОЮЗ ФЕСТИВАЛЕНДӘ

Май азагында ВЛКСМ Үзәк Комитеты һәм СССР Язучылар союзы Украинаның Полтава шәһәрində тугандаш республикалар яшь шагыйрьләренен Х Бөтенсоюз фестивален уздырды.

Анда йөздән артык яшь шагыйрьнен ижаты семинарларда тикшерелде. Безнең республикадан яшь язучы Марсель Галиев катнашты.

ЧИЛӘБЕ ЖИРЕНДӘ

Июнь башында Муса Җәлил исемендәге татар-башкорт әдәби берләшмәсе һәм татар-башкорт китапханәсе чакыруы буенча шагыйрьләр Мәхмүт Хөсәен һәм Рәдиф Гатауллин Чиләбе шәһәрində булдылар. Металлургиянең паркында булган сабантуйда зур әдәби-музыкаль кичә уздырылды. Казан кунаклары белән бергә Чиләбе әдәби берләшмәсе членылары Рамазан Шагалиев, Салисә Гәрәева, Әнжә Гыйрфановалар да үзләренен әсәрләрен укыдылар. Шундый ук кичәләр шәһәрнен татар-башкорт китапханәсендә һәм металлургиянең культура сараенда да үткәрелде.

ИЖАДИ ОЧРАШУЛАР

20—26 май көннәрендә язучы Мәжит Рафиков белән шагыйрь Мөдәррис Әгъләмов Башкортстанның Күгәрчен районы хезмәткәннәре белән очраштылар. Язучы М. Рафиковның туган авылы Күгәрчен культура йортында урта мәктәп балалары һәм совхоз бүлекчәсе хезмәткәннәре белән очрашулар оештырылды, ә Күгәрчен урта мәктәбенен Павлик Морозов исемендәге пионер отряды белән аерым очрашу булып узды.

Каран рус ситгезьеллык мәктәбендә исә М. Рафиков үзенең 5—7 классларда бергә укыган сабакташ дуслары белән күреште.

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫНЫҢ ӘЛМӘТ БҮЛЕГЕНДӘ

Бүлек утырышында яшь шагыйрь Роберт Рәкыйповның «Сагыну» исемле шигырьләр җыентыгы тикшерелде. Фикер алышуда катнашучылар Г. Афзал, С. Сөләйманова, Р. Төхфәтуллин, Ә. Маликов һәм әдәбият берләшмәсе членнары авторын күпчелек шигырьләренә уңай бәя бирделәр, аларда тормышчан детальләр, матур табышлар барлыгын билгеләп үттеләр. Р. Рәкыйповка җыентыгын камилләштерү юнәлешендә файдалы киңәшләр әйтелде.

Шул ук җыелышта нефть районнарында яшәүче яшь язучыларның республика семинарына хәзерлек мәсьәләсе каралды.

*
* *

Чехословакиядә үткәрелгән Совет китап айлыгында Совет язучылары Владимир Солоухин, Николай Доризо, Лев Бондарев белән бергә «Каты токым» романының авторы Шамил Бикчурин (делегация җитәкчесе) катнашты.

Братислава университетының рус теле һәм әдәбияты факультеты профессорлары һәм студентлары алдында Ш. Бикчурин Г. Тукай, М. Жәлил ижатлары турында сөйләде, тыңлаучыларның сораулары буенча, бу бөек шагыйрьләрен шигырьләрен татар телендә күнелдән укыды. Аңа татар әдәбияты һәм сәнгате турында күп төрле сораулар бирделәр. Ул шулай ук «Каты токым» романын словак теленә тәрҗемә итүче Вера Кривова һәм нәшрият работниклары белән очрашты.

Ш. Бикчурин һәм В. Солоухин группасы Ванска-Бистрица шәһәрләрендә никель, алюминий заводлары эшчеләре алдында, Братислава телевидениесе һәм радиосы буенча, аннары китап күргәзмәсе залында, Лелица музеенда, Словакия Язучылар союзында — барлыгы уналты урында чыгыш ясады.

Чехословакиядән алып кайткан тәэсирләр турында Ш. Бикчурин Әлмәт бүлегә язучылары җыелышында сөйләде, бик күп сорауларга җаваплар бирде.

ЮБИЛЯРНЫ КОТЛАУ

Р. Ишморат, Р. Ишморатова Андижанда Ахунбаев исемендәге үзбәк театрының режиссеры, Үзбәкстан ССРның атказанган сәнгать эшлеклесе Гомәр Исмағыйловның 70 яшьлек юбилеен билгеләргә бардылар.

Г. Исмағыйлов — Татар дәүләт академия театрында күп еллар эшләгән, беренче тапкыр сәхнәгә Ш. Камалиның «Томан арты», Тәжи Гыйззәтнең «Ташкынар» сәхнәгә куйган режиссер. Юбилярны шулай ук Рәшидә Жһаншина, СССР Фәниер академиясенен Казан филиалы исеминән Гали Арсланов котладылар.

МАКТАУЛЫ ИСЕМНӘР

Совет әдәбияты өлкәсендә уңышлы эшләве һәм 50 яшь тулу уңае белән тәрҗемәче Рәис Нәүширван улы Даутовка Татарстанның атказанган культура работнигы дигән мактаулы исем бирелде.

*
* *

Музыка сәнгате өлкәсендәге хезмәтләре өчен Г. Тукай исемендәге Татар дәүләт филармониясенен художество җитәкчесе Илгиз Габидулла улы Мәжитовка Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе дигән мактаулы исем бирелде. Филармониянең эстрада артисты Гайсә Хәмит улы Сәйфуллинга һәм филармониянең эстрада җырчысы Вафирә Мөхәммәт кызы Гыйззәтуллинага Татарстанның атказанган артисты дигән мактаулы исемнәр бирелде.

ЯЗУЧЫГА ПОЧЕТ ГРАМОТАСЫ

Эчке эшләр органнарында эшләүчеләр тормышын киң пропагандалаганы өчен һәм Совет милициясенен 60 еллыгы унаеннан язучы Рәйсә Ишморатова СССР Эчке эшләр министрлыгының Почет грамотасы белән бүләкләнде.

Л. Н. ТОЛСТОЙ Казанда

Хөрмәтле укучыбыз!

Сезне «Казан утлары» журналының 10 саны белән таныштырабыз.

Журналыбызның бу саны Гәрәй Рәхимнең «Туган илем, Татарстан» дигән шигыре белән ачыла.

Рәдиф Гатауллинның «Йолдыз җавап язмый», Фәниур Сафинның «Игенчегә», Кадыйр Сибгатуллинның «Кар шыгырдый», Госман Саданең «Мәхәббәт елы» дигән шигырьләр циклын да шушы саннан укырсыз.

Октябрь санында Рәфкать Кәрәминнең «Очар кошлар белән янәшә» дигән повестен баса башлыйбыз. Ул Казан оргсинтез заводын салучы яшьләр тормышын сөйли.

«Замандаш» конкурсы давам итә. Конкурскә «Ике бөртек күз яше» дигән хикәясә белән Мәгъсүм Хужин катнаша.

Очерклар һәм публицистика бүлгәсә Жәмит Рәхимовның «Күпер», Шамил Рәкыйповның «Кайту» дигән очеркларын тәкъдим итә. Мансур Хәсәнов, Миркасыйм Госманов, Гомәр Бәшировлар тарихи истәлекләргә саклау проблемаларын күтәргән язмалар белән катнашалар.

«Бүгенге поэзия турында сөйләшү»дә Ринат Мөхәммәдиев һәм Шәрәф Әхмәдуллин мәкаләләре кызыклы фикерләр кузгата.

Әдәбият тарихына, әдәби тәнкыйть һәм китап күзәтүләргә багышланган фәнни хезмәтләргә дә сез шушы санда укырсыз.

«Безнең календарь», «Мәсәлчеләр мәҗлесе», «Елмаеп та, көлеп та...», «Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары» бүлекләрендә мәсәлләр, шагыйрьләргә пародияләр, әдәбият һәм культурабыз тарихына кагылышлы информацияләр табарсыз.

Журналның тышлыгына Алмаз Монасыйповның «Кеше булсаң» дигән җыры бирелә. Сүзләрен Зиннур Насыйбуллин язган.

Хөрмәтле укучыбыз!

Октябрь башыннан газета-журналларга язылу ачылачак. Узган елны вакытында чарасын күрмәгән интәшләр журналга языла алмау турында хатлар жиһәрделәр. Бу ел да шул ук хәл кабатланмасын өчен, сез «Казан утлары» журналына октябрь башыннан ук язылырга тырышыгыз. «Казан утлары» 73210 индексы белән бөтен союз каталогына кертелгән. Димәк, Советлар Союзының теләсә кайсы элемент бүлегендә аңа язылу мөмкин булачак. Әгәр бу эштә тоткарлык күрсәгез, редакциягә хәбәр итә аласыз.

Журналга язылу бәясә елга — 6 сум.

Бәясә 50 тиен
Цөна 10 коп.

КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

ОРГАН СОЮЗА
ПИСАТЕЛЕЙ
ТАТАРИИ

ИНДЕКС 73210